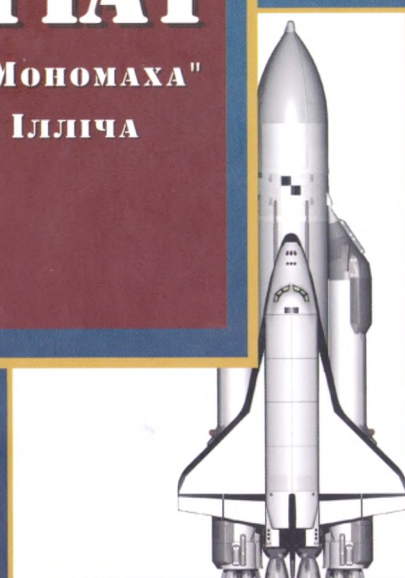
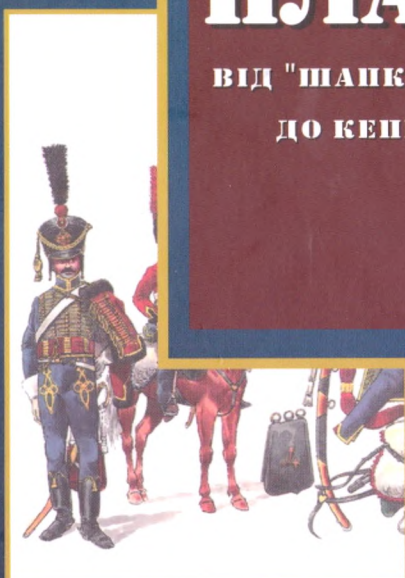

Володимир Селезньов

КРЕМЛІВСЬКИЙ ПЛАГІАТ

ВІД "ШАНКИ МОНОМАХА"
ДО КЕНКИ ІЛЛІЧА

МАНДРІВЕЦЬ

Володимир Селезньов

КРЕМЛІВСЬКИЙ ПЛАГІАТ

Від “шапки Мономаха”
до кепки Ілліча

Тернопіль
“Мандрівець”
2017

Селезньов В. В.

Кремлівський плагіат : від “шапки Мономаха” до кепки Ілліча. — Тернопіль : Мандрівець, 2017. — 256 с., іл.

ISBN 966-944-031-9

У Росії дуже любляють говорити про її самобутність, особливість, відмінність від інших, про оригінальність російської культури. Однак насправді багато чого, від самоназви і державних символів до таких побутових речей, як самовар і мотрійка, Росією запозичене. Російського в Росії хіба що лапті й щі, та ще “квасний патріотизм” і безмірна зарозумілість. А за фасадом показної величі приховується справжня суть країни-плагіаторки.

У книжці докладно й аргументовано розвінчується міф про самобутність і винятковість Росії, розповідається про поширені хибні думки з приводу “тисячолітніх російських брендів”, що їх Кремль активно пропагує в усьому світі.

Для широкого кола читачів.

УДК 321
ББК 66.0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
<i>Розділ 1. “ШАПКА МОНОМАХА”</i>	<i>11</i>
Знак царської влади	11
Витоки легенди.....	13
Ханський ковпак	14
Татарські шапки.....	18
Корона Мономаха.....	19
Продовження брехні	21
<i>Розділ 2. МОСКОВСЬКИЙ КРЕМЛЬ</i>	<i>23</i>
Символ могутності Росії.....	23
Заїжджі “архітектони”	25
Стіни “давнього” Кремля.....	27
Хто вигадав герб Москви?	30
<i>Розділ 3. ГЕРБ РОСІЇ.....</i>	<i>33</i>
Звідки “прилетів” орел?	33
Візантійське “придане”	35
За зразком Габсбургів.....	38
Спадок Золотої Орди	41
Як змінювався орлиний вигляд.....	42
Дзеркало держави	45
<i>Розділ 4. РОСІЙСЬКИЙ ТРИКОЛОР.....</i>	<i>47</i>
Не державний, а торговельний.....	47
І військово-морський також.....	49
Перший державний	50
Геральдичні дискусії	52
Заплутались остаточно	54
<i>Розділ 5. ХВАЦЬКІ ГУСАРИ.....</i>	<i>57</i>
Чи був цей рід військ російським?	57
Упізнаю гусара за мундиром	59
Гусари в наполеонівських війнах	62

Після перемоги над Наполеоном	67
Модна “угорка”	68
Розділ 6. РОСІЙСЬКА ТІЛЬНЯШКА	69
Бретонська сорочка	69
Батько російської тільняшки	70
Скільки смуг на тільняшці?	72
Не тільки на флоті	73
Голландський морський костюм	74
Із кашкета – в безкозирки	77
Звідки прийшли флотські ритуали	79
Розділ 7. ВАТНИК І ВУШАНКА	81
Китайський слід	81
Народжений Біломорканалом	83
“Друге дихання”	84
Правнук малахая	86
Зі грязі – у князі	87
Валянки, валянки	89
Розділ 8. КОСОВОРОТКА І КАРТУЗ	92
Сім одєжин... і всі запозичені	92
Навіщо потрібен косий комір?	94
Одяг степовиків	96
Гімнастична сорочка	98
“Дідусь” та “батько” картуза	100
Про “жиріновку”	102
Розділ 9. САРАФАН І МОТРІЙКА	104
Ох, мій красний сарафан!	104
“Курка – не птиця”, а... кокошник	106
У стилі à la russe	108
“Япона мати”, або мотрійка	110
Розділ 10. САМОВАР І ПРЯНИКИ	116
За самоваром я і моя “Раша”	116
Чаювання в Митіщах	118
Пряники друковані	119

“Вушка на маківці”	122
Де сповита оковита?	124
Що винайшов Менделєєв?	126
Як “Віденське” стало “Жигулівським”	128
Розділ 11. БАЛАЛАЙКА І ГАРМОШКА	129
Грай, гармошко!	129
Ну що за пісня без баяна	131
“Одін палка – два струна”	132
Скоморохи-домрачєі	136
Розділ 12. РОСІЙСЬКІ НАРОДНІ ПІСНІ	139
Ви хочете пісень?	139
Російські гімни	140
Звідки він, вечірній дзвін?	142
Пісенька про козеня	143
Ромська пісня “Валянки”	144
Пісні ямщиків	145
“Козачі” пісні	146
Хто уславив крейсер “Варяг”?	148
Куди збирався віщий Олег?	150
Розділ 13. КЕПКА ІЛЛІЧА	151
Звідки взялися комісари?	151
Революційна мода	154
Як “буржуйські” парфуми стали пролетарськими	155
Одяг для вождів	157
Піонерський галстук	160
Розділ 14. РАДЯНСЬКА ПРОПАГАНДА	163
Свята радянської доби	163
З піснею по життю	165
Головна пісня країни	167
У ногу з Третім райхом	169
Емблема армії Росії	173
Розділ 15. РОСІЙСЬКА ЗБРОЯ	176
Символ російської зброї	176

Фрау “Фау”	178
Заокеанський батько “Бурана”	181
Мегатонний плагіат	184
“Шмайсер” та “калаш”	189
Розділ 16. ОСТАНКІНЬКА ТЕЛЕВЕЖА	193
Запозичені винаходи	193
П’ятирічку – за чотири роки	195
Автопром по бездоріжжю	197
Ну, комп’ютере, стривай!	200
“Битовуха”, або побутовий плагіат	202
Як вітряк став телевежею	204
Розділ 17. РОСІЙСЬКІ КАЗКИ	209
Усі їхні казки давно вже розказані	209
“Ай да Пушкин, ай да сукин сын”	210
Маша і три ведмеді	213
Айболить та Дуліттл	214
Буратіно та Піноккіо	216
Хотабич та джин	218
Гудвін та чарівник країни Оз	219
Розділ 18. “ВЕЛІКІЙ І МОГУЧІЙ”	221
Давньоболгарське коріння	221
Лінгвістичний клон	223
І в усній мові також	225
Двічі запозичена	226
Хто ви така, “гражданко”?	228
Розділ 19. САМОНАЗВА РОСІЇ	231
Хрещені батьки-веслярі	231
Де ти, Руська земле?	234
Хто вигадав Росію?	237
Русини, росіяни, “русскіє”	238
На чию честь названо елемент?	241
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА	244

ПЕРЕДМОВА

Будь-яка країна і кожен народ мають певну національну самобутність, що виявляється у специфічних, лише їм притаманних рисах і особливостях. Своєрідність такої країни, як Росія, багато в чому пов'язана з географічними особливостями і насамперед з її величезною територією. Однак велич держави визначається не величиною її земель чи запасами корисних копалин, а неповторним етнокультурним і науково-технічним внеском у світову цивілізацію.

Нині, як і кілька століть тому, в Росії дуже любляють говорити про її самобутність, винятковість, про оригінальність і велич російської культури. Проте якщо подивитися, наприклад, на московський Кремль, то можна помітити його разючу подібність до міланського замку Кастелло Сфорцеско. Сучасний державний прапор Російської Федерації нагадує прапор Нідерландів, а легендарна російська тільняшка надто вже схожа на смугасту сорочку бретонських рибалок.

Звідки ж узялася така разюча подібність? Річ тут зовсім не у спільному походженні, якого у Росії з Європою не так уже й багато. Пояснюється цей феномен доволі просто – маємо банальний плагіат.

Якщо уважно придивитися до характерних “російських брендів”, то з'ясується, що якщо не все, то принаймні дуже багато, починаючи з державних символів і закінчуючи мотрійками та самоваром, Росія просто запозичила у чужинців як на “загниваючому” Заході, так і на “дикому” Сході. Навіть свою історію Російська імперія списала, як недбайливий школяр.

Усі імперії живуть завдяки тому, що грабують інші народи, привласнюючи не лише їхні матеріальні (природні копалини, людський ресурс тощо), а й духовні багатства (те, що нині називають інтелектуальною власністю).

Так, до прикладу, Римська імперія запозичила образ знаменитої капітолійської вовчиці в етрусків, орла – у хетів. Гітлер створював спеціальні зондер-команди, які розшукували реліквії по всьому світові, щоб привласнити їх собі. Однак, як відомо, ні Римській імперії, ні Третьому райху це не допомогло, і вони просто розпалися.

Імперії розпадаються у двох випадках: коли їх з'їдає сильніший хижак або коли вони гниють із середини, не маючи власної національної серцевини. Якщо діють обидва ці чинники, то імперії занепадають миттєво. Так і сталося з Російською імперією на початку, а з Радянським Союзом наприкінці минулого століття.

Прикметно, що розмови про самотність Росії, її особливий шлях і оригінальну російську цивілізацію завжди виникали на тлі внутрішніх негараздів та погіршення взаємин із Заходом.

Міф про особливий шлях – одвічна російська утопія. Проте у кремлівської ідеології “самобутньої і неповторної російської цивілізації” є один великий мінус. Знайти що-небудь “російське” в Росії виявляється доволі складно. Практично все, з чого зіткане російське життя, є запозиченим і має чуже походження. Включаючи, до слова, і “велику російську культуру”.

Нагадаємо, що не тільки Кремль, а й його собори були збудовані за італійським зразком. Російський самовар разом із чаєм потрапив до Росії з Китаю. А національний російський символ “мотрійка” – це простий плагіат із фігурки японського бога Фукурокудзю, привезеної з острова Хонсю.

Треба зазначити, що багато росіян чудово це розуміли. Ще російський філософ і публіцист П. Чаадаєв в одному зі своїх “Філософічних листів” писав: “Придивіться добре, і ви побачите, що кожен важливий факт нашої історії прийшов іззовні, кожна нова ідея майже завжди запозичена”. Автор відомого тлумачного словника В. Даль наводить відповідне російське прислів'я: “Німець своїм розумом доходить (винаходить), а росіянин очима (переймає)”. А російський письменник І. Тургенєв з цього приводу зазначив: “Старі наші вигадки приповзли до нас зі Сходу, нові ми із гріхом навпіл із Заходу перетягнули, а ми все продовжуємо говорити про російське самостійне мистецтво!”

Традиції запозичення, привласнення чужого в Росії сягають давнини. І назви “Росія” ще не було, а мешканці північного Залісся вже крали, видаючи чуже за своє і не соромлячись вихвалитися цим.

А починалося все з “першого великороса”, як назвав його російський історик В. Ключевський, князя Андрія Боголюбського. Цей “благовірний” князь (а він канонізований Російською православною церквою, якщо хто не знає) починав свою кар’єру із... крадіжки!

1155 року потайки від батька (Великого князя київського Юрія Довгорукого) він утік із Вишгорода до заліського Суздаля, прихопивши з собою Вишгородську ікону Божої Матері. Так київський образ став Владімірською чудотворною іконою, що її впродовж усієї історії Росії вважають там одним із оберегів.

Андрія Боголюбського наслідували й інші “великороси”, наприклад, московський князь Іван III, який привласнив візантійський символ – двоголового орла – як державний герб.

За царя Петра I привласнення чужих надбань набуло рангу державної політики. Очманілі піддані тоді вже просто перестали звертати увагу на те, що змушував їх одягати, носити і чим користуватися перший російський імператор. Заморські камзоли раптом стали “російськими”, ботфорти – “російськими”, картузи – теж “російськими”! Потім і креслення, і лоції стали “російськими”, кораблі й верфі, прапори і штандарти, чини і посади... усього й не перелічити.

Особливого розвитку плагіат набув у реінкарнованій Російській імперії – СРСР. У науці й техніці, наприклад, усе, що змогли роздобути по лінії розвідки, безсоромно привласнювали. Атомна бомба, перша радянська ракета, стрілецька зброя – лише дешиця з того, що було запозичене тоді на Заході. За європейськими ж технологіями створювали автомобілі, побутову техніку.

Те саме відбувалося і з культурою. До прикладу, майже всі популярні літературні дитячі казки в колишньому СРСР – прямий або непрямий плагіат. Доходило навіть до привласнення націонал-соціалістичних маршів. Користувалися закритістю – “залізна завіса” легко дозволяла видавати чуже за своє.

При цьому ніхто з плагіаторів не прагнув брати готову форму і наповнювати її своїм змістом. А свого національного змісту якраз і бракувало. Діяли за принципом – якщо запозичувати, то все і цілком. Не витрачати ж зайві ресурси під час технічних розробок, коли можна взяти щось уже готове.

Однак найчастіше копії виявлялися лише жалюгідною подобою оригіналів. Ще французький мандрівник та письменник маркіз

Астольф де Кюстін, який написав книгу “Росія у 1839 році”, зауважив, що біда росіян не в тому, що вони наслідують Європу, а в тому, що наслідують погано.

Часто представники різних країн і народів не усвідомлюють, що багато речей у їхньому повсякденному житті, які вважаються предметом національної гордості, насправді створені не ними, а мають інше походження.

Однак якщо народам, які ніколи не завойовували інші народи, а власним розумом і працею створювали багатства на своїй землі, справді є чим пишатися, то імперські держави будували свою ідентичність зовсім на інших принципах. У таких країнах більшість національних символів зіткані з досягнень та величі інших народів.

Європейці, скажімо, британці чи іспанці, які розвивалися в умовах свободи, демократії, без цензури і переслідувань інакодумців давно вже розібралися в тому, що насправді було створено їхніми народами, а що привнесено іззовні.

Однак багато росіян з їхнім імперським мисленням і досі не бажають визнавати очевидний факт, що більшість символів, розкручених кремлівською пропагандою під маркою національних, насправді привласнені. Втім багато хто щиро вважає плагіат оригіналом через свою малоосвіченість або в результаті нав’язаних хибних стереотипів. А брехня була безсоромною, на кшталт теперішньої “кісільовщини”.

Сподіваємося, що колись історики напишуть справжню історію Росії, а поки що розповімо, чи багато власне російського в її історії, традиціях та культурі. Спробуємо розвінчати міф про її самобутність, винятковість і розвіяти хибні уявлення про “споконвічні російські бренди”.

Розділ 1

“ШАПКА МОНОМАХА”

Знак царської влади

Корона, скіпетр, держава – це регалії, знаки царської, королівської та імператорської влади, які загальноприйняті в усіх державах, де така влада існує. Всі ці регалії своїм походженням зобов'язані переважно античному світові. Так, корона бере початок від вінця, що у Давній Греції накладали на голову переможця у змаганнях. Потім олімпійський вінок перетворився на знак шани, що її віддавали героєві, який відзначився на війні, або ж посадовій особі. Згодом вінець почали накладати на голову римським імператорам, так званий імператорський вінець. Із нього й утворилася корона – головний убір, що набув поширення у країнах середньовічної Європи як атрибут вищої державної влади.

У російській історіографії здавна існує легенда про те, що до російських царських регалій належить одна з найстаріших середньовічних корон, так звана “шапка Мономаха”, яку нібито візантійський імператор Константин IX Мономах надіслав Великому князеві київському Володимирові Мономаху.

Про “шапку Мономаха”, її ще називають “золотою шапкою”, знають практично всі. Символ Російської держави, головна прикраса російських царів, історична реліквія. Яких тільки епітетів не отримав цей головний убір за всю свою історію! А ось про те, що “шапка Мономаха” не має жодного стосунку до Великого князя київського, відомо небагатьом. Ще менше знають про те, що це плагіат. Однак про все за порядком.

Згідно з офіційним кремлівським міфом, цей головний убір візантійський імператор Константин IX Мономах подарував своєму онукові Володимирові Всеволодовичу, відомому під ім'ям Володимира Мономаха (вважається, що мати князя Володимира була донькою Константина).

Однак насправді таке походження цього убору вкрай сумнівне. По-перше, тому що достеменно відомо, що Константин IX помер 11 січня 1055 року, коли Володимирові було менше двох років (останній народився 1053 року), і ймовірність того, що він отримає Київ, була незначною. Володимир Мономах отримав Велике князівство київське лише в 1113–1125 роках. Тобто Константин IX помер за 50 років до того, як Володимир став Великим князем київським. Понад те, батько Володимира Всеволод Ярославович сам став Великим князем київським лише в 1078 році.

*“Шапка Мономаха” (Оружейна палата Кремля)
та Володимир Мономах на пам’ятнику “Тисячоліття Росії”
(Новгород, 1862 рік)*

Не менш сумнівна ця легенда і з мистецтвознавчого погляду. Ця шапка – золотий філігранний гостроверхий головний убір, очевидно, середньоазійської роботи кінця XIII – початку XIV століття з соболиною опушкою, прикрашений перлами, рубінами, смарагдами (всього на шапці 43 камені шести видів) і увінчаний хрестом. Шапка Мономаха важить майже кілограм.

Нині шапка зберігається в Оружейній палаті московського Кремля, будучи найціннішим її експонатом. Для імперськи налаштованих росіян “шапка Мономаха” й досі уособлює давність і спадкоємність російського інституту монархії, вона є символом самодержавства.

Витоки легенди

Як же з'явився на світ цей міф і чому він так міцно укорінився в головах росіян?

Цю брехню придумали ще за часів московського князя Івана III, а на початку XVI століття вперше було записано у так званому “Сказанні про князів Владімірських”, де стверджується, що шапка – це дар візантійського імператора. У найліпших традиціях сучасних кремлівських істориків навіть придумали легенду про те, що візантійські імператори відправили експедицію до Вавилону, де нібито знайшли шапку серед скарбів царя Навуходоносора (634–562 роки до н. е.).

Після падіння Візантії Москва стала претендувати на роль нового центру православ'я. Тоді-то й вигадали, що шапку отримав за спадкоємністю від візантійського імператора Великий князь київський Володимир, а пізніше від київських князів вона перейшла до князів владімірських, а потім і до московських.

У зв'язку з переорієнтацією московської державності із Золотої Орди на Візантію відбулося й переосмислення значення “шапки” в руслі концепції “Москва – третій Рим”. Близько 1518 року (“Сказання про князів Владімірських”) сформульовано офіційну версію її походження, що мала символізувати наступність влади московських правителів від візантійських імператорів.

У такий спосіб шапка стала російською реліквією.

Особливий статус вінця диктував і традицію його використання – під час призначення на престол московських государів. При цьому царі надягали шапку Мономаха тільки в день вінчання на царство, а в подальшому користувалися особистим головним убором-вінцем.

Перша згадка про шапку датується ще XIV століттям. Так, згідно із другою духовною грамотою Івана I Калити (1339 р.), князь заповів своєму старшому синові Сімеону (Гордому): “...кожухъ черлєнии женчужны, шапка зол(о)таіа”. Щодо сучасної назви вінця, тут думки дослідників дещо різняться.

Г. Вернадський у праці “Монголи і Русь” вказує, що першим документом, у якому шапку називають Мономаховою, був наказ Івана IV Грозного, посилаючись на духовні та договірні грамоти великих і удільних князів XIV–XVI століть.

Однак С. Соловйов у праці “Історія Росії з найдавніших часів” пише, що Іван III першим увів і обряд царського вінчання. Так, 4 лютого

1498 року був повінчаний на престол онук Івана III – Дмитрій – вінцем, що його історик називає “шапкою Мономаха”.

Хай там як, Мономаховим вінцем вінчалися на царство московські царі аж до 1682 року, коли царем став Іван V, співправителем якого був його брат Пьотр I, коронований разом із братом як молодший співправитель. Із цієї нагоди була спеціально виготовлена “шапка второго наряда”, яка відтворювала форму й оздоблення історичної шапки Мономаха, проте зі спрощеннями і не на такому високому художньому рівні. Шапка “другого наряду” також зберігається в Оружейній палаті.

Регалії московських князів, а потім царів та імператорів упродовж тривалого часу змінювалися. Згодом з’явилося кілька корон (першу – із позолоченого срібла – було виготовлено у 1724 році для коронації першої російської імператриці Єкатеріни I), держава у вигляді золотої кулі, на якій стоїть хрест, і скіпетр. Ті з них, що збереглися до наших днів, розміщені в Оружейній палаті Кремля і є унікальними історичними реліквіями.

Ханський ковпак

Звідки ж узялася “шапка Мономаха” і як вона з’явилася у московських князів?

Російська історіографія традиційно дотримувалася версії про візантійське походження цієї шапки. Однак пізніші дослідники це заперечили.

Так звана “шапка Мономаха” – це звичайний середньоазійський парчевий ковпак багатого тюркського хана. Напівсферичний за формою, обшитий по краю соболиним хутром, прикрашений золотом, коштовними каменями і хрестиком угорі. Прикраси – явно пізні. Сам ковпак – характерного фасону XIV століття.

Найімовірніше, його привіз до Москви між 1320 і 1340 роками удільний московський князь Іван I, коли відвозив у ставку Орди до Великого хана Узбека данину, зібрану з підданих, і повернувся з подарунками. Мабуть, непоганий був ясак ханові.

Про те, що шапку Мономаха подарував Іванові I Великий хан Узбек, уперше висловив припущення російський і американський історик українського походження Г. Вернадський.

Інші дослідники, наприклад, А. Спіцин, приписує шапку монгольському ханові. Ще одне важливе дослідження щодо походження ша-

пки провів М. Крамаровський – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу Сходу Державного Ермітажу, в якому він, дотримуючись думки А. Спіцина, відкидає її візантійське походження. Ретельний аналіз дозволив йому включити шапку до золотоординських пам'яток.

У московських князів шапка Мономаха з'явилася, найімовірніше, внаслідок шлюбного союзу із представницею якогось дуже знатного татарського роду. Відомі принаймні дві лінії споріднення північно-руських князів із золотоординськими ханами. У 1260–1270-ті роки ярославський князь Фьодор, на прізвисько Чорний, був в Орді й одружився з ханською донькою. Його онук Василій одружився з донькою Івана I. Таким чином, шапка могла (якщо вона дісталася у спадок Василію) через його дружину потрапити до Івана I.

Іван I та його син Сімеон, який першим був вінчаний “шапкою Мономаха”

Однак взаємини Івана I із зятем були неприязними. Найвірогіднішою є версія про те, що шапка потрапила у спадок до Івана I після смерті його рідного брата – московського князя Юрія. Належала ж вона Кончаці – сестрі Великого хана Узбека. Кончаку, у хрещенні Агафію, видали заміж за Юрія. Він жив в Орді, зблизився з сімейством Узбека й одружився з Кончакою 1317 року. В 1325 році Юрія убив тверський князь Дмитрій, який, аби виправдатися, повідомив Великому ханові Узбеку, що Юрій збирав данину й залишав її собі. Спадкоємцем Юрія, оскільки у нього не було дітей, міг бути тільки його брат – Іван I Ка-

лита. Таким чином, припущення, вперше висловлене Г. Вернадським, про те, що шапка належала Узбекові, має доволі вагомі підстави.

Урешті-решт, шапку могли виготовити і східні майстри на замовлення московських князів, а можливо, й місцеві ювеліри за золотоординськими зразками.

Про те, що шапку створили золотоординські ювеліри або за їхньою допомогою, існує низка незаперечних свідчень. Насамперед, це характер орнаментативної й технології сканного декору шапки. Шапка створена в техніці накладної скані та зернення. Причому зернь в одних випадках, застосовують у контурах мотиву лотоса, що прикрашає чотири пластини поверх сканного дроту. З них центральна – з червоним рубіном у круглій оправі й із чотирма перлами; по її боках розташовані дві пластини із зеленим смарагдом у прямокутній оправі в композиції з трьома перлинами; четверта пластина – з мотивом лотоса – розташована на протилежному боці від центральної. Композиція декору виокремлює головну лицьову частину шапки.

У з'ясуванні походження шапки Мономаха важливу роль відіграють її форма й орнаментативність, що збігаються з відомими науковцям матеріалами, які характеризують мистецтво волзьких булгар і татар Волго-Уральського регіону та споріднених їм тюркських народів. Найдавніша частина шапки – тулія – складається із восьми золотих пластин, кожна з яких нагадує довгастий трикутник з усіченою вершиною. По краях пластин є отвори, крізь які до них зсередини підшивали тканинну основу. Всі пластини прикрашені складним сканним візерунком із найтоншого золотого дроту. Верхній ковпачок із хрестом додали у XVI столітті. Як вважають деякі дослідники, разом із цим ковпачком були додані й коштовні камені з перлами, які завершили композицію шапки. Ба більше, на думку А. Спіцина, шапка, можливо, спочатку мала хрест на кшталт так званої “корони хана Джанібека”.

Однак очевидець, посол німецького імператора Максиміліана I до московського князя Василія III, барон Сигізмунд Герберштайн, який відвідав Москву в 1517 і 1526 роках, докладно описавши побачену ним шапку, про таку важливу її частину, як хрест навіть не згадує, що явно свідчить про те, що його ніколи не було. Зате в “Записках про Московію” з'являється дуже важлива деталь – шапка мала золоті підвіски, які коливалися під час руху. Облямівка із соболиного хутра також з'явилася пізніше.

*Московський князь Василій III (гравюра з “Космографії” А. Теве, 1575 рік)
та тюркський хан XVI–XVII ст. в однакових шапках*

Існує також думка, що “шапка Мономаха” до того, як потрапила до московських князів, була жіночою і належала знатній татарській особі. Доказом цього є, по-перше, свідчення С. Герберштайна про існування підвісок, які були характерними для жіночого головного убору тюркських народів. Їхня форма також мала вигляд усіченого напівсферичного конуса зі срібною верхівкою – склепінням або маківкою. У середину такої маківки часто вставляли пір’я сови або пугача. Відсутність їх символізувала заміжній статус дівчини.

По-друге, деталі золотоординських жіночих головних прикрас зі знаменитого Сімферопольського скарбу, що зберігається у фондах Державного історичного музею в Москві. У скарбі було знайдено фрагменти золотого жіночого головного убору та срібної верхівки від головної прикраси, декоровані перлами і коштовним камінням. Вражає подібність кріплення каменів до верхівки і в гнізда оправ, а також орнаментация оправ сканними завитками у вигляді кіл на деталях головного убору зі скарбу і “шапки Мономаха”.

Отже, ймовірно, шапка спочатку мала дещо інший вигляд (не було облямівки з хутра та інших прикрас) і за формою та характером декору була явно жіночою, про що свідчать археологічні й етнографічні матеріали низки тюркських народів, що входили до складу Золотої Орди.

Таким чином, сучасні дослідження остаточно розвінчують міф про так звану “шапку Мономаха”, яка насправді є витвором рук татарських майстрів і надбанням культури колись великої держави – Золотої Орди.

Татарські шапки

Як уже зазначалося, під час вінчання на царство московських князів і царів існував певний ритуал, неодмінним атрибутом якого було надягання так званої “золотої шапки” – царського вінця як символу верховної влади. Такий короні-вінцю надавали особливого значення, і в російській традиції вона була предметом, що переходив у спадок від попереднього самодержця до наступного. Однак цей звичай, очевидно, також запозичений у тюркських народів.

Перша згадка про нього належить до князювання Івана I Калити, онука Александра Невського. Він правив з 1325 по 1341 роки. Згідно з одними літописними відомостями, Іван I благословив на царство “золотою шапкою” свого старшого сина – Сімеона. Серед інших письмових джерел ця шапка згадується в духовних грамотах московських царів як майно, що залишається спадкоємцям.

Уперше шапка згадується серед дорогого одягу і різних дорогоцінних предметів Івана I, що їх він залишив у заповіті своїм дітям. Від Сімеона шапка перейшла до його дружини, а потім – до Івана II, брата Сімеона. Згодом синові Івана II – Дмитрію Донському. Той передав її своєму синові – Василію. Таким чином, московські князі заповіли “золоту шапку” старшим синам, починаючи з Івана I. 1462 року про цю шапку згадує Василь II на прізвисько Темний, а в 1498 році Іван III вінчає цією шапкою на царство свого онука Дмитрія. Шапка стала символом централізованої влади, зосередженої в Москві, і мала бути свідченням могутності Московського царства – держави, яка на той час уже позбулася так званого татаро-монгольського ярма. Починаючи з Івана III, золота шапка, названа “шапкою Мономаха”, стає символом вищої державної влади.

Серед московських золотих шапок, що їх використовували до початку XVIII століття, збереглися лише дві – шапка Мономаха і шапка казанська. Прикметно, що обидві вони є зразками татарської культури і потрапили до московських царів від татарських ханів.

При цьому казанська шапка викликає менше дискусій і без сумніву її вважають справою рук східних майстрів, можливо, й татарських, оскільки за ознаками ремісничої традиції та ювелірною майстерністю є явно не характерною для московитського мистецтва того часу.

Вона виконана у характерній для головних уборів казанських татар формі – у вигляді напівсферичної шапки, обшитої дорогим хутром. Верхівка казанської шапки – бурштин витягнутої грушоподібної форми із двома перлинами по боках – прикраса пізніша. Вона не відповідає структурі корони. Мабуть, раніше її завершував золотий півмісяць або зображення поліморфного чудовиська, на зразок зображення на гербі Казані. Таке припущення вперше висловив історик-краєзнавець Ф. Валеев, який атрибутував казанську шапку як витвір татарських ювелірів кінця XV – початку XVI століть. Порівняльний аналіз виявив стилістичну спорідненість елементів декору корони зі збереженими творами татарських майстрів XVI століття: золотими поясами застілками від костюма татарської знаті та збереженими кам'яними надгробками першої половини XVI століття.

Зауважмо, що й інші царські регалії аж до XVIII століття були створені іноземними майстрами, які працювали у Кремлівських майстернях, або ж були безпосередньо іноземного виробництва. До прикладу, держава і скіпетр, що входили до складу “большого государева наряда” за царя Міхаїла Фьодоровича, виготовили європейські ювеліри у другій половині XVI століття, і місцем їх створення були придворні майстерні Рудольфа II у Празі. Припускають, що вони були привезені у Московію разом із дарами, що їх подарувало Борісові Годунову велике посольство імператора Рудольфа II в 1604 році. Те саме стосується і регалій, виготовлених для царя Алексея Михайловича, який у 1657 році замовив константинопольському майстрові нові державу, скіпетр, посох і барми.

Корона Мономаха

Мало хто знає, що існувала й корона, яку Константин IX Мономах справді подарував європейському монархові, але не онукові Володимиру, а угорському королеві.

Достатньо поглянути на зображення цієї корони, щоб оцінити відмінності у стилі і зрозуміти, що у Візантії XI століття навряд чи створили б щось подібне до російської “золотої шапки”.

Рання візантійська імператорська корона (діадема) становила пурпурову пов'язку (пізніше – золотий обруч), яка мала багато прикрашену перлами і дорогоцінними каменями начільну частину та перлинні підвіски, що звисали з боків біля скронь – катасісти. Подібний головний убір зображений на мозаїчних портретах імператора Юстиніана у Равенні. Згодом діадема-обруч стає ширшою, повністю закриває волосся.

У XII столітті імператорським головним убором стає стема – золотий обруч із матер'яною шапочкою всередині, над яким кріпилися дві хрестоподібно розташовані золоті дужки із хрестом посередині. За Палеологів імператорські вінці набувають півсферичного верху, нагадуючи архієрейську митру із хрестом.

Корона Константина IX Мономаха нагадує вінець із золотих пластин, прикрашених зображеннями в техніці перегородчастої емалі, який був створений приблизно між 1042–1050 роками на замовлення візантійського імператора. Як і багато інших артефактів, її випадково знайшли 1860 року під час оранки землі в селі Іванка-при-Нітрі недалеко від міста Нітра в Угорщині (тепер Словаччина). Нині зберігається в Угорському національному музеї в Будапешті.

Припускають, що корону імператор Константин IX подарував угорському королю Андрашу I Білому з нагоди його шлюбу з донькою Ярослава Мудрого Анастасією. Щоправда, невідомо, призначалася вона для самого Андраша I чи для Анастасії. Вважається, що потім під час міжусобної війни корону закопав син Андраша I король Шаламон.

*Константин IX Мономах (мозаїка собору Святої Софії, Стамбул)
та приписувана йому корона (музей м. Будапешт)*

Корона складається з семи пластин із заокругленим верхом, які прикрашені зображеннями імператора Константина IX Мономаха (центральна пластина), що стоїть між імператрицями – своєю дружиною Зоєю (ліворуч від центру) та її сестрою Теодорою (праворуч), а також алегоріями Правди і Смирення та двома танцівницями. Зображення обрамляє рослинний орнамент із птахами, що має схожі риси із витворами ісламського мистецтва. Вплив ісламських пам'яток особливо помітний на зображеннях танцівниць, схожих з образами зі стінного розпису палацу халіфа у Самарі (836–839 рр.), на фатімідській різьбленій кістці (X ст.) та фресці-стелі Палатинської капели в Палермо.

Дослідники відзначали незвичність світського зображення танцівниць для такого сакрального об'єкта, як корона. Припускали, що танцівниці в німбах символізують “хор грацій”, вихваляють цноти імператора в дусі візантійської риторики. Її діаметр усього 22 сантиметри, тобто дуже невеликий, навіть якщо припустити, що це жіноча корона. Написи грецькою мовою на короні рясніють помилками, а груба обробка поверхні відрізняє її від тогочасної візантійської ювелірної продукції.

1994 року на підставі лінгвістичних і мистецтвознавчих критеріїв грецький візантиніст Ніколас Ікономідіс припустив, що корона – підробка XIX століття. А 2009 року Тімоті Доусон висловив припущення, що артефакт справжній, але є не короною, а церемоніальним обручем – відзнакою для полководця, що її надягали на руку. Вірогідним власником нагороди міг бути, євнух і полководець Константина IX Мономаха Стефан Пергамос, який у 1043 році здобув перемогу над бунтівниками. Поспіх під час виготовлення ювелірного виробу міг бути причиною грубої обробки і мовних помилок.

Продовження брехні

Однак повернімося до шапки Мономаха і казанської шапки. Популярні видання, присвячені Державним музеям московського Кремля, ще й досі шапку Мономаха вважають роботою візантійських майстрів, а казанську шапку – виготовленою в Москві на честь підкорення Казанського ханства, не виключаючи, однак, і можливості її виготовлення казанськими ювелірами, нібито вивезеними Іваном IV Грозним до Москви.

Особливу увагу приділяють питанню походження шапки Мономаха. Кремлівська пропаганда й досі намагається прив'язати цей

артефакт до Візантії, вперто відстоюючи спадкоємність московської влади від візантійських імператорів, хоча, як уже було зазначено, зовсім інша думка подана в науковій літературі, де давно доведено її татарське походження.

Показовим було те, що з нагоди 50-річчя президента Росії В. Путіна у 2002 році група російських ювелірів виготовила копію шапки Мономаха вартістю 50 тисяч доларів.

Після того як співробітники Національного інституту герба і прапора визнали факт передачі символу монархічної влади президентові демократичної держави некоректним, було заявлено про продаж “шапки Мономаха-2” та передачу виручених грошей благодійним фондам. А коли все-таки вирішили не дарувати її президентові, вважаючи це надто претензійним, до російської Асоціації ювелірного мистецтва надійшли пропозиції виставити її в російських музеях сучасного мистецтва або продати на аукціонах.

Однак, незважаючи на вартість самої ювелірної роботи і коштовних металів та каменів, використаних для виготовлення копії, її ціна безпосередньо залежить від історичної цінності самої шапки Мономаха. Навмисно чи ні, але ця копія стала продовженням ланцюга брехні, пов'язаної із “золотою шапкою”. Можливо, саме тоді російський президент і вирішив, що він є вершителем чужих доль?

Правителям Росії варто пам'ятати вислів: “Ой, важка ти, шапка Мономаха”. Ці слова належать царю Борісові Годунову з однойменної трагедії Александра Пушкіна, написаної 1831 року. Фраза, що стала крилатою, означає складність управління країною, важкість царського вінця, бо нерозумне правління може призвести не лише до втрати корони, а й голови, що її носить, як уже неодноразово траплялося у світовій історії.

Розділ 2

МОСКОВСЬКИЙ КРЕМЛЬ

Символ могутності Росії

У свідомості росіян московський Кремль, його стіни і вежі не просто символізують велич і могутність Росії. Кремль уже давно став символом патріотизму та предметом неприхованої гордості, яскравим зразком споконвічної російської архітектури.

Це захоплення простежується навіть у деяких академічних працях. Ось, наприклад, з яким піднесенням пише про кремлівські стіни російський архітектор-реставратор, історик, відомий фахівець із давньої російської архітектури В. Косточкін у книжці “Російська оборонна архітектура кінця XIII – початку XVI століть”:

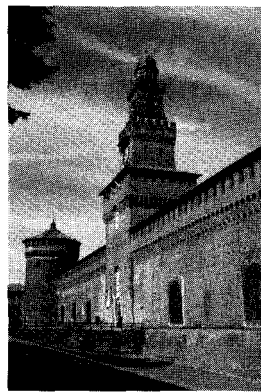
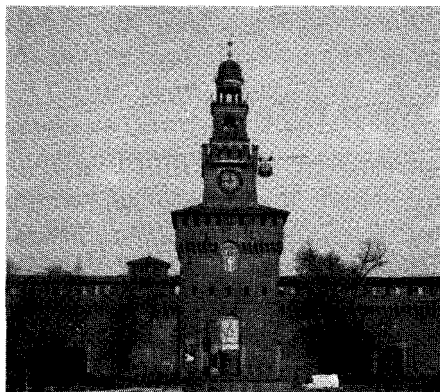
“... зубці у вигляді хвоста ластівки, вільно поєднуючись із широким кроком арок фортечних стін, немовби доповнювали і підтримували їхній чіткий ритм... Прикметні для багатьох оборонних споруд, вибудованих у різних місцях країни і в пізніший час, такі зубці були наче символом Русі. Їхня чітка форма образно говорила про нерозривний зв'язок різних укріплених пунктів зі столицею держави і свідчила про згуртованість руських земель...”.

Однак, насправді, все набагато прозаїчніше. Конструкція кремлівських стін і башт є копією італійського фортифікаційного мистецтва кватроченто (від італ. *quattrocento*, що означає “чотирьохсотліття”), яке з'явилося в Італії на початку 1400-х років, задовго до московського будівництва.

Кремль є копією міланського Кастелло Сфорцеско. Саме міланська фортеця Кастелло Сфорцеско стала архітектурним прототипом московського Кремля, особливо це стосується форми веж і корони настінних зубців, так званих мерлонів. Зубці кремлівських стін у вигляді “ластівчиного хвоста” мають такий самий вигляд, що й зубці італійських замків.

Прикметні архітектурні риси замку Сфорцеско перенесли до Москви міланські архітектори, які працювали над будівництвом Кремля.

Так, наприкінці XV століття головний архітектор перебудови московського Кремля Аристотель Фіораванті один час допомагав великому Антонію Філарете, який спроектував найвідомішу, центральну, вежу Кастелло Сфорцеско (“вежа Філарете”).

*Міланський замок Кастелло Сфорцеско –
“старший брат” московського Кремля*

Розповімо стисло історію цього славетного замку, без якого не було б і Кремля у Москві.

Будівництво Кастелло Сфорцеско почалося у XIV столітті. Спочатку замок становив чотирикутну будову з великим двором і внутрішніми будівлями, яка поступово розбудовувалася і зміцнювалася, перетворюючись на потужну оборонну фортецю. 1450 року, під час заворушень і зміни влади в Мілані, уряд новоствореної Амброзіанської республіки висунув вимогу знести замок як символ ненависного колишнього правління (вам це нічого не нагадує?). Проте новий правитель Мілана кондотьєр Франческо Сфорца (назва замку походить саме від його імені) повівся дуже мудро – він не тільки не знищив фортецю, а й наказав відновити те, що було вже зруйновано. З цього моменту починається історія розширення і прикрашення Кастелло Сфорцеско, який згодом став одним із найрозкішніших замків у всій північній Італії. Найвищої величі він досяг за герцога Людовіко іль Моро, який запросив для архітектурних робіт самого Леонардо да Вінчі та Донато Браманте, також дуже відомого архітектора і художника.

Однак мирний період тривав недовго, і в 1499 році Кастелло Сфорцеско захопили французькі війська. Після французів фортецю зайняли іспанці, потім австрійці, Наполеон, який перетворив замок на військову казарму, що аж ніяк не сприяло його красі та збереженості. До 1880 року Кастелло Сфорцеско дійшов до такого жалюгідного стану, що його знову хотіли знести. На щастя, і цього разу замку пощастило – міланська адміністрація того часу затвердила проект повного відновлення Кастелло Сфорцеско. 1893 року почалися відновлювальні роботи під керівництвом архітектора Луки Белтрамі, який зробив усе можливе й неможливе. Після восьми років безперервних робіт Мілан нарешті отримав оновлений Кастелло Сфорцеско, свій символ і свою гордість, яким він є і тепер.

Однак повернімося до “молодшого брата” замку Сфорцеско – московського Кремля.

Заїжджі “архітектони”

Першими оборонними спорудами московського Кремля були дерев'яні стіни і земляні вали. За князя Дмитрія Донського дерев'яні стіни Кремля замінюють стінами та вежами з місцевого білого каменю. Звідси, до речі, пішов вислів “Москва білокам'яна”. Однак білий камінь, що його використовували під час будівництва, виявився недовговічним – стіни почали руйнуватися.

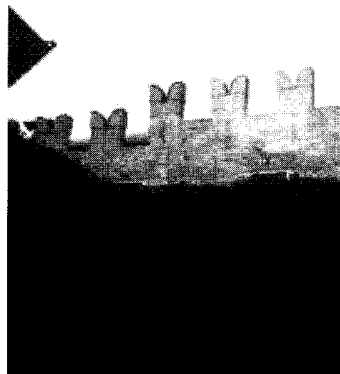
У другій половині XV століття, за князювання Івана III, почалася докорінна перебудова Кремля. Першим почали будувати новий Успенський собор, оскільки старий, побудований ще Іваном I, на той час уже сильно занепадав. Будівництво 1471 року спочатку було доручено російським архітекторам Кривцову та Мишкіню. Однак зведена до склепінь будівля завалилася в тому ж році під час землетрусу, оскільки “вапно було неклейове, а камінець нетвердий”.

Тоді Іван III запросив з Італії архітектора Аристотеля Фіораванті, який у 1475–1479 роках спорудив нову будівлю, схожу на Успенський собор у Владімірі, що існує й дотепер.

Слідом за Фіораванті до Москви були запрошені й інші італійські “архітектони”, як їх тоді називали. 1485 року почалося зведення нового великокнязівського палацу, яке тривало з великими перервами до 1514 року. Найраніше побудували парадну частину палацу, від якої до наших днів збереглася Грановита палата, побудована в 1487–1491 ро-

ках італійськими архітекторами Марко Руффо і П'єтро Антоніо Соларі. Будівництвом княжих хоромів і внутрішньої стіни, яка відділяла їх від решти території Кремля, займався Алевіз Фрязін. Він же переніс на нове місце парадну частину палацу. Після будівництва у 1505–1508 роках Алевізом Новим Архангельського собору і Боном Фрязінім дзвіниці Івана Великого та зведення між ними будівлі Казенного двору формування Соборній площі як головної площі московського Кремля переважно було завершено.

Водночас зі спорудженням великокнязівського палацу й оновленням кремлівських храмів ішло будівництво нових кремлівських стін і веж. Починаючи з 1485 року, впродовж цілого десятиліття під керівництвом італійських архітекторів білокам'яні стіни і башти розбирали, а на їхньому місці з обпаленої цегли зводили нові. Площа фортеці була збільшена завдяки приєднанню значних територій на північному заході і досягла 27,5 га, а Кремль отримав сучасні обриси неправильного трикутника. Зубці на вежах і верхівках стін із характерною формою ластівчиного хвоста нагадували італійські фортеці. Це дуже поширений елемент в італійській архітектурі, який трапляється повсюдно на будівлях і замках у багатьох містах Італії (Мілан, Верона, Болонья, Венеція, Генуя, Флоренція, Віченца, Тренто та ін.).

*Зубці у вигляді “ластівчиного гнізда” на стінах Кремля
і замку в м. Верона*

Поява перших італійських архітекторів у Москві в 1475 році кардинально вплинула на будівельну технологію, що її ретельно застосовували в Московській державі впродовж століття. І хоча російська архітектура залишалася далекою від злиття із розвинутою архітектурою Ренесансу, майстри кватроченто надзвичайно збагатили Москву будівельним мистецтвом. Справді, треба зазначити, що, починаючи з 1475 року і до кінця XVI століття, саме архітектура була основним виразником тодішньої московської культури.

Вплив італійської архітектури на московську помітили й іноземці. Так, до прикладу, іранський дипломат Орудж-бек Баят, який відвідав Москву 1599 року, у своїх записках зазначив: “Будинки в Кремлі побудовані у стилі італійських архітекторів і прикрашені гарними орнаментами. Палац царя особливо гарний...”.

У спеціальній літературі, присвяченій історії середньовічного мистецтва, не було розбіжностей щодо оцінки наслідків діяльності італійських архітекторів наприкінці XV – у першій третині XVI століття для розвитку російської архітектури. Враження від повсюдної зміни московської архітектури під впливом “зустрічі” місцевої середньовічної культури з мистецтвом італійського Ренесансу змусило дослідників у середині XIX – на початку XX століть ввести на позначення російської архітектури кінця XV – початку XVII ст. такі визначення: “ломбардо-венеційський”, “візантійсько-італійський”, “фрязький” стилі.

Дослідники цієї епохи особливо акцентують на технічних навичках, запозичених місцевими будівельниками в італійських майстрів, що дозволило розробити нові форми, змінити традиційний візантійський канон. Приїзд італійців став початком нового періоду в архітектурі Московії.

Стіни “давнього” Кремля

Сучасний Кремль вважають найстарішою частиною Москви. Однак якщо уважніше придивитися, то він зовсім не виглядає таким уже стародавнім. Насправді такий його образ, як й інші чудеса “російських старожитностей”, створила невтомна кремлівська пропаганда. Стверджується, що 1485 року почалося і 1495 року завершилося будівництво “нині існуючих” (саме так написано в усіх офіційних джерелах) кремлівських стін і веж. Їх побудували замість старих, білокам’яних.

Однак після ознайомлення хоча б з кількома доступними джерелами Кремль одразу “помолодшає” як мінімум на триста років.

Почнемо з того, що після завершення будівництва московський Кремль бачив і пережив чимало: і Смуту, й нашествя Наполеона, і більшовицький переворот. Хай там як, а минуло півтисячоліття. Як же позначилися ці буремні століття на його стінах і на двадцяти вежах?

Щоб з'ясувати це, звернімося до путівника, виданого під егідою російського Національного географічного товариства в 2007 році. Це найкомпетентніше видання серед існуючих. Утім, подібну інформацію можна отримати і з інших достовірних джерел. Отже, розглянемо докладніше.

Водовзвідна (Свіблова) вежа. За офіційними даними, збудована у 1488 році. Однак у путівнику читаємо: “У 1805 році давню вежу, що загрожувала падінням, розібрали до фундаменту, а в 1807 році звели знову. У 1812-му її повністю підірвали французи, а в 1816–1819 роках архітектор Осип Бове відновив вежу з деякими відхиленнями від попередніх форм, а пізніше її знову відновлювали після удару блискавки”.

Як бачимо, вежа “помолоділа” і змінилася: було їй понад п'ятсот років, а стало менше, ніж двісті.

Тайницька вежа. Офіційно збудована у 1485 році. “У 1770–1771 роках цю частину кремлівської стіни разом із чотирма вежами (Тайницькою, Петровською і двома безім'яними) розібрали, щоб звільнити місце для нового Кремлівського палацу за проектом архітектора Васілія Баженова. Коли ж, через кілька років, імператриця Єкатеріна II відмовилася від дорогого проекту, Тайницьку вежу відновили у попередньому вигляді за кресленнями Матвея Казакова...”

Однак і це ще не все. У 1812 році, під час відступу військ Наполеона із Кремля, вежа постраждала від вибуху і в 1816–1818 роках була відремонтована.

Петровська (Угрешська) вежа – одна з найдавніших. Вважають, що вона побудована у 1480 році. Про неї дізнаємося таке: “Під час Вітчизняної війни 1812 року вежу підірвали французи, які відступали. Через шість років у сучасному вигляді її відбудував архітектор Осип Бове...”

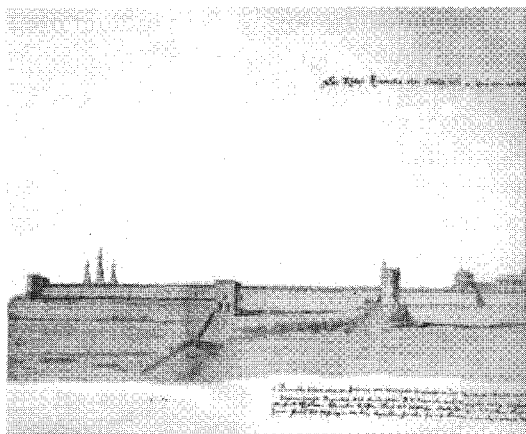
Отже, зрозуміло, що вік більшої частини стін і веж уздовж набережної Москви-ріки насправді не більший, ніж двісті років, і тепер вони виглядають зовсім не такими, якими були колись.

Нікільська вежа – одна з веж Кремля, що виходить на Красну площу. Офіційно збудована в 1491 році. Але в тому самому путівнику

читаємо: “У 1812 році французи, відступаючи від Москви, підірвали вежу... Відновив вежу через чотири роки архітектор Осип Бове...”

Ось і ця башта виявилася не старішою за двісті років.

Ще одна вежа, що виходить на Красну площу, **Спаська (Фроловська)**, офіційно збудована у 1491 році. Ця вежа на сьогодні є найбільшою баштою Кремля. Також вона відома ще й тим, що в ній є відомі кремлівські куранти. Але чи так було з самого початку? Звернімося знову до нашого джерела: “Спочатку вежа була чотирикутна і вдвічі нижча. У 1624–1625 роках російський архітектор Бажен Огурцов і англійський майстер Галовей звели над вежею багатоярусний верх, закінчувався кам’яним шатром, і встановили годинник... У 1706–1707 роках на вежі встановили величезний голландський годинник... У 1770 році голландську дивину замінили англійськими курантами, які у середині XIX століття капітально ремонтували брати Бутеноп. Тоді годинник і набув сучасного вигляду...”

Спаська вежа на гравюрі XVII ст. і сучасний вигляд

Виходить, вежа хоча й стоїть із XV століття, от тільки верхню половину було зведено на півтораєста років пізніше. Вік основних деталей теперішніх курантів – приблизно сто п'ятдесят років. Та і Спаські ворота неодноразово перебудовували, а каплички, що колись були розташовані по обидва боки воріт, взагалі були знесені.

Як бачимо, із 20-ти кремлівських веж 4, а також значна частина стіни виявилися “новобором”. Ще, як мінімум, одну суттєво перебудували – додали верхні яруси. Та й кладка решти 15-ти веж, які нібито не піддавалися руйнуванню й перебудові, виглядає цілком сучасною (окрім нижньої частини Кутаф’євої вежі).

Стіна на всій своїй протяжності має сліди від ремонтів у різні часи. Навіть ліворуч від нібито 500-річної Спаської вежі добре видно велику ділянку заново покладеної стіни.

Понад те, переглядаючи старовинні гравюри, помічаємо, що кремлівські стіни аж до середини XVIII століття мали дах. Про це, наприклад, йдеться у книжці “Московський Кремль у старовину і тепер”, виданій Міністерством Імператорського двору (було й таке) у 1912 році: “Московський Кремль не має вводити в оману – тепер він виглядає зовсім не так, як раніше: двосхила дерев’яна покрівля на стінах згоріла в 1737 р. і більше не відновлювалася...”

Отже, московський Кремль, його вежі й стіни неодноразово перебудовували, так що їхній реальний вік становить не більше двохсот років. Старі елементи п’ятсотлітньої давнини можна знайти хіба що в фундаменті і забутовці. Офіційна кремлівська пропаганда свідомо підтримує міф про давність кремлівських стін і веж, у супереч з установленим фактам, хоча в багатьох містах Росії є значно старіші історичні пам’ятки. Здається, що метою цього є не стільки спроба привабити туристів, скільки підтримати черговий імперський міф про Москву як “збирачку руських земель” і родоначальницю Російської держави.

Отже, цілком відповідає істині приказка: “Москва не відразу будувалася”. От тільки ця приказка, на диво, також плагіат! А запозичена вона у поляків, у яких здавна побутував вислів *Nie od razu Kraków zbudowano* (“Краків не одразу збудовано”).

Краків був першою столицею Польщі, тобто це місто з багатовіковою традицією. Його будувало багато поколінь поляків. Уже згодом москвичі переробили цю польську приказку на свій лад.

Хто вигадав герб Москви?

Перший офіційний герб Москви був затверджений 20 грудня 1781 року. Зазначалося: “Святий Георгій на коні проти того ж, як у середині державного герба; у червоному полі, який вражає списом чорного змія”.

За правління Івана III гербом московського князя затвердили вершника-змієборця. У 1710 році Пётр I уперше назвав вершника на московському гербі святим Георгієм.

Однак, згідно з церковним каноном, у будь-якому виді мистецтва святий Георгій має типові характерні ознаки: над головою – німб, ліва рука зігнута і притримує кінські поводи, списом він уражає дракона в пашу; на ньому довгі шати, що майже закривають ноги, від чого вони здаються короткими. Саме таким Георгія Побідоносця зображали на численних образах із каменю, металу, кістки, дерева, у скульптурних пам'ятниках, не кажучи вже про ікони.

Зображення св. Георгія на іконі та на печатці Івана III

На печатці Івана III святий Георгій не зовсім канонічний: над його головою нема німба, волосся начебто стягує широка пов'язка, обидві руки воїна охоплюють спис, який уражає дракона не в пашу, а в шию. Вершник здається дуже довгоногим через коротке військове вбрання. Могутність людини, воля, натиск, бажання перемогти чудовисько – ось що вирізняє зображеного на печатці вершника від російської іконописної традиції. На печатці Івана III святий Георгій радше нагадує своє втілення у творах західноєвропейського мистецтва епохи Відродження, і передусім – італійського. У такому вигляді святого Георгія зображували не тільки у живописі та скульптурі, й на італійських монетах і медалях.

Відомий історик мистецтва В. Лазарєв, який багато років вивчав італійське і давньоруське мистецтво, присвятив велику розвідку художньому образу святого Георгія. У ній дослідник підкреслював, що саме італійські майстри, які прибули до Москви наприкінці XV століття, принесли традиції італійського Відродження, що були вміло використані для посилення авторитету Великого князя московського. Звичайно, передовсім йдеться про кам'яне будівництво у Кремлі, що його здійснювали італійські архітектори.

Однак італійці займалися в Москві не лише будівництвом. Чимало було їх і серед іноземних майстрів срібних справ, яких Іван III також запрошував на роботу до столиці Московії. Та й самі будівельники кремлівських стін і соборів знали карбувальну справу. Відомо, наприклад, що різьбярем монетних штемпелів був і згадуваний Аристотель Фіораванті, який ще в юності здобув потрібні знання в галузі карбування.

Очевидно, Іван III, який довірив італійським зодчим упорядкувати Кремль, міг доручити італійським медальєрам і виготовлення нової печатки, символіка якої відповідала б його владним прагненням у період створення ним єдиного Московського царства.

Саме в Північній Італії, з якою московські князі встановили тісний контакт ще з середини XV століття і звідки переважно приїжджали в Москву архітектори, образ святого Георгія у той час набув особливого поширення. На багатьох монетах і медалях Ломбардії та сусідніх з нею областей викарбуваний його мужнє зображення.

Відсутність канона в зображенні Георгія Побідоносця на печатці Івана III і печатках наступних самодержців зробило його в уяві московитів просто "людиною на коні" або "царем", якщо на вершнику була корона.

Лише наприкінці XVII – на початку XVIII століття, коли в країні з'явилися герби – ще одне із західних запозичень, у світській емблематиці з'явилися і святі з їхніми власними іменами – святий Андрій Первозваний, святий апостол Павло, архангел Михаїл і, звичайно ж, Георгій Побідоносець. Причому голови святих воїнів почали прикрашати шоломами, іноді з плюмажем.

Шолом прикрашає голову і Георгія Побідоносця. Саме так, на західний манер, було прийнято зображати його на грудях державного двоголового орла з XVIII століття, і саме в такому вигляді він на гербі Москви, де є й дотепер.

Розділ 3

ГЕРБ РОСІЇ

Звідки “прилетів” орел?

У Конституції Російської Федерації записано, що “Державним гербом Російської Федерації є чотирикутний, із закругленими нижніми кутами, загострений у кінці червоний геральдичний щит із золотим двоголовим орлом, який підняв угору розпущені крила. Орел увінчаний двома малими коронами і над ними – одною більшою короною, з’єднаними стрічкою. У правій лапі орла – скіпетр, у лівій – держава. На грудях орла, у червоному щиті – срібний вершник у синьому плащі на срібному коні, який уражає срібним списом дракона, перевернутого горілиць і потоптаного конем”.

Сучасний російський Державний герб, затверджений восени 1993 року, був складений “за мотивами” Малого Державного герба Російської імперії. Але коли і звідки він з’явився?

Звернімося до історії Державного герба Росії. Треба зазначити, що до XVI століття в Росії взагалі не було герба. Його функції на той час виконували княжі гербові печатки. Причому спочатку на таких печатках був зображений не орел. У XIII столітті одним зі знаків влади князів владимірських був лев, який встав на диби, що, до речі, нагадувало герб Галицько-Волинського князівства. На рубежі XIV–XV століть у символіці Московського князівства з’являється зображення вершника, що вражає списом дракона, яке згодом стало асоціюватися зі святим Георгієм Побідоносцем.

Двоголовий орел як геральдичний символ Московського князівства вперше з’явився у 1497 році за князя Івана III. Тоді орел прикрасив Велику державну печатку. На її лицьовому боці, як і раніше, був вершник, що вражає списом дракона, і напис: “Иоанъ б(о)жиею милостию господарь всея Руси и велики кн(я)зь”. А ось на звороті вперше було зображено двоголового орла під двома коронами, який був оточений написом – продовженням лицьового: “и великий кн(я)з. Влад. и Мос. и Нов. и Пск. и Тве. и Уго. и Вят. и Пер. и Бол.”.

Час правління Івана III, з 1462 по 1505 роки, відзначився об'єднанням земель навколо Москви і перетворенням її на центр єдиної держави. Тоді ж почали зароджуватися й імперські амбіції московських правителів.

Московський князь Іван III та його печатка (1497 рік)

Однак насправді двоголовий орел до московитів жодного стосунку не має і був просто запозичений.

Зображення орла як символу могутності, емблеми царської влади траплялося у прадавні часи в різних народів. Усьому давньому світові був відомий римський орел. Однак римський орел спочатку був одноголовим.

Щодо двоголового орла, то він має східне походження. На сьогодні найдавнішою знахідкою вважається печатка з шумерського міста Лагаш, датована серединою III тисячоліття до н. е. Шумерська цивілізація залишила після себе безліч загадок, і що насправді міг означати орел з двома головами для шумерів, залишається лише здогадуватися.

Наступними за часом створення (орієнтовно XIII століття до н. е.) є наскальні барельєфи, що їх знайшли археологи в Туреччині, на місці колишнього Хетського царства. Це було зображення двоголового орла, що схопив двох зайців. Хети вважали двоголового орла супутником бога грози Тішуба, і вже на той час він був символом правлячої династії. До речі, римського бога Юпітера також супроводжував орел.

Пізніше двоголовий орел з'являється в Мідійському царстві – державі на території Передньої Азії, за часів правління царя Кіаксара (625–585 роки до н. е.).

Нарешті, сліди двоголового орла трапляються на емблемах Давнього Риму. У 293 році римський імператор Діоклетіан провів адміністративну реформу і створив так звану тетрархію – форму управління державою, коли країна ділилася на дві частини – східну і західну, – в кожній з яких було по два імператори: старший – Август і молодший – Цезар. У той період орел з двома головами символізував єдність двох частин імперії. А 330 року імператор Константин Великий, який переніс столицю імперії до малоазійського міста Візантій, згодом названого на його честь Константинополем, офіційно визнає двоголового орла своєю емблемою.

Звідки ж “прилетів” двоголовий орел на Державний герб Росії? З цього приводу існує кілька різних версій. Розгляньмо деякі з них.

Візантійське “придане”

Згідно з офіційною версією, вперше висловленою російським істориком В. Татіщевим, двоголовий орел потрапив до Московії з Візантійської імперії, і його поява пов'язана з одруженням московського князя Івана III на візантійській принцесі Зої (Софії) – небозі останнього імператора Константина XI Палеолога, яка нібито й принесла цей геральдичний знак як “придане”.

Перша достовірна згадка про використання цього символу, на думку іншого російського історика Н. Карамзіна, який прийняв версію В. Татіщева, належить до 1497 року, коли Іван III поставив печатку із зображенням орла на мінову грамоту.

У сучасній російській історіографії появу нового державного символу прийнято пояснювати приблизно так: “Двоголовий орел був давнім гербом Візантійської імперії і дістався у спадок Росії після одруження Софії Палеолог, небоги останнього візантійського ім-

ператора, з Великим князем московським Іваном III, що відбулося в 1472 році. Велика імперія, що розпалася, немовби передала естафету іншій православній країні, що набирала сили і могутності...”

Чи це так насправді?

Почнемо з того, що, як вважають багато дослідників, Візантійська імперія не мала державного герба як такого. Його заміняв родовий знак правлячої династії. Остання правляча візантійська династія Палеологів, справді, мала родовий герб у вигляді двоголового орла (до речі, під однією короною). Однак, повторимо, що це був герб династії, а не багатовікової Візантійської імперії.

Візантійський орел

(над входом до резиденції Константинопольської патріархії).

Орел на монеті золотоординського Великого хана Джанібєка (1341–1357)

Імператори Візантії користувалися іменними монограмами. За тисячоліття свого існування монограми базилевсів традиційно залишалися вписаними в коло першими буквами імені порфіроносця та його династії. І тільки останні імператори з династії Палеологів стали розмішувати іменний медальйон на грудях двоголового орла, що знов-таки не зробило його візантійським гербом.

Однак цей факт і послугував відправною точкою міфу про герб Візантійської імперії у вигляді двоголового орла.

А тепер щодо “спадщини”. Візантійська імперія ніколи не розглядала Московське царство як свого наступника. За часів Київської

держави було кілька випадків, коли руські князі брали в дружини візантійських принцес із різних династій. Причому, якщо перший “візантійський зять” – Володимир Святославович допомагав своїм порфірородним шуринам військовою силою, то про пізніших “зятів” цього сказати не можна. Перше падіння Константинополя у 1204 році в Русі сприйняли практично байдуже, а потім, після Батиєвого нашествия, було вже не до візантійських справ. Та й напередодні турецького нападу знекровлена Візантія вважала за ліпше звернутися по допомогу до географічно й культурно ближчих “латинян”, а зовсім не до єдиновірної Московської держави.

Варто зазначити, що після взяття турками Константинополя 1453 році Фома, брат останнього візантійського імператора Константина XI Палеолога і батько Софії, разом із родиною знайшов прихисток у Римі. Софія була наймолодшою з-поміж дітей Фоми Палеолога – народилася близько 1456 року. В Римі вона виховувалася в католицькому дусі. Та й сам Фома на той час прийняв католицизм. Ще дівчинкою Софію видали заміж за римського аристократа з дому Караччоло, але дуже скоро вона овдовіла.

Римський папа Павло II, який розробив план одруження Івана III з донькою Фоми Палеолога, розраховував за допомогою цього шлюбу утвердити свою владу над православною церквою та повернути в католицизм московського правителя і його підданих. Шлюб Івана III і Софії був укладений вже за папи Сикста IV, який направив разом із Софією Палеолог свого посла, легата Антонія.

Не виключено, що в багажі папського легата була і королівська корона, призначена для Івана III. Антоній спробував увійти в Москву, несучи перед собою католицьке розп'яття. У відповідь московський митрополит Філіп заявив Івану III, що “як тільки він (тобто легат. – Авт.) ввійде у міські ворота, я, прочанин твій, вийду іншими воротами з міста”. Тому, коли папські послы пішли з Москви, а Софія залишилася, зосталася й недовіра до нової великої княгині. Як ви гадаєте, скільки підданих залишилося б у Івана III, якби Софія Палеолог зробила свою емблему символом Московії?

Крім того, чому орел як “придане” з'явився на державній печатці майже через 20 років після одруження Івана III і Софії Палеолог?

Нарешті, у візантійській принцеси не було ні земель, ні військ, її не представляла жодна політична сила, а після невдалої спроби католицького хрещення Московії від неї відвернувся і Папа Римський.

Отже, навіть побіжного розгляду обставин укладення шлюбу досить, щоб зрозуміти, що жодних “законних” династичних прав на “візантійську спадщину” не було. Попереду Софії Палеолог була ціла черга “більш законних” претендентів – особливо якщо врахувати, що право це передавалося по чоловічій, а не по жіночій лінії.

Віртуальний трон Візантійської імперії вона могла отримати лише в разі смерті двох старших братів Андрія і Мануїла, сестри Олени, її чоловіка і племінників. Мануїл утік із Риму до Костантинополя і прийняв там іслам. Андрій Палеолог пропонував усім самодержцям християнського світу купити у нього права на престол Візантії і навіть зміг їх продати, спочатку королю Франції, а потім – Іспанії. Одне слово, успадковувати було нічого, зате можна було отримати потужного ворога в особі Османської імперії. До прикладу, для турків шлюб Олени Палеолог і сербського деспота Лазаря Бранковича став одним із приводів для анексії Сербії в 1459 році.

Відповідь щодо міфу про “візантійську спадщину” криється в ідеологічних сенсах. Москва потребувала серйозних державних символів (тепер це називають брендом) для міжнародного визнання, а двоголовий орел давав московським князям можливість створити цивілізованіше позиціонування на міжнародній арені, продемонструвавши західному світові блискучу “генеалогію” – спадкоємність влади з Риму та Візантії.

За зразком Габсбургів

Існує також версія, що двоголовий орел потрапив до Москви не з Візантії, а від Габсбургів, які використовували цей символ за півстоліття до появи фантастичного пернатого на державній печатці Івана III.

Саме на Заході, у середньовічній Європі двоголовий орел уперше став справжнім гербом. Зображення двоголового орла з'явилося у Західній Європі в результаті хрестових походів – хрестоносці, які завоювали Палестину, ознайомилися там з цією емблемою і привезли її додому. Вона увійшла в герби багатьох знатних західноєвропейських родів, зокрема правителів багатьох європейських держав – Баварії, Чехії та інших.

Уперше двоголовий орел з'явився там на монетах і печатках Людвіга Баварського у 1330 році, а потім і на гербах бургграфів Вюрц-

бурзьких і графів Савойських. Із того часу його зображення модифікується за законами європейської геральдики. Двоголовий орел з'явився на баварських монетах, на монетах короля Сицилії, а згодом імператора Священної Римської імперії Фрідріха II Штауфена; він відомий у геральдиці рицарів Нідерландів і Балканських країн. Однак як постійний герб імператора емблему утвердили в XV столітті за імператорів Сигізмунда I і Фрідріха III Габсбурга (зазначимо, що всі орли і леви західноєвропейської геральдики символізують не держави, а правителів), і саме до їхніх печаток подібна печатка Івана III 1497 року.

*Зображення двоголового орла в Європі –
на одязі, плитках, монетах, печатках*

Зауважмо, що у Візантії з'явився двоголовий орел відразу білого кольору, в той час як у гербі Священної Римської імперії орел був чорний. Деякі дослідники вважають, що візантійський орел був білим саме на протизначу імперському, чорному.

З такою печаткою Іван III ознайомився, коли наприкінці 80-х років XV століття встановив контакти і дипломатичні відносини з династією Габсбургів – найваговитіших монархів тодішньої Європи, внаслідок

док чого почався обмін посольствами, грамотами, угодами. Очевидно, в одній із таких грамот або угоді й “підгледів” Іван III орнітологічний знак як печатку і вирішив його наслідувати.

Іван III як людина прагматична розумів, що для утвердження державності потрібні зовнішні атрибути, які б підтверджували могутність і силу його влади в очах “світової спільноти”. Звідси й нове написання на західноєвропейський манер титулу на печатці, та нова символіка, аналогічна європейській.

Свідощтва про прагнення Івана III поставити себе нарівні з першим монархом Європи загальновідомі. Ще в XVII столітті хорватський учений і письменник Юрій Крижанич, який побував у Московії, припустив, що двоголового орла московити запозичили у Європи, а не у Візантії. “Цар Іван вчинив недобре і неправильно... А знаковиною своєю зробив орла двоголового – римський чи, радше, німецький герб”, – повідомляв він.

Російський історик, спеціаліст у галузі джерелознавства, дипломатики та сфрагістики М. Ліхачов, писав із цього приводу, що великий московський князь “хотів у всьому взоруватися у титулах і у формах грамот, і у зовнішності булл (металева печатка. – Авт.) – цесарю і королю римському”.

Сучасний американський дослідник Г. Ейліф справедливо пов’язує час появи двоголового орла в Московській державі з початком дипломатичних відносин із династією Габсбургів: “Незважаючи на наслідування візантійської моделі, двоголовий орел, імовірно, не став би основною емблемою московського герба, якби Іван III не знав, що та сама емблема визначає державний ранг імператора на Заході”.

Нестримне бажання стати рівним з усіма європейськими монархами спонукало Івана III прийняти чужий герб як геральдичний символ своєї держави. Перетворившись з Великого князя московського у “господаря всієї Русі” й узявши для своєї держави новий герб – двоголового орла, – Іван III кладе на обидві голови цісарські вінці, а незабаром після цього встановлює собі новий статус самодержця. У лапи орла домальовують меч і православний хрест.

Очевидно, основною причиною запозичення Московією зображення двоголового орла стало те, що ця емблема була гербом німецьких імператорів. Це підтверджено тим, що саме у той час встановлювалися тісні дипломатичні відносини з імператорським двором.

*Герби Австро-Угорщини (Габсбургів)
та Російської імперії (Романових)*

Великий князь московський, виходячи на міжнародну арену, хотів у всьому бути схожим на першого монарха тодішньої Європи. Це позначилося не лише в гербі, а й також у запозиченні придворних ритуалів, системи діловодства тощо. Таким чином, московський господар претендував на становище, рівне германському імператорові, що було дуже сміливим і рішучим зовнішньополітичним кроком.

Спадок Золотої Орди

Існують також й інші версії походження російського герба. До прикладу, татаро-монгольська. Вона полягає в тому, що поява двоголового орла на печатці Івана III є результатом ординського впливу.

У Середньовіччі цей символ був поширений на Сході, зокрема в Персії як символ перемоги, а також в арабів, турків-сельджуків і в Золотій Орді.

Відомо, що Золота Орда ще в середині XIV століття за Великого хана Джанібєка карбувала зображення двоголового орла на своїх мід-

них монетах. Зрозуміло, що Іван III тримав у руках “татарську валюту”, орел цілком міг бути запозичений звідти.

За правління Івана III Московію було остаточно звільнено з-під влади ординських ханів. Трапилося це 1480 року, після так званого стояння на річці Угра між Великим ханом Золотої Орди Ахматом і Великим князем московським Іваном III у союзі з Кримським ханством.

На думку більшості істориків, саме стояння на Угрі поклало край монголо-татарській окупації півночі та північного сходу Русі, де вона тривала найдовше (майже два з половиною століття).

Незважаючи на це, деякі дослідники, наприклад американський історик Чарлз Гальперін, вважає, що відсутність у літописах спогадів, що фіксують точну дату припинення виплати данини, не дозволяє довести, що данину припинили сплачувати в 1476 році. Дата і справжність ярлика Ахмата Іванові III, що містить відомості про припинення сплати данини, до сьогодні залишається темою для дискусій серед науковців.

Гальперін не вбачає в джерелах ні до, ні після стояння на Угрі прямих свідчень того, що влада Чингізидів заперечувалася в Московському князівстві, посилаючись також на те, що в одному з переказів про стояння на Угрі сам Іван III напередодні протистояння просить Ахмата відмовитися від намірів “ваш улус воювати”.

За царювання Івана III Золота Орда переживала період розпаду внаслідок смуту й політичної анархії, поки в 1483 році остаточно не припинила свого існування.

Можливо, Великий князь московський хотів розіграти карту спадкоємності колись могутньої держави, тому і поставив на печатці символ, який був знайомий іншим татарським ханствам, що утворилися після розпаду Золотої Орди.

Як змінювався орлиний вигляд

Варто зазначити, що в Росії чужоземний орел зазнавав доволі істотних, часом комічних, видозмін. З моменту появи найпершого герба, за Івана III, він змінювався кожні декілька років. Деякі зміни “залишалися” надовго, а деякі швидко “зникали” і замість них з’являлися інші.

З XVI століття російський двоголовий орел поступово почав “обростати пір’ям” – на гербі з’явилися нові деталі-символи. Так, за

правління Великого князя Василія III на обидві голови орла наділи ще одну загальну самодержавну “шапку Мономаха”, а двоголового орла зображено уже із розкритими дзьобами, з яких висунуті язички. На золотих буллах Василія III 1514 і 1517 років уперше з’являється титул “цар”. Булли були підвішені на червоно-золотих шнурах. Таке поєднання кольорів використовували останні візантійські імператори.

Спершу московський герб (вершник зі списом, що вражає дракона) символізував зворотний бік Великої державної печатки, оскільки печатка тоді була двосторонньою, звислою, тобто її підвішували до документа. З появою прикладної печатки за правління царя Івана IV Грозного московський герб з’явився у спеціальному щиті на грудях орла, при цьому вершник на коні був обернений ліворуч.

В останні роки царювання Івана IV Грозного (з 1583 року) на Великій державній печатці з’явився двоголовий орел, на його грудях зображували єдинорога, що був особистим символом царя. Включення особистої царської символіки до державного герба є відображенням яскраво вираженої авторитарної політики Івана IV Грозного. Голови нового орла були увінчані однією спільною короною вже безсумнівно західного зразка.

За правління останнього царя з династії Рюриковичів – Фьодора Івановича – на державному гербі зображено вже хрест на Голгофі, що символізував набуття церковної незалежності Росії через встановлення Московського патріархату. Водночас із цим зникає єдиноріг, але за Бориса Годунова він на деякий час з’являється знову.

Серед зображень російського герба особливий інтерес викликає печатка Лжедмитрія 1605 року. На ній уперше зображений орел із піднятими крилами (безсумнівний вплив орла з польського герба) під трьома коронами, а вершник на грудях орла повернутий за законами європейської геральдики праворуч, тобто на захід. Згодом вершник повернувся у споконвічне положення, тобто ліворуч, як того вимагали православні канони, а ось розправлені крила орла закріпилися аж до сьогодні.

Хистку спробу встановити нову династію в особі Василія Шуйського царські “герольдмейстери” відобразили в орлі, що був позбавлений усіх державних атрибутів, у якого, як на глум, з місця зростання голів росла чи то квітка, чи то шишка.

За царя Владислава I Сигізмундовича (польський королевич, який був проголошений російський царем у 1610 році) на монетах карбу-

вали його зображення, і орел набув нових форм. Так, за царя-поляка в лапах орла вперше з'являється скіпетр. Згодом цю деталь нерідко упускали, і закріпилася вона лише за Алексея Михайловича, коли гербові символи розтлумачили. Так, скіпетр і держава мали означати: "Вельмишановного государя, самодержця і володаря".

За часів перших царів Романових – Михайла Фьодоровича і Алексея Михайловича – державний герб також зазнав істотних змін. До середини XVII століття широко використовували печатки, на яких двоголовий орел коронований двома коронами, а між головами підіймається голгофський хрест – символ православної держави. Після Андрусівського миру, який завершив російсько-польську війну 1654–1667 років і визнав приєднання до Росії земель Лівобережної України, була "учинена" нова Велика державна печатка, на якій орел уперше отримав три корони.

Ця печатка відома також тим, що її офіційний опис, внесений до Повного Зібрання законів Російської імперії, став першою постановою законодавства Московії про форму і значення державного герба: 4 грудня 1667 року з'явився перший в її історії указ "Про титул царський і про державну печатку".

У петровську епоху державний герб доповнений новими символами. Передусім, вершник, який убиває дракона, перевтілюється в святого Георгія Побідоносця. Також навколо щита з московським гербом зображено ланцюг зі знаком ордена святого Андрія Первозваного, заснованого Петром I наприкінці 90-х років XVII століття.

Уже на початку XVIII століття на монетах, прапорах, барельєфах двоголовий орел увінчаний імператорськими коронами. Це була своєрідна геральдична підготовка до прийняття Петром I імператорського титулу в 1721 році. Бажаючи підкреслити спадкоємність імперської влади від Риму, Пьотр I змінив і герб Росії. Новий герб повторював колірну гаму герба Священної Римської імперії: чорний двоголовий орел на золотому (жовтому) полі. У XVII столітті поєднання кольорів герба найчастіше було інше: золотий орел на червоному полі.

Упродовж XVIII століття стилістика державного герба не дуже змінилася. Не виключено, що могли існувати і спрощені зображення: без московського герба з однією короною, без ланцюга зі знаком ордена святого Андрія Первозваного тощо.

Коли імператор Павел I прийняв титул великого магістра Мальтійського ордену, зображення білого мальтійського хреста було внесено

і в державний герб. На грудях орла помістили мальтійський хрест, над ним – щит із московським гербом, а вище – мальтійську корону.

Імператор Александр I прибрав мальтійські символи з державного герба. За Александра I крила орла опущені, в лапах він тримає не традиційні скіпетр і держава, а вінок, блискавки (перуни) і смолоскип.

У 1857 році під час геральдичної реформи, що її провів придворний герольдмейстер Б. Кьоне, державний герб зазнав чергових змін. За тих часів російський герб набув вигляду, який не змінювався до останніх днів імперії. Згодом виробилися три варіанти державного герба: Великий, Середній і Малий. Великий державний герб, затверджений у 1882 році, був надзвичайно складним за малюнком: золотий щит із чорним орлом підтримували архангели, над ним – “покрів” (своєрідне шатро); крім звичайних емблем царств і земель, які розміщені на крилах орла, навколо центрального щита розташовані численні щити з іншими земельними і династичними емблемами. Герби спрощеного малюнка – Середній і Малий – використовували частіше.

Після Лютневої революції Тимчасовий уряд вніс зміни до державного герба. Газета “Речь” 29 квітня 1917 писала: “Юридичне зібрання, розглянувши питання про подальше використання знака державного герба, визнало, що двоголовий орел не пов’язаний ні з династією Романових, ні з будь-яким визначеним державним ладом ..., а тому із вилученням із нього титульних гербів, а однаково емблем монархічного характеру ... орел може бути прийнятий для використання як герб вільної Російської держави”. На державній печатці був поміщений малюнок державного герба художника-графіка І. Білібіна. За зразок було взято орла з печатки Івана III. Корони, скіпетр і держава, герби царств і земель (зокрема і московський), орденський ланцюг, що прикрашали імперський герб, були вилучені.

До речі, це зображення деякий час зберігалось і в післяжовтневій дні. Його можна побачити на перших банкнотах, випущених уже від імені Раднаркому. Лише у квітні 1918 року двоголовий орел надовго припинив існування в російській геральдиці.

Дзеркало держави

Двоголовий орел як символ здавна був відомий багатьом народам як східним, так і європейським. Проте спочатку він з’явився у давньому Шумері, колись семітських народів.

Офіційна “візантійська” версія походження російського двоголового орла не зовсім відповідає істині, хоча б тому, що Візантійська імперія не мала державного герба.

Найімовірніше, прийняття двоголового орла як державного символу, Великим князем московським відбулося під впливом символіки Священної Римської імперії. Причому герб Московії був запозичений у Священної Римської імперії двічі – перший раз наприкінці XV століття, а другий – наприкінці XVII століття!

Пётр I ввів у Росії нову геральдичну систему, взявши за основу європейську символіку. Вигадаючи прапори для Росії, він запозичував кольори прапорів найпередовіших держав того часу. Так, прапор Голландії перетворився на біло-синьо-червоний торговий прапор, прапор Шотландії став військово-морським Андріївським прапором, а прапор Священної Римської імперії став біло-жовто-чорним державним прапором Росії. Те саме відбулося і з гербом. Про це красномовно свідчить розташування гербів підвладних Москві царств і земель на крилах орла, так само як і на австрійському гербі.

Однак незрозуміло, який стосунок має герб, запозичений Іваном III і Петром I, до сучасної Росії? До прикладу, трьох царств – Казанського, Астраханського і Сибірського – які символізують три корони над орлом, уже не існує. І що взагалі означає імперський орел з імперськими коронами у гербі демократичної держави? Чи Росія хоче всім показати, що такою себе не вважає? Запитань можна поставити безліч і, очевидно, на більшість із них не буде відповідей, оскільки нинішній герб Росії є бездумним змішанням символів різних часів і народів.

Безумовно, важко створити герб держави, тим паче, такої як Росія, з такою складною, неоднозначною та суперечливою історією, з таким розмаїттям культур, релігій, національностей і народностей, які в ній перебувають.

Герб держави має бути обґрунтованим, історично достовірним, він покликаний виховувати почуття патріотизму і громадянськості, оскільки герб – це дзеркало держави.

Однак у Росії не в захопленні від історичних знань, зокрема і про походження, сутність та значення державних символів, а тому над нею, як і раніше, продовжує ширяти чужоземний імперський орел.

Розділ 4

РОСІЙСЬКИЙ ТРИКОЛОР

Не державний, а торговельний

Щороку 22 серпня в Росії відзначають День Державного прапора Російської Федерації. Саме цього дня 1991 року над Будинком Рад РРФСР у Москві (тепер Будинок Уряду Російської Федерації) вперше був офіційно піднятий триколірний прапор, що замінив червоний прапор із серпом і молотом. Тоді ж на надзвичайній сесії Верховної Ради РРФСР було прийнято постанову про визнання біло-синьо-червоного полотнища – так званого “триколора” – офіційним національним прапором Російської Федерації.

Проте чи справді ці кольори (білий, синій, червоний) є національними російськими?

Часом появи сучасного російського прапора прийнято вважати 1669 рік. Саме тоді в Росії голландці закінчили будівництво військового корабля “Орел” для безпеки плавання німецьких і голландських купців із Європи до Персії.

Голландський інженер Давид Бутлер, який керував будівництвом корабля й був призначений його капітаном, звернувся до Боярської думи із проханням “запитати у Його Царської Величності наказ: який, як тому існує звичай в інших державах, підняти на кораблі прапор”. Державні чиновники на це відповіли, що зроду про таке не чули, а Оружейна палата “використовує стяги, хоругви і прапори для військових частин і воевод, а як бути з корабельним стягом, Цар наказав запитати його, Бутлера, який на те звичай у його країні”.

Прапор Нідерландів із 1648 року являв собою полотнище, що складалося із трьох рівновеликих горизонтальних смуг, – червоної (верхньої), білої (середньої) і синьої (нижньої), – про що Бутлер і доповів цареві. Той, не мудруючи, повелів виготовити такий самий. З прибутково-видаткових книг випливає, що відразу після цього для виготовлення “прапора великого” та безлічі вимпелів із казни виписали тканини білого, синього і червоного кольорів.

Таким чином, уперше біло-синьо-червоний прапор був піднятий за царювання Алексея Михайловича на першому російському військовому кораблі, що його побудували голландці за своїм зразком. Щоправда, точних відомостей про чергування кольорів на цьому прапорі нема. Тому ймовірно, що їх розташовували і в іншій послідовності, ніж на сучасному.

“Орел” недовго проплавав під новим прапором. Незабаром, коли він спустився по Волзі до Астрахані, його захопили і спалили люди Стеньки Разіна.

Однак уведена голландцями традиція оснащувати кораблі прапорами зберігалася і за часів сина Алексея – Петра. Німецький історик ХІХ століття Веніамін Бергман у “Истории Петра Великого” писав: “У 1694 році в Архангельську Пётр І звелів знову виготовлений купецький корабель спорядити російським прапором, що складався із трьох нідерландських кольорів, змішаних в іншому порядку”.

20 січня 1705 року Пётр І видав указ, згідно з яким “на торговельних різних суднах, що ходять по Москві-ріці і по Волзі, і по Двіні, і по інших, і по всіх річках заради торговельних промислів” мав підійматися біло-синьо-червоний прапор, при цьому власноруч накреслив його зразок та послідовність розташування горизонтальних смуг.

У датованій 1709 роком таблиці “Изъявление морских флагов всея государств вселенныя”, виданій у Києві і відредагованій особисто Петром І, біло-синьо-червоний прапор був зазначений як “обычайно торговых и всяких российских судов флаг”.

Чим керувався Пётр І, добираючи і чергуючи кольори, залишилося загадкою. Однак очевидно, що, створюючи в країні морський флот, він не став кардинально змінювати рішення свого батька і залишив прапор того самого кольору, але при цьому чітко закріпив чергування кольорових смуг.

Значення кольорів російського прапора також достовірно не встановлено, хоча і вважається, що з самого початку кожен колір прапора мав свій сенс. За однією із версій, білий означає свободу, синій – Богородицю, заступницю Росії, червоний – державність. За іншою версією, білий символізує шляхетність, синій – чесність, а червоний – сміливість і великодушність, що нібито властиві російським людям (щоправда, є й інші трактування кольорів російського “триколора”).

Насправді кольори російського прапора були підказані тим самим голландцем, який побудував “Орел”, а потім розповів, що на його

батьківщині, у Голландії, на кораблях підіймають триколірний червоно-біло-синій прапор.

Однак біло-синьо-червоний стяг тоді ще не став державним російським прапором. Минуло ще кілька століть, перш ніж він закріпився у такому вигляді у свідомості росіян.

I військово-морський також

Треба зазначити, що на іноземний кшталт був вигаданий і військово-морський прапор Росії – Андріївський (синій навскісний хрест на білому полі). Його запровадив Пётр I 1699 року.

Як з'явився цей прапор?

Відповідь на це запитання криється в найближчому оточенні Петра I, а саме в шотландцях. Починаючи з X століття, шотландці вважають Андрія Первозваного своїм небесним покровителем. Річ у тім, що за переказами плем'я скотів прибуло на Британські острови із причорноморських скіфських степів, де в I столітті н. е. святий Андрій проповідував учення Ісуса Христа. Андріївський хрест ще в XIII столітті став символом Шотландії, а незабаром і її національним та морським прапором. Орден святого Андрія Первозваного став і найвищою шотландською нагородою.

Упродовж життя Петра I оточували вихідці з Шотландії, які обіймали високі посади в російській державі. Шотландці поряд з голландцями брали активну участь й у створенні російського військово-морського флоту. Усього в петровському флоті налічувалося кілька сотень шотландців, троє з них дослужилися до адміральського чину. А улюбленець Петра I – шотландець Георг Огілві – добився у своїй військовій кар'єрі в Росії небачених висот: він отримав звання генерал-фельдмаршала-лейтенанта і свого часу був навіть головнокомандувачем російської армії.

Ініціатором прийняття Андріївського хреста як російського військово-морського прапора, мабуть, був найвідоміший серед російських шотландців Яків Брюс. 1695 року йому присвоїли звання капітана, і він брав участь у першому поході росіян на Азов. У 1699 році він перебував уже в Москві і за дорученням Петра I складав військові артикули згідно з іноземними законами. Сам Я. Брюс у листі до свого родича в Единбурзі вихвалявся, що “тепер і в Азії спізнають міць Шотландії”.

Окрім зазначеного вже біло-синьо-червоного прапора на малюнку, зробленому Петром I власноруч, був зображений і триколірний прапор із синім навскісним Андріївським хрестом. Цей малюнок, датований жовтнем 1699 року, вважають першим відомим зображенням Андріївського хреста на прапорі, який з'явився слідом за запровадженням Петром I у березні 1699 року ордена святого апостола Андрія Первозваного.

З 1703 року відомі зображення прапорів з Андріївським хрестом у крижі. У 1712 році з'явився новий варіант Андріївського прапора з "висячим хрестом", хоч аж до 1720 року джерела продовжують фіксувати використання білого адміральського прапора з Андріївським хрестом у крижі.

Лише в Морському статуті 1720 року Андріївський прапор набув такого вигляду, в якому зберігся до сьогодні: "Прапор білий, через нього синій хрест Св. Андрія, того ради, що від сього Апостола прийняла Русь Святе Хрещення".

Як бачимо, російський Андріївський прапор є ніщо інше як інвертоване зображення прапора Шотландії. Цей прапор був військово-морським прапором Росії з 1720 по 1918 роки, а також з 1992 року і до сьогодні.

Перший державний

Варто зазначити, що офіційного державного прапора в історії Росії тривалий час взагалі не було, а біло-синьо-червоний стяг був просто торговельним прапором.

Ні в Соборному уложенні 1649 року, ні в петровських і єкатеринінських комісіях, ні навіть у першому виданні Зводу законів Російської імперії 1832 року не було спеціальних статей, що встановлювали б кольори державного або національного прапора. Проте, починаючи з XVIII століття, і всередині країни, і за кордоном нерідко російський триколон сприймався саме як державний, адже його піднімали на торговельних судах і найчастіше бачили за кордоном. Про це писали, наприклад, французькі газети в 1814 році.

Уперше державний прапор у Росії був затверджений 1858 року Александром II, але він мав зовсім інші кольори.

У другій половині 1850-х років під впливом барона Б. Кьоне, який обіймав посаду керівника гербового відділення Департаменту

герольдії Сенату, виникло питання про дослідження і затвердження державних кольорів імперії.

Створення державного прапора відбувалося в тісному взаємозв'язку зі створенням Б. Кьоне великого, середнього і малого гербів Російської імперії, герба дому Романових і геральдичною реформою російських територіальних гербів загалом (гербів губерній, волостей, повітів і міст). При цьому однією з основних ідей було те, що державні кольори, згідно з правилами геральдики, мали відповідати кольорам державного герба, подібно до того, як це було прийнято в Австрійській імперії та в Королівстві Пруссія, з геральдикою яких уродженець Берліна Б. Кьоне був добре знайомий і вважав їх зразком для наслідування.

Виходячи з того, що державний герб Російської імперії мав на золотому щиті чорного двоголового орла зі срібними коронами, скіпетром і державою, герольдмейстер вирішив, що гербовими кольорами Росії за правилами геральдики є чорний, золотий і срібний, а отже, кольори державного прапора мають бути чорно-жовто-білими.

11 липня 1858 року Александр II затвердив порядок, у якому визначалося горизонтальне розташування кольорів: верхня смуга – чорна, середня – жовта (або золота), нижня – біла (або срібна).

В описі було сказано: “Перші шпальти відповідають чорному державному орлові у жовтому чи золотому полі, і кокарду з цих кольорів було засновано імператором Павлом I, тим часом як стяги й інші прикраси із цих кольорів використовували вже під час правління імператриці Анни Іоанівни. Нижня смуга біла чи срібна відповідає кокарді Петра Великого й імператриці Єкатеріни II, імператор Александр I, після здобуття Парижа у 1814 році, з’єднав правильну гербову кокарду з давньою Петра Великого, що відповідає білому або срібному вершникові (св. Георгію) в Московському гербі”.

Таким чином, ішлося про гербові кольори, що їх використовували з нагоди урочистостей. Традиційного біло-синьо-червоного прапора на цивільних суднах це не скасовувало, його продовжували використовувати паралельно.

Проте в Іменному Височайшому указі Правлячому Сенату від 1 січня 1865 року про встановлення для всіх станів медалі “За приборкання польського заколоту 1863–1864 рр.” кольори її стрічки – чорний, жовтий і білий – були названі державними. Це дало змогу сучасникам, а також наступним дослідникам вважати, що 1858 року відбулося

створення російського державного прапора, а затвердження “рисунка гербових кольорів” стало “утвердженням національних кольорів Росії”.

Надалі чорний, золотий і срібний – державні кольори – були використані під час створення територіальних гербів. До прикладу, з них складалася облямівка щита в гербі Бессарабської губернії, затвердженому в 1878 році.

Чорно-жовто-білі кольори державного прапора нерозривно пов'язані з епохою Александра II, що закінчилася у 1881 році його загибеллю від кинутої йому під ноги бомби під час чергового замаху народовольців.

При цьому варто зазначити, що такий прапор, будучи офіційним, не мав підтримки в російського суспільства, оскільки він асоціювався з кольорами австрійського прапора. Тому національне поєднання чорно-жовто-білого кольорів воно не сприйняло.

Геральдичні дискусії

Чорно-жовто-білі прапори продовжували використовувати з нагоди урочистостей і після смерті Александра II, наприклад, під час коронації його наступника Александра III у 1883 році.

Проте напередодні коронації Александра III 28 квітня 1883 року міністр внутрішніх справ оголосив указ імператора “Про прапори для прикраси будівель в урочистих випадках”, у якому зазначалося: “Щоб у тих урочистих випадках, коли буде визнано можливим дозволити прикрашання будівілень, використовували виключно російський прапор, що складається із трьох смуг: верхньої – білого, середньої – синього і нижньої – червоного кольорів...”

Однак офіційного статусу біло-синьо-червоний прапор набув тільки напередодні коронації Ніколая II, коли міністерство юстиції визначило, що національним має “остаточно вважатися біло-синьо-червоний колір і ніякий інший”.

У 90-х роках XIX століття фахівці з геральдики почали висловлювати різні думки про реформу національного прапора, у зв'язку з чим Ніколай II заснував 1896 року Особливу нараду під головуванням адмірала К. Посьета для обговорення питання щодо російського національного прапора. “Нарада” одностайно дійшла висновку, що “прапор біло-синьо-червоний має повне право називатися російським або

національним і кольори його: білий, синій і червоний називаються державними; а прапор чорно-оранжево-білий не має до того ні геральдичних, ні історичних підстав”.

Із приводу указу від 28 квітня 1883 року на нараді було зазначено: “Щодо закону 1883 року про прикрашання будівель виключно біло-синьо-червоним прапором, то із письмової доповіді, що перебуває у справі, Народою розглянуто, що Міністр внутрішніх справ статс-секретар граф Толстой представляв до затвердження два прапори: чорно-оранжево-білий і біло-синьо-червоний, перший – як національний і другий – як торговельний і що Государ Імператор вибрав серед них останній прапор, назвавши його виключно російським і в такий спосіб, здавалося б, остаточно вирішив питання про єдність нашого державного народного прапора”.

Однак цим справа не закінчилася. На початку XX століття у пресі знову розгорнулася дискусія про національний прапор Російської імперії. При цьому дуже прикметно, що особливо затятими захисниками чорно-жовто-білого прапора виступали діячі вкрай правого спрямування, в уявленнях яких патріотизм нероздільно зливався з монархізмом, а національні кольори – з кольорами монархії.

Особливо відзначився в цьому напрямку якийсь Євстафій Воронец, фахівець із православно-богословських питань, автор статей і брошур, присвячених боротьбі з нехристиянськими віросповіданнями в Російській імперії та насадженню православ'я: “Нарід російський має бути об'єднаний і в розпізнавальних російських кольорах тільки з царем і державою російською”.

Інший автор, журналіст В. Белінський, автор робіт із правових питань, геральдики та генеалогії, відстоюючи чорно-жовто-білі кольори, писав: “Такий прапор здатний електризувати російські народні маси, оскільки в ньому найрельєфніше виражається національна ідея православно-східної імперії і єднання царя з російським народом, у якого воєнний заклик: «За Віру, Царя і Отечество»”.

Новий етап суперечок про реформу російського національного прапора припав уже на 1910–1912 роки. 10 травня 1910 року при міністерстві юстиції під головуванням товариша (заступника) міністра юстиції А. Верьовкіна знову було скликано Особливу нараду для з'ясування питання про російські державні національні кольори.

Більшістю голосів було вирішено, що до XVII століття не можна говорити про будь-які встановлені російські державні кольори та їхні

комбінації (чорно-жовто-біла в імператорському штандарті, біло-синя – в Андріївському прапорі і біло-синьо-червона – у торговельному флоті). Вони були затверджені й узаконені вперше Петром I, тому всі три прапори цих кольорів “з історичного погляду мають однакове право на існування”. Однак у питанні, “які кольори мають бути визнані російськими державними (національними) і на яких підставах”, Особлива нарада так і не змогла дійти одностайного рішення.

“Нарада” працювала до 9 травня 1912 року, і жодних практичних наслідків її висновки не мали. Традиційний біло-синьо-червоний прапор продовжували використовувати як національний.

Проте були спроби примирити прибічників різних національних кольорів. Так, у 1914 році був виданий циркуляр міністерства внутрішніх справ, який наказував під час маніфестацій, на знак єднання царя з народом, використовувати прапори, на яких жовтий штандарт з чорним орлом (кольори імператора) накладався (у верхньому лівому кутку) на біло-синьо-червоні смуги (національні кольори).

Однак у 1914, а надто в 1917 роках урядові й народові було вже не до геральдичних диспутів.

Після Лютневої революції Тимчасовий уряд використовував як державний біло-синьо-червоний прапор. Однак триколірний прапор у Росії існував недовго – до квітня 1918 року, коли з ініціативи Я. Свердлова, голови більшовицького Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету, кольором державного прапора ухвалили “революційний” – червоний.

Заплутались остаточно

Тож яке поєднання кольорів найточніше відповідає російській історичній традиції? Це питання продовжує непокоїти росіян і досі.

В. Даль, автор відомого “Толкового словаря живого великорусского языка” переймався цим питанням: “Усі народи Європи знають кольори, масті, фарби свої – ми їх не знаємо і плутаємо, підіймаючи невід різноколірні прапори. Народного кольору в нас немає; колір армії зелений і яскраво-червоний; казенний колір, воєнний, георгіївський: білий, жаркий, чорний (срібло, золото, чернь), і це самий колір значків (кокарди); стяги наші і фортечні прапори різноколірні; морський воєнний прапор білий з андріївським хрестом; торговельний: білий, синій, червоний, уздовж; які саме кольори піднімати і носити на собі, якими прикрашати будівлі та ін. при мирних народних урочистостях?”

Як уже зазначалося, Росія тривалий час узагалі не мала державного прапора. В допетровську епоху були окремі, спочатку великокнязівські, а потім царські стяги, прапори полків – усі найрізноманітніших забарвлень. Так, народне ополчення 1612 року, вирушаючи воювати з поляками, формувалося під прапором князя Д. Пожарського. Приймаючи присягу “царю и отечеству”, виносили полковий стяг, а не національний прапор, якого тоді ще не було.

За Петра I вперше з'явилися імператорський штандарт, військово-морський Андріївський прапор, і, нарешті, біло-синьо-червоний торговельний морський прапор. Однак біло-синьо-червоний стяг був саме прапором торговельного флоту, причому спеціально створеним на європейський лад, для торгівлі з тими самими європейцями. Тому тлумачення біло-синьо-червоного прапора як державного в сучасній Росії, як і двісті років тому, не завжди сприймають однозначно.

Це і зрозуміло. Що може бути величного і як можна пишатися торговельним прапором, кольори якого були штучно прив'язані (і нав'язані) до Росії Петром I? І хоча росіяни не заперечують усіх заслуг цього царя-реформатора перед імперією, все ж багато з них вважають, що тут він явно перебрав міру, просто скопіювавши чужі кольори.

Навпаки, чорно-жовто-білий прапор Александра II сприймався як імперський, урядовий, на відміну від біло-синьо-червоного прапора торговельного флоту Росії. З імперським прапором у свідомості росіян пов'язувалися уявлення про велич і могутність держави.

Співіснування двох прапорів до 70-х років XIX століття було не дуже помітним, проте поступово виникало питання про “подвійність” найважливішого державного символу Росії. По-різному цю двоїстість сприймало і російське суспільство. Деякі оборонці російського самодержавства вважали, що ні про які прапори, крім імперського, узаконеного імператором, не могло бути й мови – цар і народ мали бути єдині. Прибічники демократичних перетворень згуртувалися під торговельним біло-синьо-червоним прапором, що його опоненти сприймали як символ антиурядових політичних рухів тих років. Саме ці кольори відстоювали й ліберальні кола, які пояснювали, що в такий спосіб борються з деспотизмом і реакційністю царської влади.

Однак спроби затвердити комерційний прапор як державний вступили в суперечності з кольорами імператорського штандарта і нерідко сприймалися в штики.

Із триколом траплялися і дипломатичні казуси. Відомо, наприклад, коли в 1858 році у Парижі під час укладання важкого для Росії

Паризького трактату (після поразки у Кримській війні) у присутності російських урядових і військових чинів були вивішені російські комерційні морські прапори. Це російська громадськість і сам імператор сприйняли як недружній до Росії жест (білий, синій і червоний кольори були національними кольорами Франції, що перемогла!).

Важливим у суперечці про національні російські кольори є й той факт, що всі російські прапори були створені під впливом західних традицій.

Петру I цілком справедливо дорікають у надмірному захопленні та сліпому наслідуванні всього західного. Мало кому відомо, що на початку XVIII століття Пьотр I, крім торговельного й Андріївського, вигадав ще один прапор – кейзер-прапор, або прапор Цісарський, як його іноді називають у Морському статуті 1720 року. При цьому кейзер-прапор за малюнком та ідеєю був дуже схожий на прапор Великої Британії (особливо в його шотландському варіанті).

Очевидно, все викладене вище й надало підставу російському філософові й публіцистові князю Н. Трубецькому назвати Російську імперію з її готовністю бездумно копіювати все західне “антинаціональною монархією”: “Вже при Петрі I вироблені відповідні палацові церемоніали, прийняті голландські кольори стягу, згодом на мелодію голландської великодньої покладено гімн “Боже, храни царя”. Однак до уніфікації цієї держави було ще далеко. Ще понад сто років мала вона характер радше федеративно-унійний”.

Такою є історія російського державного прапора.

Нині відповідно до урядових постанов у Росії як державний затвердили біло-синьо-червоний прапор. Проте чимало людей здогадуються, що цей прапор має мало підстав називатися “російським національним”.

Як і сто років тому, росіяни повертаються до питання про національну і державну символіку. Безумовно, геральдичні дискусії минулого мають бути проаналізовані та враховані. Однак не варто забувати і про те, що якщо форма державного прапора може бути введена урядовим указом, то національні кольори входять у народну свідомість не внаслідок суперечок фахівців або чиїхось розпоряджень, а як наслідок національного самосприйняття, як підсумок певних культурних та історичних традицій, яких у Росії якраз і не вистачає.

Розділ 5

ХВАЦЬКІ ГУСАРИ

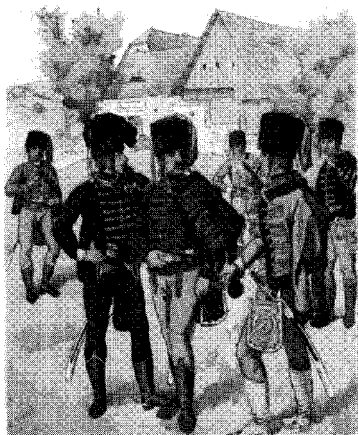
Чи був цей рід військ російським?

Уявлення багатьох росіян про гусарів сформувалося переважно з численних художніх книжок, театральних вистав, кінофільмів, таких як “Гусарська балада”, “Ескадрон гусар летючих”, “Про бідного гусара замовте слово” та багатьох інших. У них оспівується гусарська завзятість, відчайдушна сміливість, безшабашність, запал, яскрава індивідуальність цих сміливців. Гусари вважалися й досі вважаються красою і гордістю російської армії.

Однак насправді гусарські полки не були російськими. Гусари комплектувалися з рекрутів, що їх набирали головню в Україні. У гусарських полках служило чимало сербів, молдовців, албанців, угорців, переселених царським урядом у середині XVIII століття на землі півдня України, у так звані Нову Сербію і Слов’яносербію, але основну масу становили саме українці. П. Бенкендорф у своїй “Краткой истории лейб-гвардии гусарского Его Величества полка” зазначає: “У 1762 році, у день вступу на престол Імператриці Єкатеріни II, гусарських полків було вже 12, і всі вони оселялися на півдні Росії, тобто в Україні і Малоросії”.

Перші гусари, як особливий рід кавалерії, з’явилися у XV столітті в Угорщині. Там так називали кінних воїнів угорського дворянського ополчення, яке поділялося на роти, по 20–25 вершників. Угорською *huszar* означає “один із двадцяти”, звідси і назва. Наслідуючи угорців, багато держав Європи – Польща, Австрія, Пруссія, Франція – ввели у своїх арміях гусарські частини. У Росії окремі іррегулярні формування гусарських частин почали створювати ще в XVII столітті за зразком польських гусар. Однак до складу регулярної армії вони ввійшли лише у другій половині XVIII століття.

У 1765 році, після ліквідації українського Слобідського козацького війська, було утворено п’ять поселенських гусарських полків із колишніх слобідських полків: Охтирський; Ізюмський, Сумський, Острогозький і Харківський.

Угорські гусари (1762 і 1830 роки)

Ось як описує перетворення козаків на гусарів український письменник Г. Квітка-Основ'яненко: "Таких бравих молодцов зачем оставляют казаками? Переименовали и переделали их в гусары... Одно и то же – одна удаль, одна думка: бить неверных без пощады, своих не выдавать и в случае нужды, неравного боя с неприятелем помогать соседям по домашней жизни... В походе веселы, куражны, исправны, храбры, неприятеля гонят. Домой идут веселы, иначе, всем довольны, хозяйство их процветает, с девушками женихаются, и как по походам намоскалились, то слабеньких и одурачивают. Девчатам прибавилось забот: все песни были про казаченьков; теперь те же молодцы, да перевернуты в гусары, не ладятся песни, давай сочинять новые. Много и скоро явилось новых; вот сколько помню:

Гусар коня напував,
Дзюба воду брала,
Він її поцілував,
Вона й заплакала...

или

Гусарине чорновусий,
Чому в тебе кафтан куций?
Гусарине, відчепися
І на мене не дивися".

Охтирський та Ізюмський гусарські полки брали активну участь у російсько-турецьких війнах. Вони відзначилися на Лаґрі, біля Кагулу, але особливу хоробрість і мужність гусари виявили під час штурму фортеці Ізмаїл у 1790 році, де охтирці захопили шість прапорів супротивника.

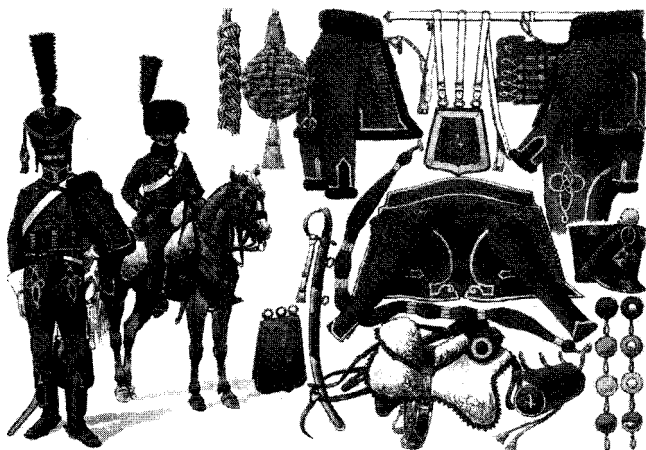
1796 року водночас із утворенням у Петербурзі лейб-гвардії Гусарського полку в Південній Україні були сформовані ще п'ять гусарських полків: Єлисаветградський, Павлоградський, Маріупольський, Олександрійський і Ольвіопольський. Перші три полки були створені на базі місцевих пікінерних полків, які були сформовані ще у 1764 році з Новослобідського, Бахмутського, а також частково Полтавського і Миргородського козацьких полків.

Таким чином, увесь особовий склад цих полків становили українці. Олександрійський і Ольвіопольський полки були сформовані з іноземних поселенців – вихідців із Балкан: сербів, болгар, далматинців, македонців. Однак оскільки для їх повноштатного укомплектування іммігрантів не вистачало, то вони поповнювалися переважно вихідцями з місцевого українського населення, колишніми городовими і запорізькими козаками.

Упізнаю гусара за мундиром

Численні війни, що їх постійно вела Росія, вимагали поповнення армії, створення нових частин, зокрема й гусарських. У їх формуванні також безпосередню участь узяли українці.

Так, у травні 1803 року в Київській губернії на основі чотирьох ескадронів, відратованих від Олександрійського, Єлисаветградського, Ольвіопольського і Павлоградського полків, було сформовано Білоруський гусарський полк. У червні 1806 року сформували Гродненський гусарський полк. Основою нового полку під командуванням Я. Кульнева відповідно до указу військової колегії від 13 червня 1806 року став 4-й ескадрон Сумського гусарського полку. 1807 року О. Меліссіно було доручено сформувати Лубенський гусарський полк. Колишній сумський офіцер якнайліпше підходив для цієї справи. Людина відчайдушної хоробрості, учасник штурму Ізмаїла, нагороджений орденом святого Георгія 4-го ступеня. До листопада 1807 року полк був сформований і незабаром розташувався у Лубнах Полтавської губернії.

Елементи гусарського мундиру (початок XIX ст.)

Незважаючи на те, що гусарські полки дислокувалися по всій не-осяжній імперії, зв'язок їх з місцевостями, за якими вони були названі, не припинявся. Полки комплектували особовим складом з уродженців Харківської, Полтавської, Київської та інших українських губерній. Уже пізніше до них стали вступати новобранці з Московської, Владімірської, Ярославської губерній, а також “іногородці” – німці, поляки, литовці та інші.

Зазвичай армійський гусарський полк складався з двох батальйонів, по п'ять ескадронів кожен. В ескадроні було 150 гусарів (нижніх чинів), ескадронний командир (ротмістр), 2 обер-офіцери (поручик і корнет). Усього в полку служило близько 1500 осіб. Лейб-гвардії гусарський полк мав не десять, а п'ять ескадронів і на батальйони не ділився.

Гусарська уніформа значно відрізнялася від уніформ інших родів кавалерії своїм виглядом. Така її значна відмінність пояснюється походженням цього роду легкої кавалерії. Оскільки першими гусарами були вихідці з Угорщини, то гусарський мундир мав багато деталей, запозичених з угорського національного одягу. Впродовж століть ця уніформа видозмінилася, зберігаючи свої прикметні риси.

Гусарський мундир 1812 року складався з таких елементів: коротку (до талії) суконну куртку з коміром стійкою – доломан, поверх якого надягали ще одну куртку – ментик, вузькі рейтузи – чикчири і

короткі чобітки – ботики, прикрашені чорною вовняною китичкою. Навколо пояса гусари носили кушак – сітку зі шнурів із перехопленнями (гомбами). Чорний, обшитий шкірою головний убір – ківер – прикрашали білим султаном, етишкетами (шнурами) і репейком. Кокарду робили у вигляді круглої розетки з чорної стрічки з помаранчевими облямівками і з металевою петлицею за кольором гудзиків. Підборідний ремінь ківера покривався пласкою металевою лускою. До гусарської уніформи можна також віднести і ташку – пласку шкіряну сумку, прикрашену галуном і вензелем, що її носили ззаду на лівому боці, прикріпленою до портупейі.

Доломан, ментик і чикчири були розшиті шнурами і тасьмою. На грудях доломана і ментика нашивали 15 поперечних рядів подвійних шнурів із трьома рядами опуклих гудзиків, з яких центральний містився на правому борту, а два інші – при кутах шнурів, укладених завитками. Ментик обшивали білим (у гвардійському полку – чорним) баранячим хутром. Гусари, озброєні списами, в теплу пору року взагалі не носили ментиків, оскільки вони заважали користуватися піками, а в холодну пору ментики носили одягненими в рукави. У поході гусари носили на випуск сірі суконні рейтузи, які були з внутрішнього боку обшиті чорною шкірою і по зовнішніх швах мали по 18 гудзиків, обтягнутих сірим сукном. Для укриття від негоди гусари мали широкі сірі плащі з коміром-стійкою, що застібалися на один гудзик (у гвардійців плащі мали коміри у вигляді шалі).

Кожен полк мав свої кольори гусарської уніформи. Так, наприклад, уніформа гусарів Ізюмського полку виглядала так: червоний доломан, синій ментик, комір і вилоги доломана також сині. Хутро ментика офіцерів – сіре смушкове, унтер-офіцерів – чорне, солдатів – біле. Пояс-кушак синій. Чикчири також сині. Ташка червона з білим оздобленням. В офіцерів шнури на грудях доломана і ментика, і гудзики позолочені.

Парадний мундир гусарського офіцера коштував дуже дорого, тому офіцерами в гусарів могли служити тільки заможні люди. Наприклад, відома кавалерист-дівичка Надія Дурова незадовго до війни 1812 року через брак коштів змушена була перейти з корнетів Маріупольського гусарського полку в тому самому чині до Литовського уланського, де служити було набагато дешевше.

З метою економії розшиті золотом і сріблом доломани і ментики офіцери носили тільки в особливо урочистих випадках, а щоденні мундири мали оздоблення з білого або помаранчевого шовку. Крім

того, офіцерам поза строем дозволялося носити однобортні темно-зелені віщмундири і сюртуки з еполетами. Коміри і рукави віщмундира були подібні до мундирних, з гусарським шиттям, одвороти фалд – червоні в усіх полків, а еполети – за кольором гудзиків.

Основною зброєю рядового гусара була шабля у шкіряних із залізою оправою піхвах, з мідним або залізним ефесом, що його носили на поясній портупеї. З вогнепальної зброї гусари мали два сидельних пістолети. Крім того, гусари були озброєні карабінами, але після наказу від 10 листопада 1812 року замість карабінів кожному ескадронові було залишено тільки по 16 мушкетонів для стрільби дробом. Навесні 1812 року гусари першої шеренги в Олександрійському, Охтирському, Гродненському, Єлисаветградському, Ізюмському, Маріупольському, Павлоградському та Сумському полках отримали на озброєння уланські піки з чорними держакми, без флюгерів. Патрони гусари носили в ладунці, що кріпилася на перев'язі через ліве плече (за наявності карабіна або мушкетона – через праве).

Гусари в наполеонівських війнах

Гусарів використовували як легку кінноту для дій у тилу і на флангах супротивника, а також для ведення розвідки і переслідування. Вони брали активну участь у багатьох військових операціях.

Особливо відзначилися гусари у війнах проти наполеонівської Франції. На початок 1812 року в Росії було дванадцять гусарських полків, одинадцять армійських (Охтирський, Ізюмський, Сумський, Єлисаветградський, Маріупольський, Павлоградський, Лубенський, Олександрійський, Ольвіопольський, Гродненський і Білоруський) і один гвардійський – лейб-гвардії Гусарський. Таким чином, дев'ять полків з дванадцяти були сформовані в Україні, два – в Білорусі (за активної участі українських підрозділів) і тільки один (гвардійський) – власне в Росії.

Гусарські полки билися на всіх театрах військових дій 1812 року: на головному напрямку – лейб-гвардії Гусарський, Охтирський, Ізюмський, Сумський, Єлисаветградський і Маріупольський; на Петербурзькому – Гродненський; на Київському – Олександрійський, Павлоградський і Лубенський; у складі Дунайської армії діяли гусари Білоруського й Ольвіопольського полків. Багато гусарських частин на означення їхніх заслуг у війні 1812 року були відзначені колектив-

ними нагородами: лейб-гвардії Гусарський та Ізюмський полки отримали Георгіївські штандарти, Сумський – Георгіївські труби, а Гродненський, Охтирський, Єлисаветградський і Маріупольський – срібні труби. Ці штандарти і труби мали однаковий напис: “За відзнаку під час поразки і вигнання ворога з меж Росії 1812 року”.

М. Мікешин. “Лейб-гусари біля водопою” (1853 рік)

Коли у грудні 1812 року російські війська вийшли до західного кордону і війна закінчилася, гусарам ще належало битися на полях Європи з полками французького імператора. У 1813 році вони брали участь у боях під Люценом, Баутценом, Кульмом, Лейпцигом і особливо добре діяли у битві на річці Кацбах. За сміливу і рішучу атаку, що вплинула на результат бою, всі офіцери і солдати чотирьох гусарських полків – Охтирського, Білоруського, Олександрійського і Маріупольського – отримали не зовсім звичайну нагороду: знаки на ківери, зроблені у вигляді металевих стрічок із написом “За відзнаку 14 серпня 1813 року”. У 1814 році гусари вже перебували у Франції. Після боїв під Брієнном, Ла-Рот'єром, Судроном, Монмірале, Краоном, Фер-Шампенуазе вони ввійшли переможцями до Парижа.

Під час війни 1812 року Охтирський гусарський полк перебував у складі 7-го піхотного корпусу генерал-лейтенанта М. Раєвського 2-ї

Західної Армії генерала П. Багратіона. Охтирські гусари прикривали відступ армії і рубалися в ар'єргардних сутичках із французькими кавалеристами під Миром, Романівкою, Новосійкою, Салтанівкою. У Бородінській битві полк бився біля Багратіонових флешей і Семєнівського яру в складі 4-го кавалерійського корпусу.

Охтирський гусар (сучасна реконструкція)

Безумовно, найвідомішим гусаром-охтирцем є Деніс Давидов – партизан і поет, який прославляв коня, шаблю і вино. На початку війни він у чині підполковника командував батальйоном Охтирського гусарського полку в армії П. Багратіона, до якого і незадовго до Бородінської битви звернувся з проектом партизанської війни. З полку було виділено перший партизанський загін під його командуванням, який успішно діяв під Вязьмою (Смоленська область). На початку кампанії 1814 року він командував Охтирським гусарським полком. За хоробрість, виявлену в бою під Ла-Рот'єром, був підвищений до генерал-майора і на чолі гусарської бригади зайшов у Париж.

Охтирський полк брав участь у закордонному поході 1813–1815 років. У 1813 році були битви при Баутцені, Лейпцигу і на річці Кацбах. Відзначившись біля Кацбаха, полк отримав знаки на ківери з написом: “За відзнаку 14 серпня 1813 року”. Під Лейпцигом охтирці

захопили п'ять гармат. У 1813 році Охтирський полк був нагороджений срібними трубами з написом: "За відзнаку під час поразки і вигнання ворога з меж Росії 1812 року", а в 1814 – Георгіївські штандарти з написом: "У відплату відмінної мужності і хоробрості, наданих у благополучно завершену кампанію 1814 року".

Ізюмські гусари брали активну участь у бойових діях з початку наполеонівських воєн. За кампанію 1807 року полк отримав Георгіївські труби. У війні 1812 року Ізюмський гусарський полк брав участь із перших днів у складі 4-го піхотного корпусу генерал-лейтенанта А. Остерман-Толстого 1-ї Західної Армії генерала Барклая де Толлі. Полк вів бої біля Смоленська, Валуєвого, Червоного, Вільно. Відзначився в битві при Лубіні, в бою біля Колоцького монастиря. У Бородинській битві у складі 2-го кавалерійського корпусу генерал-майора Ф. Корфа захищав батарею Раєвського.

Полк брав участь у закордонному поході 1813–1815 років. У 1813 році були Берлін, Люнебург, Денневіце, Кассель (у цьому бою загинув командир – полковник Є. Бедряга), у 1814 – Краон, Лаон, Сен-Дезьє. У вересні 1814 року полк був нагороджений Георгіївськими штандартами з написом: "За відзнаку під час поразки і вигнання ворога з меж Росії 1812 року", а в листопаді знаками на ківери з написом: "За відзнаку".

Сумський гусарський полк брав участь у війні 1812 року з перших днів у складі 6-го піхотного корпусу генерала від інфантерії Д. Дохтурова 1-ї Західної Армії генерала Барклая де Толлі. Полк брав участь у боях під Вітебском, Островно і біля Лубіна. При Бородіно полк бився біля Багратіонових флешей і батареї Раєвського. З Сумського полку вийшли такі командири партизанських загонів, як А. Сеславін та І. Дорохов. За битви з французами у війні 1812 року полк заслужив Георгіївські труби з написом: "За відзнаку під час поразки і вигнання ворога з меж Росії 1812 року".

Полк брав участь у закордонному поході 1813–1815 років. Відзначився в бою під Лібертовольквіцем і в так званій "битві народів" під Лейпцигом. У 1814 році був нагороджений знаками на ківери з написом "За відзнаку" та Георгіївськими штандартами з написом: "У відплату відмінних подвигів, наданих у благополучно завершену кампанію 1814 року".

Елісаветградський гусарський полк брав участь у війні 1812 року з перших днів у складі 2-го піхотного корпусу генерал-лейтенанта

К. Багговута 1-ї Західної Армії генерала Баркляя де Толлі. Полк відзначився в обороні Смоленська, воював у Бородінській битві біля селища Беззубово у складі 1-го кавалерійського корпусу генерал-лейтенанта Ф. Уварова. У війні 1812 року полк заслужив срібні труби з написом: “За відзнаку під час поразки і вигнання ворога з меж Росії 1812 року”.

Елисаветградський полк брав участь у закордонному поході 1813–1815 років. За хоробрість у 1813 році нагороджений Георгіївськими трубами і знаком на ківери “За відзнаку”.

Значною подією в історії гусарських полків стала участь Павлоградського гусарського полку в бою під Шенграбенем 4 листопада 1805 року. Полк входив до складу п'ятитисячного загону П. Багратіона, який прикривав відступ головних сил російської армії. Цілий день російські полки відбивали атаки авангарду французів. Майже половина загону в цьому бою полягла, решта – пробила дорогу і вночі приєдналися до основних сил. Згідно із загальним положенням, що тоді існувало, штандарти (кавалерійські прапори) надавалися лише полкам важкої кавалерії: кірасирським і драгунським. Першим гусарським полком, який “порушив” це правило, став Павлоградський гусарський полк, який був нагороджений десятьма (за кількістю ескадронів) почесними Георгіївськими штандартами з написом: “За подвиг при Шенграбені 4 листопада 1805 року в бою 5 тисячного корпусу з ворогом, що складався з 30 тисяч”.

У 1812 році Павлоградський гусарський полк прикривав Київський напрямок. 1814 року полку були подаровані знаки на головні убори з написом “За відзнаку”.

Маріупольський гусарський полк у війні 1812 року брав участь у складі 3-го кавалерійського корпусу генерал-майора графа П. Палена 1-ї Західної Армії генерала Баркляя де Толлі. Відзначився 7 серпня 1812 року в бою при Лубіні. У Бородінській битві полк у складі бригади генерал-майора І. Дорохова, рятуючи становище, пішов в атаку на важку французьку кавалерію і зазнав чималих втрат.

У закордонному поході 1813–1815 років відзначився в битві біля Кацбаха. За мужність, виявлену в бою біля Кацбаха, полк отримав знаки на ківери з написом: “За відзнаку 14 серпня 1813 року”. У 1813 році Маріупольський гусарський полк був нагороджений срібними трубами з написом: “За відзнаку під час поразки і вигнання ворога з меж Росії 1812 року”.

Інші гусарські полки теж отримали різноманітні нагороди за підсумками кампанії 1812–1814 років: штандарти, срібні труби, знаки на ківери тощо.

Після перемоги над Наполеоном

Гусари брали участь і в наступних військових кампаніях у війні з Туреччиною 1828–1829 років, у Польському й Угорському походах 1831 і 1849 років, у Кримській війні 1853–1854 років, у війні з Туреччиною 1877–1878 років.

Із 1833 року в Росії налічувалося вже 16 гусарських полків. Тривалий час гусарам ніде було показати оспівану в піснях і віршах хоробрість. Здавалося б, Кримська війна, що втягнула в конфлікт Росію, Францію, Англію і Туреччину, могла надати кінноті широке поле для діяльності. Однак поширення і застосування нарізних рушниць надало піхоті суттєву перевагу над кавалерією. З 16 гусарських полків лише двом полкам – Київському й Інгерманландському – довелося брати участь у великому зіткненні зі супротивником під Балаклавою восени 1854 року. Проте після несподіваної атаки англійської кавалерії під командуванням лорда Кардігана гусарським полкам довелося відступати. Питання про хоробрість легкої кавалерії вирішила нова війна з Туреччиною 1877–1878 років.

Київський гусарський полк, який був разом з інгерманландцями під Балаклавою, успішно брав участь у блокаді Плевни. Там само перебував і гусарський Маріупольський полк. Лейб-гвардії Гусарський і Гродненський полки в складі загону генерала І. Гурко здійснили безприкладний перехід узимку через Балкани. Лубенські гусари утримували пости бойової охорони на берегах Дунаю (у Зимниці).

У 1882 році всі армійські гусарські полки були перейменовані на драгунські, назву гусарських зберегли лише два гвардійських полки. У 1907 році старі гусарські полки були знову відновлені.

Отже, в 1910 році в російській армії було 20 гусарських полків, і два гвардійських: лейб-гвардії Його Величності і лейб-гвардії Гродненський. Усі воєнні роки, починаючи з 1914 року, гусарські, як і інші кадрові полки російської армії, провели на фронті.

У лютому 1918 року в зв'язку з розформуванням більшовиками армії гусарські полки були розпущені.

Модна “угорка”

Як уже зазначалося, росіяни запозичили не лише сам рід військ, а й пов'язаний з ним одяг. Незвичайність і ошатність гусарської уніформи так сподобалася обивателям, що вона надовго прижилася в Росії. Популярність одягу в стилі гусарського мундира в першій половині XIX століття була пов'язана з особливою престижністю військової форми, належності до військового стану.

Коротка куртка з сукна, оброблена шнурами по швах і на грудях в наслідування гусарському доломану або ментіку, отримала назву угорки. Вона була улюбленим одягом сільських поміщиків, навіть тих, хто не мав жодного стосунку до військової служби.

Це захоплення угоркою було добре відомо, а тому нерідко в літературних творах 1840-х років її згадують в іронічному сенсі. Так, російський письменник В. Сологуб в одному зі своїх оповідань писав: “В Москве есть еще один класс, который не военный и не статский, который ходит в усах, в шпорах и в венгерке, но это до нас не касается: мы говорим единственно о молодых людях Петербургских”. Гоголівський персонаж Ноздрьов подорожує у супроводі свого зятя Мижуєва, вдягненого в угорку: “Белокурый был в темно-синей венгерке, чернявый просто в полосатом архалуке”. Для читачів гоголівської поеми такий штрих до портрету, позначений єдиним словом “угорка”, слугує дуже ёмною характеристикою персонажа і його способу життя, навіть при тому, що інших подробиць біографії письменник не згадує.

Крім угорки – гусарської куртки – в XIX столітті існувала також угорка, що своїм кроєм походила з каптану XVI століття, обробленого шнурами. А. Фет у своїх спогадах пише: “Помню, что через залу прошел Аполлон Григорьев в новой с иголки черной венгерке, со шнурами, басоном и костыльками, напоминавшей боярский кафтан. На ногах у него были ярко вычищенные сапоги с высокими голенищами, вырезанными под коленями сердечком”.

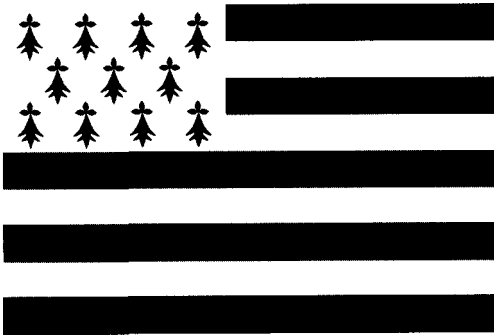
У другій половині XIX століття угорка поступово вийшла з повсякденного побуту чоловіків, але з'явилася у трансформованому вигляді в жіночому та дитячому одязі. Так, у 1870-х роках увійшов у моду костюм “Денис” – витончений дамський жакет з оздобленням за зразком гусарської форми часів війни 1812 року. Тоді ж угоркою стали називати куртку військового зразка, зшити як ментик, оздоблений чорним смушком.

Розділ 6

РОСІЙСЬКА ТІЛЬНЯШКА

Бретонська сорочка

У багатьох країнах світу тільняшку сприймають як предмет споконвічно російської військової атрибутики. У Росії навіть існує культ тільняшки. Так, одним із неофіційних військових свят, значення якого важко перебільшити, є день народження російської тільняшки, що його щорічно відзначають 19 серпня. Однак, як і у багатьох інших військових атрибутів, у “російської” тільняшки неросійське походження.

Офіційний прапор французької Бретані

Нині більшість істориків сходиться на думці, що перші тільняшки з'явилися у Франції близько 1850 року. Так, наприклад, представники французької фірми “Сен-Жам” (Saint James) заявляють, що тільняшку як предмет одягу було винайдено в однойменному нормандському місті приблизно 160–170 років тому. Щоправда, існують історичні факти, які свідчать про те, що перший прототип тільняшки – так звана “бретонська сорочка” (breton top) – з'явився набагато століть раніше у Бретані у тамтешніх рибалок, імовірно, в XVII столітті. Навіть

прапор Бретані схожий на тільняшку. Тоді багато бретонських рибалок вступали на морську службу. З ними по всьому Старому Світові почала подорожувати і мода на бретонські сорочки з бавовни.

Хай там як, саме французи першими почали навмисно одягати чорно-білі довгі сорочки. Згідно зі старовинним повір'ям, морську безодню населяли різні духи, демони і русалки, в тому числі й морський диявол, яким здавна лякали всіх, хто виходив у відкрите море. Кожен з цих духів становив серйозну небезпеку для підкорювачів морів і океанів. Для того щоб їх обманути, і використовували тільняшку. Вважалося, що, одягнувши таку сорочку, моряки здавалися духам моря вже небіжчиками, від яких залишилися лише кістяки.

Моряки гідно оцінили чорно-білу смугасту тільняшку, оскільки вона давала змогу не стати здобиччю міфічного морського диявола, ще й дозволяла зігрітися навіть на поривчастому вітрі у відкритому морі, а також доволі швидко висихала безпосередньо на тілі. Спочатку "бретонські сорочки" виготовляли вручну, і вони були в'язаними. Деякі моряки самі в'язали тільняшку гачком, убиваючи час на вахті.

Батько російської тільняшки

У Росії перша тільняшка з'явилася трохи більше 140 років тому. Запровадив тільняшку як частину форменого одягу військових моряків син імператора Ніколая I – великий князь Константин Романов, на той час – голова Державної ради Російської імперії.

А сталося це так. У 1850-х роках російські моряки торговельного флоту почали купувати бретонські сорочки у європейських портах, куди заходили російські кораблі. 1868 року Константин Романов приймав екіпаж фрегата "Адмірал", і моряки, які прийшли на прийом, похвалилися смугастими сорочками, що їх купили в Європі. Особливо вони відзначали функціональність і зручність трикотажної сорочки з поперечними чорними і білими смугами, яка в побуті вже отримала назву тільняшки, оскільки одягали її просто на тіло.

Будучи великим поціновувачем простоти й естетики військового обмундирування, великий князь у 1874 році подає імператорові ідею запровадити тільняшки з вовни і бавовняної тканини серед моряків російського флоту. 19 серпня цього самого року імператорським указом Александра II тільняшка офіційно ввійшла до переліку амуніції, обов'язкової для носіння російськими моряками. Відтоді цю дату і

вважають днем народження російської тільняшки, а сама смугаста сорочка ввійшла в життя російських моряків.

Російські моряки в тільняшках (поч. XX ст.)

За деякими даними, статутна тільняшка зразка 1874 року повинна була мати точну певну масу, близько 340 грамів – за цим стежила спеціальна комісія, яка здійснювала вибіркові перевірки продукції майстерень. Ось витяг з указу, що описує флотську тільняшку: “Сорочка, в’язана з вовни наполовину з папером (бавовна. – Авт.); колір сорочки білий із синіми поперечними смугами, віддаленими одна від одної на один вершок (стара міра довжини, що дорівнювала 44,45 мм. – Авт.). Ширина синіх смуг – чверть вершка... Маса сорочки пропонується не менше 80 золотників (приблизно 341 грам. – Авт.)”.

Як бачимо, у першій російській тільняшці ширина смуг була різною: білі смуги були значно ширші за сині. Рівноправність між ними було встановлено лише в 1912 році. З цього моменту ширина смуг становила чверть вершка, тобто в сучасних одиницях вимірювання – приблизно 11 мм.

У бретонську сорочку в Росії було внесено і нововведення – чорні смуги замінили синіми. Сині та білі поперечні смуги російських тільників відповідали кольорам російського військово-морського Андріївського прапора.

Скільки смуг на тільнящі?

Варто зазначити, що, запроваджуючи тільняшки серед моряків російського флоту, великий князь Константин Романов врахував відгуки російських моряків про цей предмет гардероба. Тільняшка має значні переваги перед іншими натільними сорочками. Щільно облягаючи тіло, вона не заважає вільному рухові під час роботи, добре зберігає тепло, вона зручна при пранні, швидко сохне на вітрі.

Ще одна важлива особливість тільняшки полягала в тому, що людину, яка опинилася за бортом, в ній легше було помітити. Чорні (сині) і білі смуги у воді відразу ж кидаються в очі і привертають до себе увагу. Крім того, такий "орнамент" був помітний і в "небі". Матроси в далеких плаваннях часто піднімалися на щогли, щоб згорнути або розпустити вітрила. На тлі білої тканини було добре помітно, що робить людина нагорі, і її дії було зручно коригувати з палуби.

Однак чергування смуг тільняшки та її подальша популярність обумовлені не тільки візуальною привабливістю, а й набагато утилітарнішими причинами. Саме чергування контрастних смуг давало змогу знизити собівартість виробництва тільників, оскільки перші в'язальні машини за своєю будовою та продуктивністю істотно відставали від тих, які ми маємо тепер. Нитка під час роботи такої машини могла закінчитися в будь-якому місці, тому чергування смуг використовували для того, щоб не були помітними місця стиків шматків тканини.

Перші російські тільняшки виробляли за кордоном, у Голландії, і їх видавали не всім морякам, а тільки учасникам далеких морських плавань. У Росії тільняшки вперше були виготовлені на трикотажній фабриці Керстена у Санкт-Петербурзі. І тільки тоді їх стали видавати всім матросам.

До речі, французи стверджують, що справжня історична тільняшка повинна мати точно по двадцять одній смузі чорного (синього) і білого кольорів. Це пов'язано з числом важливих перемог Наполеона Бонапарта. Однак деякі історики вважають, що зв'язок кількості смуг тільняшки з наполеонівськими перемогами це лише збіг, гарна легенда і не більше. До прикладу, у голландців і англійців темних смуг було дванадцять – за кількістю пар ребер у людини. Так заботливі моряки намагалися обдурити свою долю, нібито вони вже померли і стали скелетами-примарами.

Нині кількість смуг на тільнику насамперед залежить від її розмірів. Так, на російській тільняшці, залежно від розміру, їх кількість коливається від тридцяти двох до п'ятдесяти двох смуг.

Не тільки на флоті

У Росії за 140 років офіційного використання флотської тільняшки її популярність анітрохи не зменшилася. Навпаки, з морського флоту тільняшка перекочувала на суходіл, потрапивши і в інші роди військ.

Так, морська піхота, як і підводники, одягають тільняшку з чорними смужками. Завдяки відвазі моряків на полях Другої світової війни з 1969 року тільняшка ввійшла в обмундирування повітряно-десантних військ.

До слова, поява тільняшки серед атрибутів уніформи бійця повітряно-десантних військ так само пов'язана з водною стихією. Спочатку біло-блакитну тільняшку вручали тим десантникам, які вдало стрибнули з парашутом на водну поверхню. Крім того, в Росії формені тільняшки використали найрізноманітніші види і роди військ. Нині, крім класичних флотських темно-синіх тільників, біло-чорних тільників морської піхоти і біло-блакитних тільників бійців повітряно-десантних військ у наявності є й інші варіанти. Це і біло-зелені для прикордонних військ, і біло-червоні для внутрішніх військ, і біло-помаранчеві для підрозділів із надзвичайних ситуацій.

Також тільняшка входить до комплекту форми курсантів військових навчальних закладів і солдатів російської армії. Такий широкий "асортимент" тільників у силових структурах Росії зайвий раз свідчить про величезну популярність цього форменого предмета.

Однак саме біло-синя тільняшка стала не тільки "улюбленицею" моряків, а й символом їхньої доблесті та братства. Моряки всіх поколінь російського флоту із задоволенням носять її не лише на флоті, а й у побуті. Причому популярний цей одяг не тільки у професіоналів, а й у дорослих і в дітей. Вона давно стала не лише елементом морської амуніції, а й предметом гардероба багатьох людей, не пов'язаних із флотом.

Не забувають про тільняшку і її "батьки". Так, наприклад, відомим популяризатором цієї смугастої сорочки є французький модельєр Жан-Поль Готьє, який презентував у 1990-х роках кілька колекцій прет-а-порте в синьо-білу смужку.

До речі, такий елемент форми російських десантників і морських піхотинців як берет також запозичений. Прообразом сучасного берета, імовірно, був кельтський головний убір. Берет був доволі поширеним у країні Басків, в Іспанії, а також на території Франції у все тих же бретонських моряків. А поштовх до широкого застосування беретів в армії дала Велика Британія на початку ХХ століття. Ще раніше, в XVII–XVIII століттях, шапочки, що нагадують берети, носили окремі частини шотландських горців британської армії.

Голландський морський костюм

Відомо, що в XVIII столітті тон у морській справі задавали голландці. Вони добралися в ті часи і до Росії, коли їхні судна почали заходити в Архангельск.

Пьотр I, одержимий створенням російського флоту, переймаючи все, що вже було перевірено часом і досвідом моряків інших країн, прийняв для російських моряків і голландську морську форму, але... без “бретонських сорочок”.

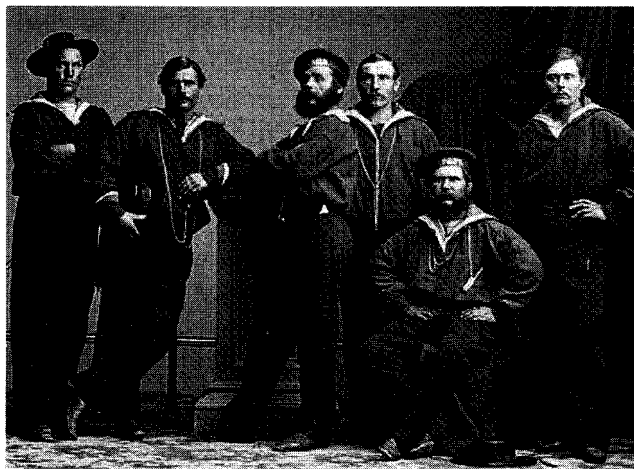
Чому ж російський цар, практично цілком перейнявши морські традиції Голландії, відразу не запозичив і тільняшку?

Річ у тому, що, незважаючи на популярність тільняшки, до XVIII століття вона була заборонена. Причина заборони, попри всю очевидність дурниці, була доволі банальною. Керівництво військово-морських сил ряду європейських країн вважало тільняшку не-статутною формою одягу. Справді, часто моряки в'язали ці сорочки вручну, не дотримуючись стандартів якості матеріалу і ширини смуг. До того ж тоді в більшості країн з'явилася казенна морська форма: білизна, короткі штани з панчохами, формені каптани й капелюхи. Тому тільняшка майже на сто років зникла з активного вжитку моряків. За носіння тільників матросів суворо карали.

Реабілітували смугасту сорочку лише в середині XIX століття, коли в моду знову увійшла голландська морська форма: короткий бушлат, розкльошені чорні штани, сині фланелеві сорочки із глибоким вирізом на грудях, з якого виднілися смужки. З цього моменту кожен моряк зобов'язаний був мати у своєму гардеробі як мінімум три тільняшки.

Двобортна суконна чорна куртка на теплій підкладці з відкладним коміром на голландський манер у російському флоті була введена в

1848 році як повсякденна форма одягу матросів так званих робочих екіпажів. Щоправда, назву вона отримала німецьку і спочатку називалася “брушлат”. У наказі 1848 року зафіксовано перше найменування цього предмета одягу від німецьких слів *Brust* – груди і *latte* – лати, тобто “захист грудей”. Пізніше, наприкінці XIX століття, брушлат стали іменувати буршлатом, і лише в 1917–1918 роках була прийнята нова форма вимови – бушлат.

*Російські моряки у голандських костюмах
та ще без тільняшок (1890-ті роки)*

Іноземне походження і у знаменитих матроських штанів-кльош. У Франції за часів вітрильного флоту матроси носили штани особливого крою, які мали кінці штанин, що розширюються донизу, і формою нагадували дзвін. Французькою “дзвін” – *closhe*, що російською звучить як “кльош”. Такий покрій мав практичну потребу під час корабельних прибирань, коли вся палуба була мокрою, при підйомі на реї, під час приставання шлюпок до берега: було зручно одним рухом руки загнути кінці широких штанин догори вище колін і не намочити їх.

А формена матроська сорочка з білого полотна, парусини або синього сукна з великим відкладним коміром прямокутної форми (який може бути блакитним із білими смугами по краю), що відкинутий

назад і залишає відкритою передню частину шиї (видно натільний одяг – смугасту тільняшку), отримала назву голландка (голланка). Вже сама ця назва вказує на джерело запозичення – форму голландських матросів.

Голландка відома в Росії з кінця XVII – початку XVIII століть. А ось білі смуги на блакитному комірі вперше з'явилися в 1851 році у веслярів корабельних шлюпок. Причому їх кількість залежала від нумерації морських підрозділів: у 1-ї дивізії – одна смужка, у 2-ї – дві, у 3-ї – три. У 1881 році три білі смуги на комірі були введені на комірах Гвардійського флотського екіпажу, а з 1882 року – для матросів і старшин усього флоту. З цього часу три білі смуги символізують три великі перемоги російського флоту – при Гангуті (1714 р.), Чесмі (1770 р.) і Синопі (1853 р.). Назва “голландка” проіснувала на флоті до 1917 року, коли була витіснена назвою “форменка”.

Морська форма стала популярною і за межами флоту, в цивільного населення. Наприкінці XVIII століття деякі елементи морського форменого костюма ввійшли в дитячу і підліткову моду.

Дитячий або підлітковий костюм з елементами форменого одягу моряка – великим відкладним квадратним (зазвичай білим) коміром зі смужками і краваткою, іноді прикрашеною якірцями, – отримав назву матроска. Матроска могла бути не тільки білою полотняною, а й синьою. Вона була такого самого покрою, як і голландка, блакитний комір якої випускався поверх полотняної форменки.

Термін “матроска” утворений за тим самим принципом, що і назва цього одягу в англійській (sailor's jacket) та французькій (matelot) мовах. В основу російської назви покладено слово голландського походження “матрос” (matroos), яке з'явилося на початку XVIII століття, в петровську епоху.

Як і доросла морська форма, матроска була запозичена. У Франції в другій половині XVIII століття під впливом ідей просвітителя Ж.-Ж. Руссо відбулася реформа дитячого костюма, який до того практично нічим не відрізнявся від одягу дорослих, що особливо болісно відбивалося на дітях з вищих верств суспільства, оскільки вони були змушені носити перуки, корсети, туфлі на підборах тощо.

Французька художниця Е. Віже-Лебрен сприяла поширенню нової моди як жіночої, так і дитячої. Ще в 1790 році вона написала портрет дофіна – сина короля Людовика XVI у матроському костюмі. Саме Е. Віже-Лебрен, яка в 1795–1801 роках жила в Росії, ввела матроску

в російський побут. Художниця не тільки придумувала нові крої, а й дуже часто сама виконувала їх. Її добре прийняло російське суспільство, її вважали знавцем моди, і з її легкої руки поширилася не тільки доросла мода, а й дитяча матроска.

Отже, як бачимо, всі деталі російського морського костюма не тільки дорослого, а й навіть дитячого, були запозичені.

Із кашкета – в безкозирки

Розповідь про морський військовий костюм була б не повною, якби ми не згадали про такий незамінний його атрибут, як безкозирка.

Прототипом матроської безкозирки була фуражна шапка (російською “фуражка”) – формений головний убір фуражирів у російській армії, що його з невеликою видозміною було введено як формений головний убір для матросів російського флоту. Цей кашкет відрізнявся від сучасної безкозирки відсутністю стрічки, темно-зеленим кольором і великими пробивними номерами флотських екіпажів на околиці.

Кашкет уперше з'явився в російській армії в останні роки XVIII століття, коли у військових з'єднаннях була особлива служба фуражирів, в обов'язки яких входили прийом, зберігання та облік фуражу для кавалерійських й артилерійських частин. Виконувати ці обов'язки у громіздких ківерах і касках було вкрай незручно. Тому в 1797 році вперше були введені фуражні шапки, що становили собою гострий кольоровий суконний ковпак із пензлем.

1811-го року його замінив м'який кашкет без козирка. Варто зазначити, що кашкет-безкозирка вперше з'явився саме в Росії, в усіх арміях і флотах світу кашкети були введені пізніше.

Фуражна шапка зразка 1811-го року стала повсякденним головним убором в усіх частинах російської армії та флоту зі збереженням ківерів і каски – для строю, а в офіцерів – також і капелюхів. У 1844 році був затверджений інший тип кашкета вже з кокардою, який дозволялося носити під час перебування офіцерів у столицях імперії. Кашкет 1844-го року мав околиці, тулію, що складалася з чотирьох четвертинки і донця або верху з тугим дратовим каркасом. При цьому кольори околиці й облямівки були свого роду знаками відмінності. Фасон російського кашкета багаторазово змінювався, але завдяки своїй практичності пережив і каски, й ківери.

*Німецький моряк (1914 рік) та радянські моряки (1941 рік) –
знайдіть відмінність*

У 1872 році на кашкетах-безкозирках російських моряків з'явилися стрічки. Існує кілька версій появи на безкозирці чорної стрічки.

Згідно з однією з них, традиція серед моряків усіх країн носити на матроських кашкетах стрічку бере початок від рибалок Середземного моря, які у старовину, вирушаючи в плавання на своїх вутлих вітрильних суденцях, зазвичай отримували від матерів, дружин і близьких стрічки з вишитими словами молитви, заклинань, сердечних нагадувань тощо. Моряк підв'язував своє довге волосся подарованою стрічкою, будучи переконаним, що любляча рука матері або нареченої, яка вишила рятівну молитву, незримо захистить його від будь-якого лиха на морі. Іноді на стрічці малювали фарбою напис з іменем коханої або зі словами, які визначали характер її власника: "Не чіпай мене", "хоробрий", "морський волоцюга" тощо.

Згідно з іншою версією, чорна стрічка вперше з'явилася в англійців, коли у Трафальгарському бою в 1805 році влучною кулею французів був убитий на палубі свого флагманського корабля "Вікторія" англійський флотоводець віце-адмірал Г. Нельсон. На знак жалоби британські офіцери пов'язали на туліях своїх капелюхів крепові чорні

пов'язки, а матроси – чорні шийні хустки-краватки, які у формі одягу англійських матросів збереглися й досі.

У 1874 році наказом генерал-адмірала по Російському Імператорському Військово-морському флоту була оголошена нова форма одягу для моряків. Відтоді були введені кашкети-безкозирки чорного кольору з білою вовняною облямівкою (кантом), чорними стрічками і назвою корабля або номера екіпажу на ньому, а також із кокардою, що кріпилася на тулії. Тоді ж були затверджені тип написів, розміри букв і форма якорів на стрічках.

Звідки прийшли флотські ритуали

З історією військової форми одягу нерозривно пов'язані й особливі ритуали. До прикладу, один із найдавніших військових ритуалів – віддання військової честі.

Хто не бачив, як при зустрічі військовослужбовці, приклавши праву руку до козирка кашкета, вітають один одного. Цей ритуал називається відданням військової честі. Його виконання обов'язкове для всіх, хто носить військову форму. Причому він настільки міцно ввійшов у життя і побут військових, що вони виконують його не замислюючись, автоматично. Проте мало хто з тих, які виконують цей ритуал, не кажучи вже про тих, хто за ним спостерігає, знає історію його походження.

Більшість дослідників вважає, що традиція віддання військової честі прикладанням руки до головного убору прийшла від рицарів, які при зустрічі один з одним “у чистому полі”, коли вони не мали наміру вступати в бій, підіймали забрало шолома, щоб показати обличчя, і робили це завжди правою рукою, оскільки в лівій тримали щит.

Однак існує й інша версія, згідно з якою вважають, що поява ритуалу сягає 1588 року, коли ватажок піратів англійський мореплавець віце-адмірал Френсіс Дрейк, зустрічаючи на борту свого галеону “Золота лань” англійську королеву Єлизабет I (відому своєю потворністю), зробив вигляд, що засліплений її красою, а тому змушений був, піднісши руку, затулити очі долонею. Відтоді нібито подібне військове вітання стало традицією.

Свого часу ритуал віддання військової честі полягав у знятті головного убору. Зараз важко сказати точно, коли його було скасовано. Однак відомо, що на флоті зняття головного убору під час віддання

військової честі було замінено прикладанням руки до тулії кашкета відразу після Кримської війни 1853–1856 років.

Цікаво, що в російському флоті віддавати військову честь в повсякденній службі на кораблі було не потрібно. Її віддавали тільки ті, хто ніс службу (вахтовими), під час отримання матросами наказу, а також при особистому зверненні кожного члена екіпажу до старшого. Робили це прикладанням правої руки до тулії кашкета і швидким опусканням руки. Цим флот відрізнявся від армії, де нижній чин тримав піднесену руку до спеціального дозволу опустити її.

Ще одна загальновійськова традиція в російській армії також пов'язана із флотом, куди вона своєю чергою знову-таки потрапила від іноземців. Чи замислювалися ви коли-небудь, чому російські військові відповідають на наказ командира: “Есть!”? Виявляється, тому, що англійські моряки в подібному випадку відповідають: “Yes, sir!”

Історія появи такої відповіді бере свій початок у петровську епоху.

Для того щоб захопити Азов, турецьку фортецю у гирлі Дону, Росії потрібен був флот. Його будували у Воронежі навесні 1696 року. Ударною силою ескадри стали 22 галери “ліцензійного зразка” – точні копії судна, купленого в Нідерландах. Такого типу кораблі в Росії називали запозиченим із грецької словом “каторга”, звідси вислів “каторжна робота”, тобто дуже важка. З власної волі ніхто не йшов веслярем на галери, туди посилали тих, хто чимось завинив, а також злочинців. Веслярів-каторжників вистачало, а ось професійних матросів у країні не було. Тоді Пётр I відрядив на кораблі солдатів зі свого “потішного війська”, а для їх навчання найняв англійців із торгових кораблів, що зимували в Архангельську. Охочих перейти на російську службу було небагато – всього по дві людини на галеру.

Росіяни мали повторювати всі дії британців. Зокрема, отримавши наказ, відповідати: Yes, sir! (“Так, сер”). Ось так під керівництвом англійських моряків і рушили російські кораблі униз по Дону. За кожним наказом англійською мовою звучала відповідь, яка в російських вустах звучала як “есть”. Цей вислів прижився спочатку на флоті й у гвардії, а згодом укоренився і в армійському статуті.

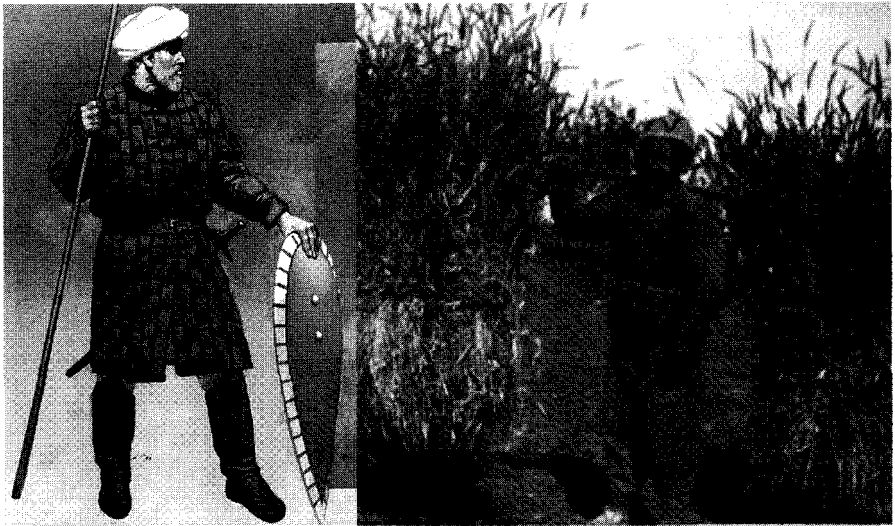
Розділ 7

ВАТНИК І ВУШАНКА

Китайський слід

Ватник (стьобана ватяна куртка), відомий також як тілогрійка або фуфайка, – вид одягу, що набув поширення в Росії і нерідко асоціюється в іноземців з цією країною та її сердитими морозами.

Однак насправді Росія не є батьківщиною ватника.

Візантійський кавадіон (реконструкція) та китайський хлопчик у ватяній куртці (поч. XX ст.)

Короткі стьобані лляні куртки, утеплені ватою, а також просочені оцтом і вином, ще у X столітті були уніформою візантійської піхоти. Стародавній ватник носив шляхетну грецьку назву кавадіон і нале-

жав до розряду легкої броні. Звичайно, візантійський ватник навряд чи міг захистити від стріли, але він міг уберегти від удару мечем або сокирою. Деякі історики вважають, що, можливо, кавадіон у X–XI століттях проник із Візантії і в давньоруські (давньоукраїнські) князівські дружини, але монголо-татарська навала внесла свої корективи – “візантійський ватник” безслідно зник із давньоруського військового гардероба.

У середньовічній Європі подібний одяг залежно від особливостей крою мав безліч назв. Наприклад, у країнах Середземномор'я (Італія, Іспанія) існувала “бригандіна”, у Франції – “гамбезон”, у Британії – “акетон”. Такий одяг був частиною рицарського спорядження як підлатник, що його надягали під обладунки. Основними функціями підлатника було пом'якшення удару, прийнятого на обладунок (амортизація), захист від натирання тіла латами або кольчугою. До речі, стьобані ватяні куртки і тепер використовують для фехтувальних тренувань.

*Російський імператор Александр III
та солдати Першої світової війни у ватяних костюмах*

Як бачимо, стьобаний одяг, схожий на ватник, існував давно, але у нього було зовсім інше призначення: захист від зброї, а не від хо-

лоду. Коли ж стьобаний ватник став невід'ємною частиною зимового гардероба?

Точних даних про дату появи ватника в такій ролі нема. Лише за деякими ознаками можна припустити про час його широкого розповсюдження. Цілком можливо, що прототипом сьогоdnішнього ватника був стьобаний середньоазійський халат. Згодом його вкоротили, щоб він не заважав рухатися.

А от у сучасному вигляді російський ватник з'явився під час російсько-японської війни 1904–1905 років. Розквартировані в Маньчжурії частини російської армії звернули увагу на зручні й теплі ватяні куртки місцевих мешканців і вирішили закупити їх у торговців. Тому з початком Першої світової війни, незважаючи на доволі непогане забезпечення російської армії теплим одягом, було вирішено постачати на фронт ватяні тілогрійки і штани китайського зразка. Загалом за всі роки війни до армії було відправлено близько 38,4 млн фуфайок і тілогрійок, які передбачалося носити під звичайними шинелями.

Після демобілізації китайські тілогрійки розійшлися по всій Російській імперії, заклавши у такий спосіб основи для сучасного “ватного культу”. Пізніше в Росії нерегулярно використовували ватники під час громадянської війни, але до справжнього народного визнання було ще далеко.

Народжений Біломорканалом

Нині вважають, що фуфайка тісно пов'язана з виправними установами. Проте не завжди так було. Є непрямі докази того, що в XIX столітті стьобаний ватник не був одягом ув'язнених. Художник М. Ярошенко на картині “Всюди життя” зобразив мешканців арештантського вагона. На жодному з них нема стьобаного ватника.

Радянська влада прозорливо побачила у ватнику ідеальний одяг, однаково придатний як для війни, так і для роботи, та здійснила його стандартизацію.

Знайомо нам стьобана фуфайка була введена наказом Комітету зі стандартизації Народного комісаріату легкої промисловості СРСР від 8 жовтня 1932 року. З цього часу тілогрійки фактично стають форменим одягом для будівельників Біломорканалу. Це вже не був “китайський” ватник. За великим рахунком “стандартизована” тілогрійка становила якийсь “коктейль”, який як інгредієнти містив “азійський”

прототип, так звану “сибірку” (короткий каптан), популярну серед купців на межі століть, і так званий “волан”, який був в своєму роді форменим одягом візників.

До прикладу, як описував московського кучера відомий журналіст кінця XIX – початку XX століть В. Гіляровскій: “Сытые, в своих нелепых воланах дорогого сукна, подпоясанные шитыми шелковыми поясами, лихачи смотрят гордо на проходящую публику... Воланы явились в те давно забытые времена, когда сердитый барин бил кулаком и пинал ногами в спину своего крепостного кучера. Тогда волан, до уродства набитый ватой, спасал кучера от увечья...”

Цікаво, що волани стали також “уніформою” у відомих волзьких босяків, а потім і у різного роду волоцюг та лиходіїв. Ватник добре пом’якшував удари в бійках, міг вберегти від удару ножем і, крім того, не обмежував рухів, що було дуже важливо для вуличних спритників.

Однак керівники Країни Рад менш за все хотіли, щоб ватники асоціювалися з одягом ув’язнених чи халамидників. У 1930-ті роки тілогрійки починають пропагувати через засоби кінематографа. Так, наприклад, у культовому фільмі “Чапаєв” у ватниках хизуються Петька й Анка, демонструючи у такий спосіб “універсальність” цього одягу, однаково придатного для обох статей. З’являються тілогрійки і в інших тогочасних пропагандистських фільмах та творах мистецтва.

“Друге дихання”

Однак тільки Друга світова війна перетворила ватник у справжній культ, зробивши його, по суті, російським національним одягом.

Наказом Наркома оборони СРСР № 283 від 25 серпня 1941 року в військах була введена подальша модифікована версія ватника. Ватяна фуфайка зразка 1941 року відрізнялася від зразка 1932 року тим, що призначалася для носіння без шинелі. З цим було пов’язане введення коміра на тілогрійці, оскільки петлиці з відзнаками просто нікуди було розмішувати.

Ватний комплект складався з ватяної тілогрійки і ватяних штанів. Ватники шили з бавовняної тканини з ватним наповнювачем. Щоб уникнути зжужження вати, куртку і штани простьобували знизу догори паралельними лініями. Натуральна тканина дозволяла тілу “дихати”, в той час як наповнювач забезпечував надійний захист від холоду. По суті, комплект білизна – ватник – шинель нагадував да-

лекого предка сучасної системи “шарів” одягу, що їх застосовують у сучасних арміях. Байкова білизна становила натільний шар (нинішня термобілизна), ватник – утеплювальний шар (флісові куртки), шинель або кожушок – верхній, зовнішній шар (мембрана, “хардшелл”).

Колір тілогрійки строго не обговорювався і міг бути від чисто сірого до темно-зеленого або хакі. Іноді робили хлястики під поясний ремінь. Після війни ватники довго не виходили з моди, саме в тілогрійці підіймався СРСР із післявоєнної розрухи, зводилися нові міста, створювалася радянська імперія.

Однак найбільшого поширення в повоєнний час тілогрійки набули в таборах. Вони служили зекам вірою і правдою. Внутрішні й зовнішні кишені дозволяли ув'язненим тримати при собі особливо цінні речі, крім того, ватник був їм і подушкою, і ковдрою. Табірний спецодяг став розпізнавальною ознакою засуджених або засланих. У тілогрійках на фото того часу можна побачити і А. Солженіцина, і В. Шаламова, й І. Бродського і багатьох інших радянських дисидентів.

Треба зауважити, що з часом у ватника за його функціональність з'явилася чимала кількість конкурентів, але все одно тілогрійки користувалися і користуються великою популярністю у людей, зайнятих серйозною справою – від простих робітників до професійних мисливців.

Нова хвиля захоплення ватниками виникла наприкінці 70-х років минулого століття. Тоді люди у ватниках із російських глибинок заповнили Москву. Москвичі їх боялися і намагалися з ними не зв'язуватися. Наприклад, казанські гопники їхали до Москви на заробітки. Робота передбачала можливе застосування ланцюгів і арматур, а ватник був ідеальним одягом для “махачів”, він не сковував рухів, амортизував удари. На спинах цінителів стьобаних курток були написані назви банд, до яких вони належали. Треба зазначити, що звичай писати і малювати цифри на спинах тілогрійок прийшов із “зони”, хоча в народній уяві він міг бути пов'язаний і з номерами на формі хокеїстів.

У Росії ватник набув небаченої популярності. Про ватник, так само як і про тільняшку, росіяни складають пісні та вірші. Тому не випадково словом “ватник” стали називати завзятих патріотів Росії. Можна ображатися або не ображатися на це, але для росіян ватник став більше, ніж одяг. Не випадково, під час відкриття Зимової Олімпіади в Сочі у 2014 році російська делегація вийшла у стилізованих тілогрійках.

Правнук малахая

Говорячи про ватник, варто згадати і шапку-вушанку. Вушанка для російської людини також більше, ніж просто шапка. Серед старшого покоління росіян, до прикладу, ще зовсім недавно було прийнято класти вушанку на ніч у холодильник, щоб зберегти хутро.

Нині в західному світі вушанка є невіддільною частиною стереотипного “образу росіянина”. Одним із типових уявлень іноземців про Росію є росіяни у фуфайках і вушанках, які гуляють, обійнявшись із ведмедями, по Красній площі. У вушанках і досі зображують росіян і в голлівудських фільмах.

Тому не випадково вушанку часто називають “російською шапкою”. Зокрема, в англomовних країнах є слово *earflaps*, але вживають його рідко. Найчастіше використовують слова *ushanka*, *shapka* і *russian fur hat*. Навіть у словнику “The Dictionary of Russia” вказано, що слово *earflaps* у тій же Америці використовується рідко і замінюють його на *ushanka* або *ooshanka*, яке стоїть у ряду таких варваризмів, як *kolbasa*, *valenki*, *unt*.

Однак, як і у ватника, походження російської шапки-вушанки зовсім не російське. За однією з версій вушанку в російську моду привнесли монголи. У рамках цієї версії походження російська вушанка стала спадкоємицею малахая – головного убору монголів, який не тільки захищав їх від холодних степових вітрів, а й слугував захистом у бою. Малахай робили з товстої овчини, і вони цілком могли врятувати воїна від удару шаблею навскіс і навіть від стріли, яка вже пролетіла пік своєї швидкості. Згодом малахай удосконалювали. Його відвороти стали розрізати на три частини, щоб під час потепління можна було підняти їх нагору, зав’язуючи на маківці.

Існує також й інша версія – поморська. Згідно з цією версією, російська вушанка стала спадкоємицею наріжного каменю поморської моди – шапки-цибаки. Вона є тією самою хутряною шапкою-шоломом із довгими вухами, що можуть сягати пояса. У сильний мороз і вітер ними зручно обв’язувати шию, як шарфом. А до поморів цибака, своєю чергою, потрапила від саамів, нечисленного угро-фінського народу, лопарів, як називали їх у давній Русі (від цієї назви походить назва країни Лапландія – батьківщини казкового Діда Мороза).

Таким чином, у звичної для росіян вушанки є два ймовірних шляхи проникнення в російську культуру – південний і північний.

З грязі – у князі

Аж до початку XX століття шапка-вушанка була предметом гардеробу переважно селянина. Ці шапки називали тоді “треухами”. Однак непрості умови, в яких опинилася Росія на початку XX століття, змусили військових звернути підвищену увагу на вушанку.

В умовах проведення бойових дій у зимовий період нічого кращого за вушанку не вигадаєш. Тому для білогвардійців-колчаківців вушанка стала популярним головним убором. Однак треба зазначити, що “друге пришествя” вже відомої в Росії шапки знову ж таки походить від іноземців. Прототипом для “колчаківки” була так звана “нансенівка” – шапка норвезьких полярників, яку ті, своєю чергою, запозичили у мешканців Гренландії.

*Традиційний монгольський малахай
та шапка-нансенівка з білогвардійською кокардою (1917–1922 роки)*

Від класичного варіанта “колчаківка” вирізнялася тим, що була виготовлена повністю з сукна (тобто її напотиличник із вухами і передній клапан не обшивали хутром), а з другого боку, крім вертикального переднього клапана, мала ще й обтягнутий сукном козирок. Сукно зазвичай було японським, а самі шапки масово шили у Великій Британії.

Пізніше мода на вушанки із круглою тулією поширюється у робітничому середовищі Петрограда, а потім і по всій Росії.

З 1931 року в СРСР на постачанні в Червоній армії була так звана шапка-фінка, загалом схожа на шапку-вушанку. У 1934 році ву-

шанка стала головним убором морського флоту. Вона складалася з околиша, суконного чорного ковпака, козирка і напотиличника з навушниками.

Пізніше вушанку модифікували. Наказом Наркома ВМФ СРСР № 426 від 20 жовтня 1939 року суконний ковпак вушанок замінили на шкіряний. Шапки вищого і старшого командного складу в ті роки шили зі смушки чорного кольору, а шапки середнього і молодшого комскладу – з цигейки чорного кольору.

Шапка-колчаківка на голові солдата, якого нагороджують (1919 рік)

Ще через рік, у 1940 році, шапка-вушанка стала зимовим головним убором в армії та міліції. Її робили зі світлої овчини, однак на флоті вушанки, як і раніше, залишалися чорними.

У Радянській армії і в ВМФ СРСР рядовий і сержантський (старшинський) склад носив шапки із зіркою, у 1970-ті роки запровадили носіння зірки з емблемою (обрамлення зірки золотистим листям).

Вушанка міцно закріпилася в Росії аж до сьогодні не тільки в армії й у поліції, а й серед цивільного населення. Часто вона була не тільки головним убором, а й найнадійнішим гаманцем – саме у відворотах шапок зберігали найважливіші документи або гроші.

За часів так званого “застою” шапка-вушанка знову стала російським культом. Саму Росію і росіян в той час асоціювали з цими шап-

ками. Їх “штовхали” фарцівники іноземцям, а трохи згодом вушанки почали з’являтися на головах російських героїв у голлівудських фільмах.

У 90-ті роки минулого століття норкові вушанки були предметом розкоші та престижу, їх берегли як зіницю ока. Коли знімали з голови – трепетно струшували. Збити вушанку з голови вважалося ганьбою, а за загублену – накласти головою. В ті часи дорогі вушанки навіть у найлютіший мороз носили з піднятими вухами. Вушанки ж дитячі, які були простіші, найчастіше шили з овчини і зав’язували на гумку.

Валянки, валянки...

Зрештою, розповідь про російський зимовий костюм була б неповною, якби ми не згадали про валянки. За словником С. Ожегова, валянки – це зимові м’які чоботи, зваляні з вовни.

Валянки разом із ватником і шапкою-вушанкою вважаються одним із символів Росії, що нібито засвідчує про багату і самобутню культуру російського народу. Однак чи так це насправді?

За археологічними даними, перші вироби з вовни були виявлені на Алтаї (Пазирикські кургани), їх вік налічує близько 2500 років. Найдавнішими виробами зі зваляної вовни вважають килими. А саме валяння як спосіб обробки вовни було в широкому використанні у степових кочових народів. Мешканці Азії виготовляли зі зваляної вовни подушки, утеплювачі під верхній одяг і навіть обтягували нею стіни своїх будинків.

Прообразом російських валянків були традиційні повстані чоботи кочівників Євразії, історія яких налічує сотні років. На територію Московії валянки почали проникати в період Золотої Орди через тюркські й монгольські племена, взуття яких називалося “піми”.

Загалом валянки для росіян – взуття порівняно молоде. Спочатку вони з’явилися в Сибіру в середині XVIII століття, а в Європейській Росії – на початку XIX століття. До слова, спочатку в Росії валянками називалося зовсім не взуття, а чоловічі головні убори, ковпаки, виготовлені за тією самою технологією.

Значного поширення валянки набули в Росії лише в середині XIX століття, коли їх почали виготовляти промисловим способом. До цього вони були доволі дорогими, і їх могли собі дозволити носити тільки заможні люди. Ускладнення потреб, зростання впливу місь-

ких звичаїв на село зумовили зміну традиційних личаків валяними чобітьми, а разом з тим і широкий розвиток валяльно-катального виробництва.

Спочатку валянки виробляли кустарно, в кожній хаті була власна валяльна “фабрика”. Шаповал днями просиджував у тісній комірчині, складаючи “напівфабрикат”, змішуючи з вовною мило, соду, додаючи слабкий розчин сульфатної кислоти. Процес виготовлення валянок був ручним, важким, але вигідним.

У різних регіонах Росії валянки називали по-різному: в Нижньому Новгороді – “чесанками”, в Сибіру – “пімами”. Назва залежала ще й від вовни: валянки з козячої вовни називали “волнушечками” і “вихідками”, а з овечої – “катанками”. У Ярославському повіті особливим попитом користувалися валянки з села Тімоханово. Умільці зберігали секрети технології виготовлення валянків у таємниці, передаючи їх у спадок.

Згодом із дрібного кустарного виробництва виростили мануфактури і фабрики. Однак хай яким би добрим не було фабричне взуття, ще й досі найліпшими вважають валянки, що їх виготовили сільські кустарі, яких називають “пімокатами”. Ремесло пімоката, як і його виробу, гідні поваги й особливого шанування, оскільки тепло валяного взуття зберігається не тільки завдяки вовні тварин, а й теплу рук майстра, який катає валянки.

До речі, всупереч розбіжній думці, валянки не шийють і не пресують. Процес виробництва валянка в декількох словах можна описати як надання жмуту вовни такої форми і щільності, щоб валянки було тепло та зручно носити у найлютіший мороз.

Нині, як і раніше, валяльне виробництво – це складний процес. Овечу вовну розкладають шарами, дають відлежатися 3–4 дні, потім розпушують, чешуть – виготовляють повсть. Аж тоді надають заготовці форму валянка. Кілька пар заготовок валянків складають у стос і піддають катанню руками, а потім у машинах. Однак і на цьому процес виготовлення валянків не закінчується. Після цього їх мочать упродовж 12 годин, розтягують, варять у чані, сушать у печі. Для надання остаточної форми валянки чистять і обрізають.

З'явившись наприкінці XVIII – на початку XIX століть, валяльне виробництво і виготовлення валянків за останні триста років зазнало значних змін. За старих часів валянки робили вручну три дні, але й зараз цей процес займає тривалий час.

Згодом валянки як вид зимового взуття стали менш популярними, їх замінювало легше і вологостійке взуття.

Однак у російському фольклорі й досі збереглося кілька приказок, пов'язаних з валянками: “тупой, как валенок”, “не митьйом, так катаньем”, “сібірській валенок”. А ось російська народна пісня “Валянки” насправді не російська, а... ромська. Серед росіян вона набула неймовірної популярності після того, як її виконала чудова співачка Лідія Русланова, і вони почали вважати її своєю.

Розділ 8

КОСОВОРОТКА І КАРТУЗ

Сім одежин... і всі запозичені

Від військового одягу перейдемо до цивільного. Тут також маємо справу з численним копіюванням. Чимало різноманітних предметів чоловічого одягу та головних уборів росіяни запозичили.

Самі назви дорогих тканин, з яких шили одяг, були або західного, або східного походження: атлас, байка, оксамит, батист, блават, велюр, драп, жакард, крепдешин, кумач, парча, сатин, ситець, тафта, твід, тюль, фланель, фліс, шифон тощо. Всього й не перелічити.

Назви більшості предметів верхнього одягу – східні: арабські, іранські, тюркські (турецькі, татарські). До прикладу, таке, здавалося б, споконвіку російське плаття, як шуба, має арабську назву (джубба – верхній одяг із довгими рукавами).

А такі в російській мові слова, як армяк (довгий каптан, що його носять татарські селяни), бешмет (стьобане пальто), зіпун (пальто без коміра з домотканого сукна), каптан (верхній розпашний одяг із глибоким загорталом), башлик (суконний гостроверхий капюшон), ковпак (головний убір), клобук (головний убір православного ченця), башмак (взуття), сап'ян (вид шкіри), темляк (петля на руків'ї холодної зброї), наочно показують, наскільки великим був татарський вплив у цій сфері.

Без сумніву, що в Московії простежувався значний східний вплив на одяг панівних класів, який поширився після татаро-монгольського завоювання і особливо посилювався з XV століття. Це позначилося, мабуть, найяскравіше на манері чоловіків носити таф'ю – тюбетейку, в звичаї жінок на вулиці закривати обличчя хусткою (хоча це аж ніяк не була східна чадра). Відомо, що у зв'язку з поширенням серед росіян татарського одягу, скликаний у 1551 році Стоглавий собор. На ньому росіянам було заборонено ходити до церкви в головних уборах, запозичених у мусульман.

Наприкінці XVI – на початку XVII століть серед панівних класів усе більше ширилося прагнення наслідувати західноєвропейський одяг.

Спочатку за царя Бориса Годунова це були польські, а потім угорські шати. У другій половині XVII століття поширювалася й загальноєвропейська мода, яку в Росії стали називати “німецькою”. Тоді сам спадкоємець престолу царевич Алексей Михайлович ще за життя батька завів собі “німецькия” каптани. Його охоче наслідувала і придворна молодь.

Традиційні монгольські халати дегел (XIII ст.)

Таким чином, реформа одягу, розпочата Петром I, була не такою вже несподіваною. Указ від 4 січня 1700 року (а можливо, існували і більш ранні розпорядження) наказував всім, крім селян і духовництва, носити угорське, а потім і “німецьке” плаття.

У подальшому витіснення традиційного одягу відбувалося швидшими темпами в містах і дещо повільніше в сільській місцевості. При цьому панівні класи випереджали основну масу городян, тим паче – селян. Нерівномірно відбувалося також поширення чоловічого і жіночого західноєвропейського костюма. У російських містах, особливо малих, жінки все ще продовжували носити сарафани і кокошники, водночас як чоловіки були одягнені в сюртуки і камзоли.

Варто зазначити, що західна мода наткнулася на запеклий опір прибічників стародавніх звичаїв. Причому вирішальну роль тут відіграло несхвалення духовництва. Так, ставши царем, згадуваний Алексей Михайлович показувався лише в московському платті.

Однак середні верстви населення до подібних контрреформ ставилися негативно. Коли Павел І, ледве ступивши на престол, заборонив у столицях – Петербурзі та Москві – носити фрак, жилети та круглі капелюхи за тодішньою французькою модою усім, “криме ходячих в русском платьє” (тобто міщан і частково купців), це викликало загальне невдоволення. За свідченням російського актора і драматурга А. Толчюнова, “сей переворот великую молву и поговорку сделал, но повиновались”. Тому відразу ж після палацового заколоту і вбивства Павла І росіяни демонстративно знову повернулися до західної моди.

Проте найцікавіше те, що навіть той одяг, який традиційно вважається споконвіку російським, часто-густо насправді також виявляється запозиченим.

Навіщо потрібен косий комір?

Традиційно споконвічною російською чоловічою сорочкою вважають косоворотку.

Косоворотка – це сорочка з косим коміром, тобто з розрізом збоку, а не посередині, як у звичайних сорочок. У російській традиційній косоворотці розріз із застібкою зазвичай був зміщений ліворуч, рідше – праворуч.

Полотняні косоворотки широко використовували в Росії у побуті. Вони були аналогом чоловічої сорочки. Також їх використовували як спідню солдатську білизну. Наприкінці ХІХ століття косоворотка у росіян була основою будь-якого костюма. Скрізь траплялися подібні сорочки з червоним тканином у клітинку і смужку. Вони могли бути робочими і святковими, все залежало від багатства оздоблення.

Косоворотки носили навипуск, не заправляючи у штани. Підперезувалися шовковим шнуровим поясом або тканим поясом із вовни. Пояс міг мати на кінцях китиці. Зав'язку пояса розташовували ліворуч.

Косоворотки шили з полотна, шовку, атласу; іноді розшивали по рукавах, пелені, коміру. У приміщеннях (у трактирі, крамниці, вдома тощо) їх носили з жилетом.

Косоворотку вважають споконвічно російським одягом. Шанувальники російської старовини носять її, підкреслюючи зв'язок із предками, всі фольклорні колективи виходять на сцену тільки в ній. Однак чи справді косоворотка споконвічно російська?

Щоб розібратися в цьому, треба зрозуміти, як і чому цей різновид сорочки ввійшов у побут росіян.

Косий воріт косоворотки не збігається із серединним розрізом давньослов'янської сорочки, яку і варто вважати споконвічною. Як зазначає російська дослідниця В. Левашова, середньовічні джерела не дають жодного прикладу сучасної косоворотки з косим розрізом. Найдавніший тип слов'янської і, відповідно, української сорочки має тунікоподібний крій, так звану голошийку (без коміра), з прямим розрізом.

Таку сорочку кроїли за "серединним" принципом, тобто домоткане полотно складали навпіл і робили надріз для надягання через голову. Потім уже до скроєних у такий спосіб переду і спинки сорочки додавали (пришивали) рукави і ластовиці (пахвові вставки).

Що ж могло змусити предків росіян відмовитися від цього простого і природного крою, продиктованого природою і фізіологією (розріз відповідав лінії шиї), на користь косого коміра?

Існує кілька версій, чому російська сорочка є власне косовороткою, а не "прямовороткою". Одна з найвідоміших – це версія російського дослідника давньоруської культури академіка Д. Ліхачова. Розріз збоку на косоворотці, на думку науковця, виник мало не в XII столітті й створювався спеціально для того, щоб натільний хрестик не випадав назовні під час роботи, наприклад, під час косовиці. Припущення оригінальне, але воно абсолютно нічим не підтверджене.

У XII столітті навіть знатні мужі носили хрестики дуже рідко, а смерди та холопи і поготів їх не носили. Поголовно натільні хрести почали носити значно пізніше – коли християнство справді ввійшло у свідомість і душу народу.

Крім того, косий комір трапляється на одязі багатьох народів, які жодного стосунку до християнства не мають (монголи, буряти, корейці та ін.). З іншого боку, косоворотка так і не виникла в інших народів, які прийняли християнство. Навряд чи вони працювали в полі менше за росіян, та й проблема з випадінням хрестика легко вирішується подовженням мотузка, на якому тримається хрест, або пришиванням додаткового гудзика. Таким чином, версія академіка Д. Ліхачова виглядає більш ніж сумнівною.

Ще за однією з поширених версій косий комір зручний тим, що не розділяє вишивку, яка часто розташовується по центру сорочки, навпіл. Це значно спрощує роботу вишивальниці при стикуванні вишитих деталей.

Однак українцям і білорусам, які також носять вишиванки, косоворотка невідома. Як зазначає відомий російський етнограф Д. Зеленін, очевидно, що цей тип російської сорочки з'явився не раніше XV століття.

Хай там як, косоворотка як модна і святкова сорочка в більшості регіонів Росії ще в XIX столітті витіснила споконвічну давньоруську сорочку з прямим розрізом на грудях.

Д. Зеленін, пояснюючи, чому косоворотка стала такою популярною, виходив з принципу практичності. Вчений вважав, що сорочка з розрізом збоку краще захищає від холоду, оскільки не розпинається і дає змогу вільно рухатися. Справді, в косоворотку вшивали декілька додаткових елементів – клини і боковини, щоб зробити сорочку придатною для руху.

Одяг степовиків

Дослідники так і не дійшли до спільної думки, яка історія косоворотки і як вона з'явилася в російському чоловічому народному костюмі. Щодо цього існує ще кілька цікавих версій, але про все за порядком.

Згідно з однією з версій, чоловічий народний костюм росіяни запозичили в автохтонних (корінних) угро-фінських народів.

Основу чоловічого костюма, наприклад, мордвинів становлять так звані панар і понкст (сорочка і штани). Проте якщо ви розглянете альбом "Мордовський народний костюм", то з подивом виявите, що чоловічий одяг ерзі (один із мордовських народів) практично не відрізняється від одягу російських селян: та сама сорочка-косоворотка, зшита з білого полотна, пізніше – з дрібної картатої домотканини, та штани зі смугастої домотканини темних тонів, які заправлені у характерно зав'язані лапті.

Аналогічний чоловічий одяг марійців, удмуртів, комі та інших угро-фінських народів, який, як вважають дослідники, з'явився у XV–XVI століттях.

Однак тут ми простежуємо деякі суперечності. Річ у тому, що одяг, який нагадує косоворотку, в тюркських народів був відомий ще задовго до цього. Можливо, саме цим і пояснюється поява більш ранніх свідчень його існування в північній Русі, наприклад, у XII столітті в Новгороді. Торговельні та інші контакти з іноземцями сприяли доволі сильному впливові на костюм росіян, тому в літописах XII–XIII століть

є навіть згадки про те, що серед них уже інколи траплялося німецьке короткополе плаття.

Представники мордовського народу ерзя у національних сорочках

Для зміни підходу до крою одягу потрібні були серйозні підстави. І вони з'явилися водночас із монголо-татарським нашествям. Саме тоді розріз сорочки стали робити зліва, як у татар, у яких запах завжди був на лівий бік. І ось тут дуже доречним виглядає пояснення Д. Зеленіна, адже саме кочові, степові народи потребували одягу, що захищав би їх від вітру під час верхової їзди.

Отже, винахідниками цього оригінального виду одягу можна назвати татар. Крім того, запах на лівий бік, як уже зазначалося, був також в одязі монголів та інших кочових народів. Загалом косий комір є частиною степової культури. Це порятунок від сильних вітрів. Тому косоворотки небезпідставно вважають національною формою одягу степових народів.

Варто зазначити, що самі росіяни чудово це розуміли. Наведемо, до прикладу, хоча б цитату видатного російського письменника Алексея Толстого. Ось що він пише історикові й публіцистові Михайлу Стасюлевічу про слов'янофілів у грудні 1869 року: "Саме так діяли доволі симпатичний мені Константін Аксаков і Хом'яков, це відомі слов'янофіли, коли вони гуляли Москвою у кучерських каптанах із косим татарським коміром".

Російський селянин (поч. XX ст.) та сучасні російські косоворотки

Тривале перебування північно-руських князівств у складі Золотої Орди позначилося не лише на державному устрої, а й на матеріальній культурі московитів. Зокрема, їхній одяг багато в чому збігався із вбранням монголів і татар. Деякі залишки цього впливу можна простежити і тепер.

Таким чином, у татаро-монгольський період одяг у країні набув того вигляду, з якого почав розвиватися російський костюм, що остаточно закріпився у XVIII столітті. При цьому зміни в російському одязі (головно у бік західних зразків) відбувалися вкрай повільно і відбивалися тільки на вищих верствах населення.

Гімнастична сорочка

Варто зазначити, що свідчень однозначного переважання косого коміра над серединним аж до XVIII століття нема, сорочки шили і з лівобічним розрізом, і зі звичайним. Однак можна точно говорити про те, що остаточно витіснила косоворотка свою конкурентку – давню слов'янську сорочку – тільки в XIX столітті, ставши невіддільною частиною традиційного святкового вбрання.

Найімовірніше, це було пов'язано з кавказькими і російсько-турецькими війнами XIX століття. У той час косоворотки стали елементом армійської форми, а цивільне населення, як уже зазначалося, любило похизуватися у військовій уніформі.

На основі косоворотки за часів царської Росії шили гімнастерки (поч. XX ст.)

Саме косоворотка стала основою для виникнення у другій половині XIX століття так званої гімнастерки – щільної тканинної довгої сорочки, яку носили з ременем або поясом як елемент уніформи.

Слово “гімнастерка” походить від назви сорочки особового складу російської армії для занять гімнастикою – “гімнастичної сорочки”, введеної у 1862 році. За іншими даними, ця назва вперше зустрічається в наказі військового міністра від 18 червня 1860 року, яким для генералів і офіцерів вводився білий полотняний кітель за зразком уже наявного в кавалерії. У наказі зазначалося, що офіцери піхоти мають носити ці кітелі “на службі лише у тих випадках, коли нижчі чини одягають сорочки, призначені для гімнастичних вправ”.

Наказом по військовому відомству № 149 від 26 квітня 1869 року для всіх чинів військ Туркестанського військового округу збройних сил Росії вводили білі гімнастичні сорочки як елемент літньої похідної форми одягу військовослужбовців Росії. Ці сорочки пропонувалося носити із пристібними мундирними погонами зразка 1868 року разом із поясною і плечовою портупесею у строю і поза ним. Незважаючи на те, що наказ діяв тільки в межах Туркестанського військового округу, вони поступово почали поширюватися і в інших місцях.

Незабаром гімнастерка набула значного поширення в Росії завдяки добрим експлуатаційним якостям, простоті конструкції і підгонки, дешевизні виготовлення і зручності під час носіння.

Імператор Александр III у рамках відродження “російського” стилю, який мав доволі віддалений стосунок до реальних російських традицій, переодягнув армію у так званий народний мундир, що в ті роки викликало багато суперечок і навіть призводило до відставок офіцерів, які не бажали носити “мужицький одяг”.

Очевидно, з міркувань зручності під час реформи військової уніформи 1880-х років косоворотки ввійшли в обмундирування солдатів. Принагідно зауважимо, що для “мужицького” мундира “мужицька” ж гімнастична сорочка виявилася дуже доречною і стала традиційною військовою літньою формою одягу.

Відповідно, почалося масове фабричне виробництво таких сорочок. Їх стали шити з різних тканин, а різноманіття оздоблення і прикрас забезпечило всенародну любов. Перший хлопець на селі, який був законодавцем моди, обов’язково виходив на люди в косоворотці, картузі і з гармошкою. До слова, про те, звідки прийшли в Росію ці два останніх нібито споконвічних російських бренди, ми розповімо далі.

Після більшовицького перевороту 1917 року “гімнастична сорочка” отримала свою сучасну назву “гімнастерка”. Щоправда, іноді стверджують, що назву “гімнастерка” було запроваджено в офіційний обіг тільки в березні 1942 року за особистим розпорядженням головного інтенданта Червоної армії генерал-майора інтендантської служби П. Драчова.

Як елемент відомчого та форменого одягу, гімнастерки були поширені в СРСР аж до кінця 60-х років XX століття.

“Дідусь” та “батько” картуза

Картуз – чоловічий головний убір, що його використовували повсюдно на всій території Росії. Картузи носили всі без винятку верстви, громадяни всіх релігійних конфесій, практично в усіх випадках (за винятком, мабуть, офіційних прийомів).

Для багатьох росіян носіння цього головного убору здається таким звичним, проте мало хто здогадується, звідки взявся цей незвичайний крій шапки і скільки років він уже існує в різних інтерпретаціях.

Цей головний убір, який вважають суто російським, пошитий за типом зручного ковпака з козирком. Перш ніж потрапити до Росії, насправді він уже помандрував землею, впродовж свого існу-

вання зазнав безліч змін. Відлуння цього шляху простежуються зараз у багатьох модних колекціях і в товарному асортименті модних магазинів одягу для стильних чоловіків і жінок.

По суті, картуз є неформеним різновидом армійського кашкета. Історично кашкет, “фуражна шапка”, еволюціонував у ківер, незручна висока форма якого в уніформах європейських армій до середини XIX століття поступово зменшилася до сучасної форми. Так що гусарський ківер можна вважати “дідусем” картуза, а кашкет – його “батьком”.

Кашкет спочатку використовували замість незручного і важкого ківера в польових заняттях, під час господарських робіт тощо. Проте незабаром він повністю витіснив ківер з ужитку. Як уже зазначалося, з’явилися також “безкозирки” – кашкети без козирка, хоча цивільні картузи завжди робили з козирком.

Часто кашкети шили із внутрішнім або зовнішнім підборідним ремінцем; зовнішній виконував також і декоративну функцію. Однак у цивільних кашкетах – картузах – підборідний ремінь втратив свою первісну функцію і став виконувати чисто декоративне призначення, закриваючи шов між козирком та околишем, використовували для цього тонкий кручений шовковий шнурок.

Картуз спочатку з’явився у Швеції й становив м’який ковпак із козирком та накладками з можливістю прикривати ними вуха від холоду. Гардероб шведських вояків XVI–XVII століть уже обов’язково включав картуз. Пізніше, ближче до XVIII століття, модель поширилася у Пруссії, звідки перейшла в багато європейських армій, і після цього закономірно з’явилася в Росії.

Дуже скоро (початок XIX століття) картузи почало носити і цивільне населення, на відміну від форменого кашкета, що його, своєю чергою, носили тільки службовці та військові.

Приблизно в цей самий час цивільний кашкет через невідому причину отримав назву “ картуза”, тобто полотняної торбинки для пороху, що його використовували під час заряджання артилерійських знарядь. Що стало причиною – невідомо.

Про “жиріновку”

Картуз складається з дінця, тулії та очілля (верхня частина), циліндричного околиша і козирка. Дінце може мати овальну або круглу

форму. Незважаючи на непричетність цього типу шапок до форменого одягу, в дизайні всіх її різновидів простежується єдине прагнення до строго відточеного силуету.

Залежно від моди змінювалися розміри, форма і манера носіння картуза. Так, наприклад, у першій половині XIX століття це був доволі великий за розмірами головний убір, з круглим дінцем, однаковими на всі боки четвертинками тулії. Козирок – також великий за розмірами, при цьому майже вертикальний.

Згодом розміри тулії зменшувалися, а в другій половині XIX століття тулію стали опускати ззаду вниз, при цьому перед залишився піднятим над околицею, дінце набуло овальної форми. Якщо околиця формених кашкетів залишався всюди майже однаковим (4,5 см висоти), то на цивільних картузах він згодом збільшився, сягнувши 6 і подекуди навіть 8 см.

Козирок поступово зменшувався за своїми розмірами як у ширину, так і в довжину. Нахил козирка збільшувався, на початку XX століття у нього був кут 30 градусів, а на початку 1930-х років він набув майже “кепочної” форми і став горизонтальним. Так званий “козирок-лопата”.

Особливим шиком вважалися картузи з “форменим козирком” замість звичайних, обтягнутих тканиною. Такі козирки виготовляли зі щільної шкіри і покривали лаком, так що вони виблискували на сонці. Однак картузи з такими козирками, що потребували спеціальних навичок і устаткування у виготовленні, були доступні далеко не всім.

На початку XX століття, поряд з картузами з маленькою тулією став модним картуз із широким, майже горизонтальним, верхом. У край такої тулії вставляли пружину, що підтримувала дінце в натягнутому положенні. Згодом у передню частину тулії почали вставляти вертикальну пружину (з очеретинки або іншого пружного матеріалу), яка піднімала перед тулії. Такі картузи носили переважно заможні селяни й купці, тому він отримав назву “куркульський картуз”. До речі, цивільну моду перейняли і російські, а потім і радянські військові, ввівши в експлуатацію в армії кашкет із широкою високою тулією.

Запозичували не лише класичні, а й інші форми картуза. Так, наприклад, дуже популярний на початку 1990-х років у Росії кашкет отримав у народі назву “жиріновка” за іменем відомого російського політика. Однак насправді його ввів у моду данський принц-консорт Генрік (чоловік королеви Данії). Від звичайних картузів він відрізняється невеликим

околишем, незначним нахилом козирка, його формою, і, найголовніше – оздобленням по околишу і козирку, надто недоладним для строгого типу головного убору.

На початку ХХ століття для бавовняних картузів у Росії набув поширення модний тоді колір хакі, який, як це не дивно, в той час в армії майже не використовували, проте знайшов застосування вже в цивільному одязі. Мода на нього також прийшла з-за кордону, де колір хакі використовували британські війська.

Таким чином, головний убір, який почав свій шлях в іноземних арміях, стрімко ввійшов у гардероб цивільного російського суспільства. Через свою зручність і простоту він став популярним в усіх верствах населення.

Розділ 9

САРАФАН І МОТРІЙКА

Ох, мій красний сарафан!

Російський сарафан відомий в усьому світі. Саме він є основою традиційного народного костюма росіянки. Однак чи завжди він був жіночим і чи справді він російський?

Слово “сарафан” запозичене зі Сходу через тюркське *sārapa* з перського “серапа”, що означає “почесний одяг”. У давнину сарафани називали також “саянами” (запозичене через польську з італійського *saione*, що означало “груба широка фуфайка”). До речі, французьке слово “жираф” походить від арабського “зарафá”, що означає “ошатний” і має той самий корінь, що й перське “серапа”.

Росіяни часом просто не уявляють, скільки слів і дивовижних речей прийшло в Росію зі Сходу. Подорож сарафана в російське село є не менш цікавою, аніж подорож жирафа з Африки до Парижа.

Перський сарафан потрапив до Росії через тюркські народи, серед яких він досі поширений у країнах Центральної Азії та Казахстану.

Перша згадка про сарафан (як різновид одягу) зустрічається в Никонівському літописі під 1376 роком. При цьому спочатку сарафан був... чоловічим одягом вищих верств суспільства. Так, у XIV столітті сарафан у Московії – це одяг бояр, воевод, великих князів, а в XVII столітті – і царів.

У гардеробі царя Міхаїла Фьодоровича знаходимо вже одразу декілька сарафанів: “сарафан дороги яринной цвет с вишневою обнизью; сарафанец обьярь червчета, без подкладки, с комнатною обнизью...”

Однак у кроїльних книгах Алексея Михайловича зберігся запис, що містить подробиці сарафана разом із мірками і всілякими прикрасами: “1637 год, июня 20, скроен государю сарафан тафта чревчата, длина 1 аршин 15 вершков, позади 1 аршин 13 вершков, рукава длина 1 аршин 6 вершков, тафты вышло 7,5 аршин, подпушка тафты желта (1 с четвертью аршин) нашивка сверху, пуговики... обшиваны золотом пряненым шолк зелен, с золотом, деланы в мастерской палате”.

*Цар Міхаїл Фьодорович розумівся на сарафанах.
Жіночий сарафан XVIII – перша пол. XIX ст.*

Перші сарафани були як з рукавами, так і без них. Рукави могли бути зйомними – тоді їх тимчасово прив'язували, пристьобували або пришивали до плечової частини, при цьому пройма під рукою залишалася незшитою. Туди просовували руки, а самі рукави, будучи не тільки дуже довгими, а й гранично вузькими, виявлялися чисто декоративним елементом і зазвичай їх зав'язували ззаду. Назва "сарафан" закріпилася, ймовірно, спочатку за функцією (особливо святковий, дорогий одяг), а вже потім за кроєм (одяг без рукавів).

Одна з найраніших згадок про жіночий сарафан належить також до XVII століття. В описі майна московських цариць є такий запис: "Саян немецкий с подолником шит по черному бархату, алтабасом, около алтабасов веревочки золотые..."

З цього часу сарафан почав витискати з моди традиційну понюву і поширився повсюдно, зокрема й у сільській місцевості.

Однак так було до Петра I. Після того як він силоміць змусив знать переодягнутися в європейське вбрання, заборонивши своїми указами колишню "азійщину", про сарафани при дворі на деякий час забули.

Однак укази Петра I, що забороняли носіння, виробництво і продаж російського одягу, не поширювалися на нижчі стани, які становили більшу частину населення Росії. Тому в петровську епоху тради-

ційний російський сарафан стали вважати одягом купецьких дочок, простолюдинок і селянок. Сарафани шили з різних тканин: льону, ситцю, сукна, сермяжини (напіввовняної тканини з конопляною основою) та інших. Для весілля – з парчі, шовку і тафти.

Зазвичай сарафан був червоного кольору і його прикрашали різноманітними вишивками та бісером. Що далі на північ, то більше замість червоних сарафанів зустрічалося синіх. В окремих місцях, наприклад в Архангельській губернії, носили й чорні. Відмінність у кольорі давала також іншу назву сарафана. Крім згадуваних уже “саянів”, що їх носили переважно молоді жінки, зустрічалися також “кундиші”, “мареники”, “кумашники”, “китайки”, “сандальники” тощо.

Повернення ж сарафана до гардеробу придворних дам відбулося з початком правління Єкатеріни II.

“Курка – не птиця”, а... кокошник

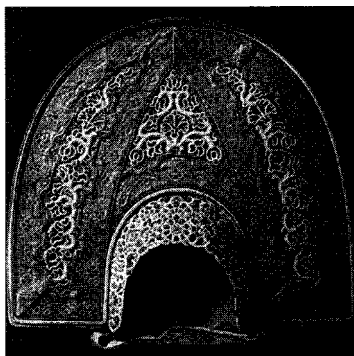
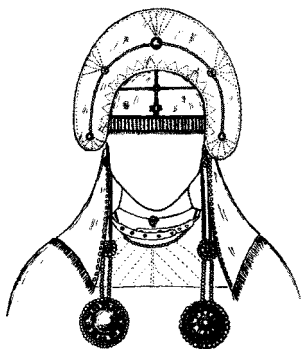
Кокошник, як і сарафан, також став символом російського національного жіночого костюма. Однак цей головний убір у вигляді гребеня-опахала навколо голови насправді також не російський, а угро-фінського походження.

Слово “кокошник” походить від слова “кокош”, “кокошь” – так за старих часів у Росії називали курку. Ці слова щодо домашньої птиці використовували московити, поряд зі звичним тепер “куріца”, як мінімум до початку XVIII століття, а в приказках збереглися й донині. Назва ж головного убору походить від його схожості з гребенем на голові цього птаха.

В угро-фінських народів курка була особливо шанованою за її надзвичайну плодючість. У язичницьких обрядах давніх фінів дівчину-наречену уявляли як “утицю”, “лебідоньку”. Це пояснювалося тим, що наречена входила у дім нареченого представницею чужого роду. Вона з’являлася з іншого, потенційно небезпечного, світу. Проте, вступаючи у шлюб, вона долучалася до міфологічного простору того суспільства, до якого належав її наречений. Статус змінювався, і наречена нібито перетворювалася з “утиці” на “курку”, представницю нового для неї роду і його продовжувачку.

На голові вона тепер носила кокошник як символ родючості. Така асоціація мала сприяти виконанню жінкою її головної – репродуктивної – ролі в суспільстві.

Етнографічні відомості підтверджуються і численними археологічними матеріалами. Так, наприклад, археологами на території, заселеній давніми фінськими племенами, виявлений мерянський кокошник, який становив собою конструкцію на жорсткій основі (кора, луб), обтягнуту тканиною. Головний убір мав лопатоподібну форму і виявився дуже схожим на більш пізній кокошник владимірсько-ніжегородського типу з кінцями, що звисають. Вишитий на тканині орнамент складався зі знаків родючості і солярних символів.

*Головний убір мерянки (Алабузьке городище VII ст.).
Російський кокошник (Владимірська губернія XVIII ст.)*

Форми і прикраси кокошників завжди були різноманітними. Вони могли бути кількох видів: однорогими, дворогими, конусоподібними, циліндричними, сідлоподібними. Понад те, в кожному регіоні кокошник мав свою форму. Так, наприклад, у Костромській губернії модним вважалося носити однорогий кокошник, а в Нижегородській – дворогий тощо.

Поверх кокошників часто надягали хустку, так званий убрус. Його заколювали під підборіддям або вільно відпускали на плечі. Ще одна особлива прикраса до кокошника – так званий “підзатильник” – прикріплювався до нього ззаду, з боку потилиці.

Кокошник був дорогим задоволенням через неймовірну складність його виготовлення. Багато прикрашений бісером, позументом, золотими нитками, перлами, коштовним камінням і обшитий дорогими тканинами, цей головний убір виготовляли професійні майс-

трині – “кокошниці”, які володіли спеціальними навичками шиття та вмінням поводитися з фабричними тканинами.

Однак, запозичивши кокошник у фіно-угрів, росіяни скоро забули його первісне призначення як головного убору заміжньої жінки. Згодом кокошником у Росії стали також називати традиційний головний убір із високим гребенем і покривалом навіть у тому випадку, якщо його власницею була молода незаміжня дівчина.

1900 року російський художник М. Врубель навіть написав широковідому картину “Царівна-Лебідь”, у якій кокошник, будучи важливою композиційною деталлю, органічно вплетений у декоративний стрій твору, представлений як символ дівочого жіночого костюма. У ХХ столітті кокошник уже тісно пов’язаний з образом юної дівочої краси і з головним убором заміжньої жінки аж ніяк не асоціюється.

У стилі à la russe

Треба зазначити, що не тільки селянки, а й титуловані російські дами і навіть цариці носили сарафани й кокошники. Щоправда, відбувалося це зовсім не від любові до російського народу, а лише з політичних міркувань.

Російські цариці, будучи іноземками за походженням, використовували стилізоване народне вбрання, щоби бути ближче до своїх підданих. Особливо старалася німецька принцеса Софія Августа Фредеріка Ангальт-Цербст-Дорнбург, більш відома як Єкатеріна II.

У XVIII столітті в Європі ввійшли в моду костюмовані бали à la paysanne (від французького “по-селянськи”). У Франції аристократи почали шити собі костюми а-ля французькі пасторальні пастушки і пастушки, у Німеччині – а-ля німецькі і т. д.

Єкатеріна II теж хотіла, щоб все було “як у людей”. За її правління відновився інтерес до російської історії та російських старожитностей. Захоплення російською старовиною стає модним при дворі. В моду входить придворна сукня, яка нагадувала сарафан і була доповнена кокошником та довгою сорочкою.

Для Єкатеріни II це було черговим виваженням політичним кроком, що допомагав чужинці закріпитися на російському престолі. Варто зазначити, що законних прав на престол вона не мала, а до влади прийшла через збройний переворот, убивши при цьому власного чоловіка. Хитку нелегітимну владу треба було якось утримува-

ти. Цим і пояснюється її “любов” до всього російського, зокрема й до вбрання.

Бажаючи уславитися істинною патріоткою, Єкатеріна II прийняла для себе і свого оточення своєрідний варіант “російського жіночого одягу”. Зберігся опис костюма Єкатеріни II, що належить до 1763 року: “Імператриця була в червоно-оксамитовій «російській» сукні, винизаній великими перлинами, із зіркою на грудях і в діадемі, інкрустованій діамантами, на голові...”

Це була, кажучи сучасною мовою, лише стилізація під російський народний стрій. Для костюмованих екатерининських балів *à la russe* придворні кравці скроїли костюм таким, яким вони його собі уявляли. Працюючи над його створенням, вони виявляли більше завзяття та фантазії, ніж реальні знання про ошатне вбрання допетровської епохи. За основу модельєри того часу брали фасони, що їх бачили у прислуги і селянок. Форму російського головного убору – “діадеми” – належного царській особі, вони запозичили в угро-фінських кокошників.

Сучасний народний одяг вони також сприймали лише як набір яскравих деталей. Тому те, що вони ввели в моду за часів Єкатеріни II, російською сукнею повною мірою не було. Це була цілком європейська декольтована сукня з деякими елементами від російського костюма: відкидні рукави верхнього одягу, оформлення переду подібно до селянського сарафана у вигляді наскрізної застібки на гудзиках. Сучасники дотепно прозвали його “офранцуженим сарафаном”.

Варто зазначити, що до початку XIX століття носіння російського костюма не набуло особливої популярності серед російської знаті. Проте з початком війни 1812 року на хвилі патріотизму (в зв’язку з вигнанням наполеонівських військ із Росії) в моду ввійшли червоні та сині “сарафани” з ампірною талією і філігранними гудзиками спереду, ну і кокошник.

Пізніше міністр освіти граф С. Уваров сформулював знамениту триаду “православ’я, самодержавство, народність”, яка втілювалася в життя найрізноманітнішими способами, зокрема й “ходінням у народ”.

До прикладу, для жінок, які обіймали придворні посади, був створений особливий “російський наряд” за зразком екатерининського стилю “а-ля рюс” і “патріотичних сарафанів” 1812 року.

У 1834 році цар Ніколай I наказав зробити простонародний сарафан жіночою придворною сукнею за російськими національними

мотивами, для чого був виданий указ від 27 лютого 1834 року “Описание дамских нарядов для приезда в торжественные дни к высочайшему двору”.

Відтоді сарафан із кокошником був “легалізований” для дворянок і ввійшов у моду. “Офранцужений сарафан” без змін залишався у гардеробі придворних дам аж до революції 1917 року.

Цей штучний парадний стиль не тільки пережив саму імперію, а й став своєрідною візитівкою російської, а згодом і радянської культури. Якщо уважно придивитися до нарядів казкових царівен і альонушек у фільмах радянських режисерів О. Роу та О. Птушко, то нескладно помітити, що це все той самий варіант “російського” жіночого костюма, який колись був запроваджений Єкатеріною II і Ніколаєм I.

Нині в Росії порівняно недавно сформований образ “російської красуні” у сарафані й кокошнику намагаються представити “давнім народним слов’янським жіночим одягом”. Однак усе це запозичене в інших народів, а до створення цього образу доклали зусилля художники кінця XIX – початку XX століття, а за радянських часів – ще й кремлівські пропагандисти.

“Япона матъ”, або мотрійка

Одним із головних образів, що виникають при згадці про Росію, є мотрійка. Розмальована точена дерев’яна лялька вважається, іноді з іронією, іноді абсолютно серйозно, мало не ідеальним втіленням російської культури і “загадкової російської душі”. Нині цей продукт російської сувенірної промисловості, як і інші подібні культові образи, активно використовує кремлівська пропаганда для своїх цілей.

Однак чи є мотрійка споконвічно російською?

Виявляється, насправді ця лялька має японське походження, а в Росії вона просто прижилася, набувши так би мовити місцевого зовнішнього вигляду. Більшість фахівців вважають, що прототипом російської мотрійки був японський бог.

Справді, після Всесвітньої виставки 1862 року в Лондоні, де Японія вперше показала за кордоном колекцію свого традиційного мистецтва, у Європі та Росії з’являється підвищений інтерес до цієї країни, мода на все японське, тобто своєрідна “японофілія”. Так, наприклад, існував незвичайний попит на японські вази, віяла, гравюри різного змісту та якості, всілякі екзотичні статуетки тощо.

Щоправда, з конкретним “батьком” або “матір’ю” мотрійки повної ясності нема. За однією з версій ним був старець Фукуроума, він же Фукурокудзю – бог щастя, багатства, достатку, мудрості й довголіття. Його зазвичай зображають у вигляді довгоголового старого з сильно витягнутим лобом, що символізує його мудрість. Фігурка японського бога своїми обрисами і справді нагадує форму класичної російської мотрійки.

*Фукурокудзю. Нецке, слонова кістка (1900-ті роки).
Перша мотрійка з чорним півнем (бл. 1900-го року)*

Фукурокудзю входить до складу так званих “семи богів щастя”, або сітіфуку-дзин. Склад сітіфуку-дзин не був постійним, але загальна кількість персонажів залишалася незмінною принаймні з XVI століття. Дуже часто їх зображають у вигляді фігурок *нецке*. Сім богів щастя справді були дуже популярними в Японії. Існував, наприклад, звичай на Новий рік обходити храми, присвячені богам сітіфуку-дзин, і купувати там їхні маленькі статуєтки. За цією версією сім богів щастя вкладалися одна в одну, як і у сучасної мотрійки, а Фукурокудзю був головною, найбільшою роз’ємною фігуркою.

Згідно з іншою версією, за зразок для своєї іграшки російські майстри взяли японську ляльку *даруму*. За своїм походженням вона становить зображення стародавнього індійського мудреця Даруми (так у Японії називали легендарного Бодхидхарму). Як відомо, в V столітті він перебрався до Китаю, де в Шаолінському монастирі став засновником чань-буддизму. Його вчення у середині століття набуло значного поширення і в Японії. Дарума закликав до досягнення істини через нерухоме споглядання і, за однією з легенд, від того, що він не рухався, йому відняло ноги (тому його зображають безногим).

У Японії також була популярною *кокесі* (в іншій транскрипції *кокеши*) – дерев'яна лялька, декорована розписом. Вона складається з циліндричного тулуба і прикріпленої до нього голови, виточених на токарному верстаті. Рідше іграшку виготовляють із цільного шматка дерева. Прикметною особливістю кокесі є відсутність у ляльки рук і ніг. Традиційні кокесі завжди зображають тільки дівчаток. Кожну ляльку розфарбовують вручну зазвичай із використанням червоного, чорного, жовтого і багряного кольорів. За однією з версій саме кокесі стала прототипом мотрійки.

Вважається, що перша російська мотрійка була виточена на початку 90-х років XIX століття за зразком ляльок, привезених із Японії, у майстерні-магазині “Дитяче виховання”, що належала А. Мамонтову, братові знаменитого підприємця і мецената С. Мамонтова. Відомі навіть імена майстрів, що її створили. Першу мотрійку розписав художник С. Малютін, який на той час за дорученням А. Мамонтова ілюстрував дитячі книжки, а виточив її спадковий майстер-токарь В. Звездочкін.

Щоправда, тут багато неточностей. Почнемо з того, що точна дата появи мотрійки невідома. Іноді її датують 1893–1896 роками, оскільки ці дати вдалося встановити за звітами й доповідями Московської губернської земської управи. Так, в одному з таких звітів за 1911 рік Н. Бартрам, засновник і директор Музею іграшки в Сергієвому Посаді, вказує, що мотрійки з'явилися 15 років тому, а в 1913 році в доповіді Бюро зі сприяння кустарній промисловості він уже повідомляє, що першу мотрійку було створено 20 років тому. Як бачимо, така розбіжність у датуванні дає всі підстави ставитися до цих повідомлень доволі скептично.

За іншими даними, мотрійки з'явилися в Росії тільки наприкінці російсько-японської війни 1904–1905 років, коли російські військо-

вополонені почали повертатися з Японії. Щоправда, мотрійка згадується в 1900 році у зв'язку зі Всесвітньою виставкою у Парижі, де ця лялька здобула визнання, і незабаром з'явилися перші замовлення на її виготовлення.

Тепер щодо художника С. Малютіна. Більшість дослідників називають саме його автором ескізу мотрійки. Однак самого ескізу в творчій спадщині художника нема. Так само як і документально підтверджених свідчень того, що художник взагалі коли-небудь робив подібний ескіз. Крім того, токар В. Зв'язодчкін у спогадах приписував честь винаходу мотрійки виключно собі, жодного разу не згадуючи про С. Малютіна.

Про самого В. Зв'язодчіна відомо, що він вступив до майстерні "Дитяче виховання" у 1898 році. А це означає, що мотрійка не могла з'явитися на світ раніше згаданого року. Про Фукурума В. Зв'язодчкін не згадував, але визнавав, що побачив якомсь у журналі "підходящу цурку" і за її зразком виточив фігурку.

Відомо, що для розширення світогляду майстрів, А. Мамонтов виписував для своєї майстерні зразки іграшок із різних країн світу. Очевидно, так у його майстерню-магазин і потрапила виточена фігурка Фукурокудзю, яку привезли з острова Хонсю. Фігурка виявилася роз'ємною, всередині була захована менша фігурка, що також складалася із двох половинок. А в ній виявилось ще п'ять таких лялечок.

Саме з цієї фігурки росіяни скопіювали мотрійку, втілену в образі селянської дівчинки у сарафані й хустинці та з чорним півнем у руках. Ця іграшка складалася вже з восьми фігурок. За дівчинкою йшли три її сестрички, братик, потім ще дві сестрички. Всі вони чимось відрізнялися одна від одної, а остання, восьма, зображала немовля, загорнуте в пелюшки. Поширеним у той час в Росії було ім'я Матрьона (зменшувальне Матрьошка) – так і з'явилася на світ усім відома нині лялька.

Прихильники споконвічно російського походження ляльки вважають, що у Фукурокудзю була запозичена тільки форма, а новим змістом її наповнив уже на російський манер токар В. Зв'язодчкін. Справді, до знайомства з японським сувеніром у Росії виготовляли і точений посуд, і дерев'яні роз'ємні сувеніри у вигляді великодніх яєць, тобто в технічному плані мотрійка не становила особливої складності.

Проте за кількістю мотрійок у комплекті в "ісконників" згоди нема. Сам В. Зв'язодчкін стверджував, що спочатку зробив дві ляльки: три- і шестимісну. Однак у Музеї іграшки зберігається саме вось-

мимісна мотрійка, яку вважають першою, – та сама у сарафані й хустці круглолиця дівчинка, яка тримає в руці чорного півня. Доволі часто також стверджується, що спочатку мотрійок все ж таки було сім, а не вісім. Ще кажуть, що дівчатка і хлопчики чергувалися.

Хай там як, поява мотрійки в Росії наприкінці позаминулого століття була не випадковою. Саме в цей період у середовищі російської художньої інтелігенції почали серйозно займатися колекціонуванням предметів народного мистецтва, а також намагалися творчо осмислити національні художні традиції. На кошти меценатів організовували приватні художні майстерні, у яких під керівництвом професійних художників навчалися майстри і створювали предмети побуту та іграшки в народному російському стилі.

1900 року лялька була представлена на Всесвітній виставці в Парижі, де завоювала золоту медаль за оригінальність форми і своєрідний розпис. Тоді ж з'явилися закордонні замовлення, а товариство "Російські кустарі" відкрило постійний магазин у столиці Франції. З 1909 року російська мотрійка вже постійна учасниця Берлінської виставки та щорічного ярмарку кустарних виробів у Лондоні. Варто зазначити, що неабиякій популярності іграшки багато в чому сприяли "Російські сезони" Дягілева – гастрольні виступи російських артистів опери та балету за кордоном.

Загалом популяризацію та просування мотрійки на світовий ринок можна назвати зразково-показовою маркетинговою кампанією. Звичайний сувенір став ідеальним проектом експорту російської культури за кордон.

Напевно, головне, що приваблювало в цих компактних сувенірах іноземців, – це творча фантазія художників. З кожним роком розпис мотрійок ставав усе яскравішим і різноманітнішим. Зображували дівчат у сарафанах, у хустках, з кошиками, клунками, букетами квітів тощо. З'явилися мотрійки, що зображають пастушків із сопілкою, нареченого з вусами і наречену у шлюбній сукні. У роки перебудови мотрійками стали правителі Росії аж до М. Горбачова. І, звичайно ж, створювали комплекти, що складалися з кількох десятків ляльок. У фондах Історичного музею в Москві, наприклад, зберігається екземпляр стомісної мотрійки.

Нині вже мало хто згадує про японське походження цієї ляльки, її вважають споконвічно російським брендом, який представляє російську культуру, і навіть експортують за кордон.

І насамкінець, пропонуємо читачам уважно подивитися на подану нижче світлину. Чи багато російського міститься у розпропагованому “російському стилі”? Пруський картуз і монгольська косоворотка на юнакові (про це йшлося у попередньому розділі), персидський сарафан і фінський кокошник на дівчині та на додачу ще і японський бог – мотрійка на задньому плані.

Чи багато російського у так званому “російському стилі”?

Отже, за роки свого існування російський національний одяг як чоловічий, так і жіночий, зазнав значних змін, запозичивши чимало в інших народів. Мода завжди щось запозичує, а останнім часом вона уже майже повністю інтернаціоналізувалася.

Розділ 10

САМОВАР І ПРЯНИКИ

За самоваром я і моя “Раша”

Нині тульський самовар є одним із символів Росії. Вважається, що на столі у кожного росіянина обов'язково має стояти самовар, який має створювати для іноземців враження російської патріархальної старовини. Однак винайдення самовара не належить росіянам.

Як відомо, самовар – це пристрій для кип'ятіння води і приготування чаю. Спочатку воду нагрівали внутрішнім паливником, що становив високу трубку, яку наповнювало деревне вугілля. Пізніше з'явилися й інші види самоварів – газові, електричні.

Досі достеменно невідомо, хто і коли винайшов перший самовар. Деякі дослідники вважають, що до винаходу цього корисного пристрою причетні стародавні китайці й перси.

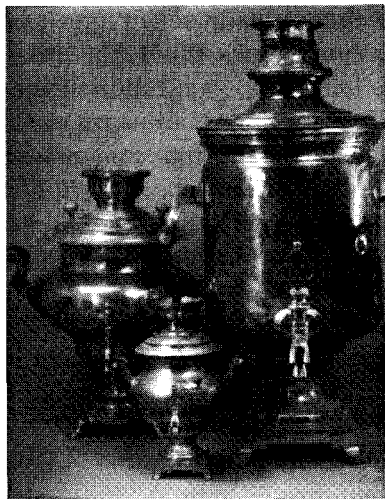
Самоварні прилади давно були відомі в Китаї, хоча вони, власне, не слугували для приготування чаю. Ці китайські посудини для кип'ятіння води називалися “хо-го” і мали всі ознаки сучасного самовара, поєднуючи в одній конструкції посудину для води, жарівню для вугілля і трубу, що проходить через посудину. З давніх-давен подібні прилади відомі також в Ірані.

Цікаві були різні пристрої для підігрівання напоїв у Стародавньому Римі. Один із них, найвідоміший, – *аутенс*, що його можна вважати античним самоваром. У високій, схожій на глечик, посудині було дві ємності: одна – для вугілля, друга – для рідини. Через спеціальний бічний отвір закладали розпечене вугілля, рідину наливали і виливали за допомогою черпака – крана не було. У спеку, до слова, замість вугілля посудину наповнювали льодом, що його привозили до міста з гір, і рідина охолоджувалася.

Існував і досконаліший самовар. У середній його частині була порожнина для вугілля із ґраткою знизу для попелу та доступу повітря. Між цією порожниною і зовнішніми стінками була рідина. Відкривши покришку, можна було побачити обидві ємності – в середині для ву-

гілля і по периметру для рідини. Через спеціальне розширення збоку самовар заповнювався й відразу ж випускав пару.

За легендою перший самовар привіз Пьотр I із Голландії. Однак насправді цей пристрій з'явився в Росії вже після його смерті. Зараз не можна точно сказати, хто вперше привіз заморську дивину до Росії, але ідея сподобалася багатьом.

Тульські самовари та їхній “дідусь” – китайський самовар

Центром виробництва самоварів в Росії стала Тула. Про появу перших документально зафіксованих самоварів у Тулі відомо таке. У 1778 році на вулиці Штиковій брати Іван і Назар Лісіцині виготовили самовар у невеличкому, спочатку єдиному в усьому місті, самоварному закладі. Засновником цього закладу був їхній батько, зброяр Фьодор Лісіцин, який у вільний від роботи час на збройовому заводі побудував власну майстерню і працював у ній з міддю.

Попри те, самоварне виробництво виявилось доволі прибутковим. Кустарі швидко перетворювалися на фабрикантів, а майстерні – на фабрики. У 1808 році в Тулі працювало вісім самоварних фабрик, а 1850 року там налічувалося вже 28 самоварних фабрик, що випускали близько 120 тисяч самоварів щороку.

Гасові самовари з резервуаром для палива випускала (разом із жаровими) заснована 1870 року в Тулі фабрика пруського підданого Рейнгольда Тейле. Такі самовари набули великого попиту там, де був дешевий гас, особливо на Кавказі.

Наприкінці XIX століття з'являється самовар зі зйомним глечиком – “самовар Паричко”. Він був безпечний, бо не міг розпаятися або зіпсуватися, як звичайні самовари.

Самовар такої конструкції винайшов польський інженер Альфонс Паричко з міста Радом (тоді це була Австро-Угорщина). Перші зразки самовара Паричко виготовляли в Медлінгу, промислового місті округу Австрії (за 14 км від Відня). 1895 року у Варшаві на промисловій виставці він отримав срібну медаль. Після цього самовари цієї конструкції почали поширюватися і в Російській імперії. У Тулі подібні самовари (дещо зміненого вигляду, без емалі) виготовляли на фабриці братів Шахдат у 1908–1912 роках за патентом польського інженера.

Звичайно, “російський” самовар з часом еволюціонував. Однак принцип його роботи абсолютно такий самий, як і у його китайського чи польського побратима.

Чаювання в Митіщах

Здавалося б, ні в кого не має викликати сумнівів те, що чай як напій з'явився в Китаї. Але тільки не у росіян. Чай, як і горілку, вони вважають своїм... національним напоєм. З'явилося навіть словосполучення “російський чай”.

Так, до прикладу, відомий російський дослідник кухні народів світу В. Похльобкін в одній зі своїх книг, відзначаючи наявність факторів, що ускладнювали розповсюдження чаю в Росії, писав: “...но вот чудо – чай, несмотря на все эти препятствия материального, бытового, психологического и культурного характера на его пути к распространению в народе, сумел все-таки превратиться в подлинно русский ... национальный напиток, притом такой, отсутствие которого стало просто немыслимым в русском обществе, а внезапное исчезновение которого из быта, скажем, в конце XIX века могло привести, без всякого преувеличения, к национальной катастрофе...”

У тому, що російські люди полюбили “чаї ганяти”, сумніватися не доводиться. Про це свідчить хоча б знаменита картина В. Перова

“Чаювання в Митищах”. Але ось з приводу “російського чаю” – це вже явний перебір. Звідки ж потрапив чай до Росії?

Відомо, що монгольський вплив на московську культуру не обмежувався XIII–XV століттями; він відбувався і пізніше, в XVII столітті, в період, коли Московія ввійшла в контакт із монгольськими державами. Крім політичних та інших подій, цей період можна схарактеризувати взаємопроникненням культур, одним із проявів якого було поширення культури споживання чаю на сучасній території Середньої Азії та Московії.

Ще в 1567 році казацькі отамани Петров і Ялишев, побувавши з експедицією в Китаї, описали дивовижний напій, що був невідомий в Московському царстві. У цей період відбувалося активне завоювання Сибіру, і, відповідно, зближення кордонів Китаю і Московії, відкривалися можливості нових торгових напрямків. Проте після казацької експедиції в Китай тоді ніхто, окрім членів самої експедиції, чаєм не зацікавився.

Вперше в Московії чай спробували в 1618 році, коли китайські посли подали цареві Міхаїлу Фьодоровичу кілька зразків чаю. Але ця подія знову пройшла повз увагу москвитів.

Започаткуванням історії чаю в країні вважають 1638 рік, коли посол Васілій Старков як подарунок від одного західномонгольського правителя привіз цареві два пуди якогось листя. “Не знаємо, листя якого дерева чи трави, але варять їх у воді” – відзвітував Старков перед государем. Напій цареві і боярам сподобався, і вже в 1670-ті роки його почали ввозити до Москви. До речі, коштуючи від початку дуже дорого, чай аж до кінця XVIII століття був “міським” напоєм і у великій кількості його продавали лише в Москві.

Тільки після смерті Єкатеріни II 1796 року ціна на китайський чай знизилася, тому він поширився серед росіян, поступово витісняючи традиційний російський напій – квас. Саме від початку XIX століття відбувається масове поширення чаю по Росії.

Пряники друковані

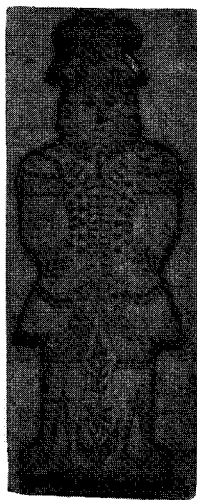
Ще один “тульський” винахід – пряник – також вигадали зовсім не в Росії.

Походження пряників сягає глибини тисячоліть. Уже стародавні єгиптяни знали про них. Кондитерські вироби з борошна і меду ар-

хеологи знайшли в давньоєгипетських гробницях. А під час розкопок в Італії були знайдені форми для виготовлення пряників, що їх стародавні римляни називали *медовиками*, латиною “*panus mellitus*”. Це були намазані медом коржі, які з медом і випікали. Пряниками їх стали називати тоді, коли в тісто почали додавати різноманітні прянощі.

Вважається, що пряники, близькі за формою і складом тіста до сучасних, уперше були виготовлені у Бельгії в місті Дінан.

Потім такі пряники почали виготовляти в місті Аахен, розташованому на стику Німеччини, Бельгії та Нідерландів. Німецькою вони називалися *Printen*, тобто “друковані”. Згодом “друковані” німецькі пряники прямокутної форми, обсипані прянощами, марципанами, горіхами і цукатами, почали називати аахенськими пряниками. Нині друкований пряник – один із символів Аахена, так само як і російської Тули.

Пряники друковані – аахенські й тульський

У середньовічній Європі були відомі також так звані *Lebkuchen* – традиційні німецькі різдвяні пряники. Найімовірніше, їх винайшли середньовічні ченці із Франконії ще в XIII столітті. Перші записи про випічку “лебкухенів” належать не пізніше ніж до 1296 року, а в

1395 році вони згадуються у Нюрнберзі. Тому їх ще називають нюрберзькими пряниками.

У XV столітті в Європі дуже популярними були пряники-картинки з релігійними і міфологічними зображеннями – Різдва Христа, Мадонни з немовлям, Хрещення Христа, Самсона з левом, Орфея та ін. Згодом на пряниках з'явилися зображення повсякденного життя – весілля, народження дитини, хрестини тощо.

1640 року в Польщі набули популярності торунські пряники (від назви міста Торунь), які нерідко були частиною приданого польських наречених. Подібний звичай описаний і в словнику В. Даля: "На другий день весілля молодята йдуть на поклін до батьків нареченої із пряником".

Загальноприйнята думка, що нібито росіяни "з давніх-давен" ласували пряниками, не має достовірного підґрунтя – не знайдені документальні свідчення їх "давньоруського" походження. Відсутня згадка про пряники і у відомій письмовій пам'ятці "Домострой", написаному духівником царя Івана IV Грозного священиком Сильвестром, який склав докладний список практично всіх сучасних йому страв, кулінарних виробів і напоїв.

Документально підтверджена історія російського пряника починається лише з налагодження у XVIII–XIX століттях пряникового виробництва в Тулі. Першу згадку про тульський пряник виявлено у Писцовій книзі 1685 року, де написано: "Кропали портное, делали крашенины, ножишки, занимались всяким иным ремеслом, торговали по мелочам орехами, пряниками".

Перші російські пряники становили спробу відтворити іноземні рецепти з використанням місцевих продуктів, що й привело, зрештою, до створення власної оригінальної продукції, яка стала популярною по всій Росії. У XVII столітті в Тулі пекли і продавали м'ятні, медові та друковані пряники, прикрашені різними складними візерунками. Крім Тули, в Росії славилися пряниковим виробництвом у XVII–XIX століттях міста Архангельськ, Вологда, Москва, Тверь.

Російські пряники пекли до Різдва Христового, прикрашали ними різдвяні ялинки, обмінювалися у Прощену неділю, їли їх на Великдень і в поминальні дні, на іменини тощо. На пряниках, зазвичай, видавлювали зображення чарівних птахів, млинів, квітів, риб, пароплавів, солдатів, баринь, селян тощо. Виготовляли пряники й у вигляді веселої абетки з відбитками букв, за якими батьки навчали улюблених чад

грамоти. На весілля молодят дарували пряники у вигляді сердець.

За способом виготовлення пряники бувають ліпні, друковані (для їх виготовлення потрібна спеціальна пряникова дошка-форма з ма-люнком), вирізні або силуетні (такі пряники вирізують ножом або за допомогою металевих форм із розкатаного пласта тіста).

У наш час пряники, як і за старих часів, виготовляють вручну. За спеціальною рецептурою майстри-тістоміси готують тісто, з якого пряничниці потім формують пряники.

“Вушка на маківці”

Чимало людей таку відому страву, як пельмені, традиційно пов’язують з Росією, Уралом (уральські пельмені) або Сибіром (сибірські пельмені). Однак насправді пельмені, як і пряники, мають багатовікову міжнародну історію.

Найдавніші пельмені – китайські цзяо-цзи

Батьківщиною пельменів вважається Китай, де вони спочатку називалися “цзяо-цзи”. За однією з легенд їх вигадав відомий лікар Чжан Чжунцзін майже півтори тисячі років тому. Щоправда, цей лікар використовував дещо інший ієрогліф (така вже китайська мова), який

читався “цзяо-ер”, що можна перекласти як “ніжне вушко”, і в такий спосіб лікував хворих, коли починалися холоди наприкінці року. Пельмені й досі є найголовнішою стравою китайських новорічних свят.

Із Піднебесної вони поширилися в Середню Азію (“чучвара”) і Кавказ (“дюшбара”), а вже потім потрапили до Росії. Це дає змогу припустити, що кордони Китаю пельмені залишили разом із монгольськими завоюваннями у XIII столітті. Згідно з іншою версією, пельмені були відомі й стародавнім тюркам. Разом із ними ця страва потрапила в Середню Азію і на Кавказ. Відома аналогічна страва також і на Близькому Сході, зокрема у Лівані та Ізраїлі.

Загалом, у кухнях багатьох народів існують схожі страви. Так, наприклад, в Італії є “равіолі” і “тортелліні”, у Китаї – “дім-сам”. Хоча деякі джерела вказують, що “дім-сам” – це всього лише загальне позначення закусок у Китаї. Проте в Китаї є ще “бао-цзи”, від яких походять монгольські “бууз” і “шуй-яо” (із прісного листового тіста зі свининою і цибулею), від яких походять сибірські пельмені. Дуже популярні “вон-тон” – маленькі пельмені з різноманітною, зазвичай, гострою начинкою.

Від китайців пельменне мистецтво проникло в Середню Азію і на Кавказ. Традиційна страва Ірану й Азербайджану – “дюшпара”. У Грузії популярні “хінкалі”. Багатьом, напевно, чудово відомі “манти” – типова страва казахської і середньоазійської кухні. В Узбекистані та Киргизії можна спробувати “чучвару”, в Туркменії полюбляють “балік-берек”.

До речі, назва “пельмені” також не є російською. В етимологічному словнику А. Преображенського наводиться слово “пельмень”, яке звучить як “пельнянь”.

У XIII столітті татаро-монгольські завойовники, які рухалися від кордонів Китаю на Захід і ненадовго зупинилися на Уралі, поділилися з місцевими мешканцями секретом приготування страви, ідея якої полягала у поєднанні тістової оболонки із м'ясною начинкою. Корінне угро-фінське населення Передуралля – перм'яки й удмурти – назвали нову страву “пельнянь”, що означає “тістове вухо” (пель – “вухо, вушко”, нянь – “тісто, хліб”).

Таким чином, назву страви визначила її оригінальна форма. Від угро-фінів росіяни і запозичили цю страву разом із назвою. Згодом слово “пельнянь” трансформувалося в російській мові в “пельмянь” і далі – в “пельмень”.

Де сповита оковита?

Для росіянина горілка була і залишається національним спиртним напоєм. І яке ж російське застілля без російської горілки? От тільки чи російської? Як же так, обуряться росіяни, вона ж наша? Ми її винайшли – вона нас і вб'є. Однак про все за порядком.

Як відомо, першими отримувати спирт методом дистиляції (перегонки) навчилися арабські алхіміки в VII–VIII століттях. Вони ж назвали отриманий продукт “алкоголем”. Проте для них спирт був лише ліками для розтирання, оскільки іслам не толерує вживання алкоголю.

У Європі вперше отримали спирт їхні західноєвропейські колеги (називають італійського ченця Валентіуса та деяких інших). Європейські алхіміки пристосували винайдений арабами перегінний куб для перетворення виноградного сусла на спирт.

Однак отриману рідину спочатку так само використовували лише як ліки при деяких захворюваннях. Звідси, до речі, походить назва *aqua vitae*, що у перекладі з латини означає “жива вода”. Вважалося, що жива вода виводить надлишки вологи, оживляючи серце, лікуючи кольки, водянку, параліч, лихоманку, заспокоюючи зубний біль й обереігаючи від чуми.

Згодом на острові Мальта була вдосконалена технологія дистилювання “оковитої”, що стала основою для всіх європейських міцних алкогольних напоїв – коньяку, віскі, джину і, звісно, горілки.

У XV столітті західноєвропейські купці почали завозити горілку й до Московії. У літературі іноді стверджується, що історія горілки в Росії починається в 1386 році, коли генуезькі купці нібито подарували цей напій московському князеві Дмитрію Донському на знак вдячності за гостинний прийом. Однак це малоімовірно, тому що генуезці брали участь у Куликовській битві на боці Мамає й особливої приязні до Москви на відчували.

З історичних джерел достовірно відомо, що 1386 року генуезьке посольство, що прямувало з Криму до Литви, привезло з собою в Русь “оковиту”, винайдену європейськими алхіміками. Однак під Руссю тут розумілася не північна московська Русь, а південна, що входила тоді до складу Великого князівства Литовського, Жемойтського і Руського.

Насправді горілку в Московію завезли ті ж таки генуезькі купці, але в 1428 році і вже за московського князя Васілія II Темного. Сам

князь був тоді ще малий, але знайшлися в його оточенні мудрі люди, які, лише раз скуштувавши горілки, відразу ж заборонили її ввезення.

Тільки через століття в 1533 році в Москві відкрився перший “царів шинок”, де розливали спиртне, зокрема й горілку. Приблизно в той самий період Іван IV Грозний увів монополію держави на виробництво і продаж горілки, так само як і на всі інші алкогольні напої. Варто зазначити, що перший російський шинок був тільки для опричників, та й той закрив цар Фьодор Іванович.

Однак можновладці дуже швидко зрозуміли, що горілка – легкий шлях до великої наживи. Борис Годунов і перші Романови не тільки зберігали державну монополію, але навіть посилювали її. У 1652 році була проведена кабацька реформа і встановлено монополію держави на продаж вина й горілки. За царювання Петра I спиртне вже ввійшло у моду, а до 1714 року сам імператор був хворий, як сказали б зараз, на алкоголізм.

У 1716 році Пётр I запропонував дворянському і купецькому станам виключне право займатися винокурінням на своїх землях. А 31 березня 1765 року Єкатеріна II підписала указ, згідно з яким дарувала дворянству привілей винокуріння без будь-якого оподаткування. Тому не доводиться дивуватися, що значна частина горілки вироблялася в поміщицьких садибах, причому якість напою була доволі високою. У цей час з'являється безліч нових сортів горілки.

Спочатку горілку в Росії називали “хлібним вином”, оскільки для виробництва браги замість винограду використовували зерно. Офіційний термін “водка”, встановлений у законодавчому порядку, вперше з'являється тільки в указі цариці Єлизавети Петрівни “Кому дозволено иметь кубы для движения водок”, виданому 8 червня 1751 року. Потім цей термін з'являється майже через 150 років, на межі XIX і XX століть, у зв'язку зі знову введеною державною монополією на виробництво і торгівлю горілкою (реформа С. Вітте).

До речі, слово “водка” – це ні що інше, як запозичення з польської мови. Польське слово “wódka” має первісне значення “маленька вода”, “водичка”. До Польщі технологія дистиляції спирту прийшла, найімовірніше, зі Священної Римської імперії в XIV столітті. Перша згадка назви “wódka” у значенні спиртного напою письмово зафіксовано в 1405 році у судових актах Сandomirського воєводства. У московських джерелах назва “водка” в тому самому значенні вперше згадується тільки в 1533 році.

Ще наприкінці XIX століття горілку виробляли не розведенням ректифікованого спирту водою до потрібної концентрації, як зараз, а дистиляцією (перегонкою в кубі) – як самогон, віскі, ром або текілу.

Уперше чистий 100-відсотковий спирт отримав у 1796 році російський хімік німецького походження Т. Є. Ловіц. До середини XIX століття виробництво спирту було поставлено на промислову основу. З того часу горілку виробляють за новою технологією. Тоді ж з'являється термін і торговий бренд “водка” у сучасному значенні (розчин очищеного спирту у воді).

Що винайшов Менделєєв?

З горілкою пов'язаний ще один міф про те, що рецепт 40-градусної горілки винайшов російський хімік Д. Менделєєв – нібито 31 січня 1865 року вчений захистив докторську дисертацію “Про з'єднання спирту з водою”, присвячену теорії розчинів на основі досліджень водного розчину спирту. Вважається, що в цій дисертації Д. Менделєєв запропонував вміст спирту в горілці рівним 40 градусам, як ідеальний для пиття з погляду фізико-хімічних властивостей.

Однак достеменно відомо, що Д. Менделєєв не брав участі у створенні горілки, а зазначена робота присвячена зовсім іншим питанням і за своєю суттю належить радше до метрології. Так, наприклад, як стверджує директор Музею-архіву Д. Менделєєва при Санкт-Петербурзькому державному університеті І. Дмітрієва, вчений взагалі не цікавився концентраціями спиртових розчинів, що характерні для горілки, і не намагався визначити оптимальну міцність горілки.

Понад те, сам Д. Менделєєв горілку ніколи не пив, а віддавав перевагу сухому вину. Відоме його висловлювання про горілку як джерело коштів для державної скарбниці: “Невже насправді становище наше таке, що в кабаку, державному чи приватному, має бачити порятунок для економічного побуту народу, тобто Росії, і в горілці та і в способах її споживання шукати вихід для поліпшення сучасного стану народних і державних справ”.

Насправді оптимальну міцність для горілки вивчав англійський учений-хімік Дж. Гільпін. Він вважав, що ідеальна горілка має містити 38 градусів спирту. Д. Менделєєв лише процитував менш відомого англійського колегу у своїй дисертації. Сам же науковець вивчав більш концентровані розчини. Також він не знайшов жодних особли-

вих фізико-хімічних властивостей у розчинів етанолу з такою концентрацією і їх окремо не виділяв.

У Росії й досі люблять експлуатувати “менделєєвську” тему

Звідки ж тоді з'явилися ці магічні “40 градусів”?

Ще задовго до наукових праць хіміків люди пили горілку. При цьому вміст спирту в ній не регулювався на державному рівні. Це дозволяло нечесним на руку виноробам поставляти на ринок під виглядом російської горілки низькоякісне питво, отримане від перегонки картоплі й буряка.

У дореволюційній Росії виготовляли і продавали різноманітні сорти горілки (горілку в той час називали “казенним вином”): пінне вино міцністю 44 градуси, трипробне вино – 47 градусів тощо. У 1863 році була узаконена міцність так званого полугарного вина (полугара) – 38 градусів. Тоді ж почали з'являтися і рекомендації щодо 40 градусів.

1866 року указом міністра фінансів міцність полугарного вина офіційно була збільшена від 38 до 40 відсотків. Зроблено це було для зручності підрахунку обсягів виробленого напою і для збільшення надходжень акцизів із його продажу. Інакше кажучи, так простіше було підраховувати податки на алкоголь, які надходили до державної скарбниці. Таким чином, встановлення традиційного 40-відсоткового співвідношення спирту до води жодного стосунку до результатів досліджень Д. Менделєєва не має.

У 1894 році російський уряд запатентував горілку, в якій було 40 об'ємних відсотків етилового спирту, а для очищення від сивушних масел використовували вугільний фільтр. Випускали її під маркою "Московская особенная".

Відтоді в усіх російських виробничих стандартах використовували і продовжують використовувати 40-градусну горілку.

Як "Віденське" стало "Жигулівським"

Варто зазначити, що не лише назву і вміст горілки, а й інші напої росіяни безсоромно привласнювали.

Представники старшого покоління чудово пам'ятають дуже популярний за радянських часів сорт пива "Жигулівське". Офіційно вважається, що цей сорт у 1935 році розробили фахівці пивоварної та виноробної промисловості. Однак історія пива "Жигулівське" починається ще з 1881 року, коли в деяких містах Росії почали варити за австрійським рецептом легке світле пиво густиною 11 %, що його випускали у Відні в XIX столітті. Пиво мало назву "Віденське" і користувалося неабияким попитом серед різних верств населення Росії завдяки своєму збалансованому м'якому смакові. За часів СРСР назву було змінено на "Жигулівське", на честь височини на березі річки Волги.

Як зазначають знавці, сорт із назвою "Жигулівське" з'явився в 1934 році. За однією з версій, коли нарком харчової промисловості СРСР А. Мікоян, який відвідав того самого року завод у місті Самара, запитав, чому вироблене там "Віденське" пиво має таку "буржуазну" назву, відразу було "вжито відповідних заходів". Тоді велися активні роботи над розширенням асортименту і планувалося його розширення саме за рахунок "буржуазних" сортів, у результаті чого справді "Віденське" стало "Жигулівським", а заодно перейменували й інші "буржуазні" сорти: "Пільзенське" стало "Російським", "Мюнхенське" – "Українським", а "Екстра-Пільзень" – "Московським".

А нещодавно прем'єр-міністр Росії Дмитрій Медведєв запропонував перейменувати каву "американо" в "русіано", оскільки перша назва, на його думку, є "неполіткоректною". До речі, в окупованому Криму на хвилі ненависті до всього західного цей різновид кави вже перехрестили у "кримську". Як бачимо, історія має властивість повторюватися, часто у вигляді фарсу.

Розділ 11

БАЛАЛАЙКА І ГАРМОШКА

Грай, гармошко!

Гармонь, гармошка, а точніше гармоніка, напевно, найбільше асоціюється з російською народною музикою. Без гармошки в Росії не обходилося жодне свято: з нею страждали, сваталися і демонстрували молодецьку завзятість. В одному американському фільмі російські селяни перед війною 1812 року хвацько витанцювували під балалайку і гармошку. В такий спосіб кінематографісти хотіли показати російську екзотику, не знаючи, що обидва ці інструменти виникли значно пізніше і навіть не в Росії.

Гармошку зазвичай вважають споконвічно російським винаходом, однак насправді це не так.

В усіх російських довідниках написано, що гармонь, яку росіяни помилково вважають своїм народним інструментом, має німецьке походження. Прототип гармоні (як і баяна, й акордеона) створив німецький майстер-конструктор Крістіан Фрідріх Бушман у Берліні на початку XIX століття.

Саме Бушман створив у 1821 році губну гармошку. Вона становила собою довгасту коробку, розділену на комірки, в кожній із яких містився металевий язичок, налаштований на певний тон. 1822 року Бушман додав до губної гармоніки резервуар – міх, за формою подібний до ковальських міхів. Обидві кришки гармоніки були з'єднані вздовж одного з боків і могли розкриватися і закриватися подібно до віяла чи кришок книжкової палітурки. На правій кришці був гриф із невеликою кількістю клавіш (від 6 до 9), на лівій – ручка для розтягування і стискання міху.

Щоправда, радянський історик музики А. Мірек стверджує, що перша гармонь з'явилася у Санкт-Петербурзі в 1783 році стараннями чеського органного майстра Франтішека Кіршнека, який приїхав у Росію з Польщі на запрошення Єкатеріни II лагодити органи. Він був відомим органним майстром і вигадав новий спосіб видобуван-

ня звука – за допомогою металевого язичка, що коливався під дією потоку повітря. У Кіршнека був невеликий верстат для настройки органів, де він уперше і використовував такі язички, що тепер звучать у гармоніці.

Сучасна гармошка (від грец. *армонікос* – співзвучний, злагоджений, гармонійний) становить собою язичковий клавішно-пневматичний музичний інструмент. Гармонями називають всі ручні гармоніки, що не належать до баяна та різних видів акордеонів. За типом правої клавіатури гармоні поділяють на однорядні та дворядні.

Виробництво російської гармоні вперше було налагоджено в Тулі. За основу було взято австрійську або німецьку гармошку, яку із Ніжегородського ярмарку туди привіз зброяр І. Сізов. Тульська гармонь стала першородичкою інших, не менш відомих російських гармошок: саратовської, ливенки, тальянки, віденської, хромки та інших.

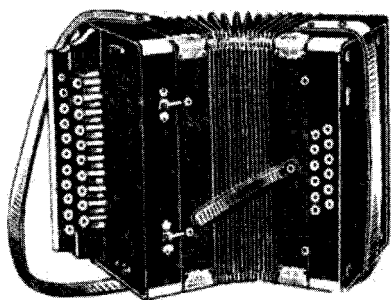
Тульська однорядка має чимало різновидів, головна відмінність кожної з них – кількість кнопок на клавіатурі правої та лівої руки. Найпопулярнішим варіантом вважається гармонь із сімома кнопками на клавіатурі правої руки і двома кнопками на клавіатурі лівої руки.

Саратовська гармонь – це місцевий різновид російської гармоні, яка відрізняється тим, що на ній є дзвіночки. Саратовська гармонь відома своєрідним тембром і великою силою звучання.

Тальянка – це скорочена назва від “італьянка”. На правій клавіатурі у неї розташовані 12–15 кнопок, на лівій – три. Ліві три клавіші видають дзвін дзвіночків. Ще два дзвіночки на зразок велосипедного дзвоника також розташовані ліворуч.

Дворядна гармонь виникла із прагнення майстрів подолати очевидні недоліки однорядної гармоні, розширити її можливості. Так, наприкінці XIX століття в Росії з'явилася сконструйована у Відні дворядна гармоніка, яка отримала тут назву “дворядная венка” (або “дворядка”).

Хромка (хроматична гармонь) з'явилася у 1870 році в Тулі завдяки вдосконаленню віденської гармоні за ідеєю Н. Белобородова, спочатку вона називалася “северянка”. Лише через деякий час її почали називати хромкою через схожість на інші, справді хроматичні ручні гармоніки (наприклад, на баян) у тому, що висота звуків при зміні напрямку міха (розтискання – стискання) у цих інструментів, як і у хромки, не змінюється. Приблизно з 50-х років XX століття всі інші типи російських гармонік практично витіснила хромка.

*Віденська дворядна гармонь (кін. XIX ст.)
та гармонь братів Потєхіних (1930-ті роки)*

Гармошку називали “інструментом п’яних ямщиків і закоханих двірників”, проте вона спершу звучала тільки в будинках заможних людей. Статусу масового народного інструменту вона набула лише згодом. До речі, гармонь вважається народним інструментом не лише у росіян, а й у татар, марійців (марла-кармонь).

Ну що за пісня без баяна

Баян – це язичковий кнопково-пневматичний музичний інструмент із повним хроматичним звукорядом на правій клавіатурі, басами і готовим (акордовим) або готово-вибірним акомпанементом на лівій. Він становить собою сучасний різновид ручної гармоніки.

У вересні 1907 року петербурзький майстер П. Стерлігов після понад дворічної роботи виготовив перший баян для видатного гармоніста-віртуоза Я. Орланського-Тітаренка, який дав цьому інструментові назву на честь легендарного давньоруського співця Бояна, згадуваного у “Слові про похід Ігорів”, і вперше почав використовувати цю назву на своїх афішах на початку травня 1908 року в Москві. Так само називав нову гармоніку і сам майстер під впливом оповідей робочих, які часто бували у нього та розповідали про крейсер “Баян”, що його вони будували на Ново-Адміралтейському суднобудівному заводі.

Однак першу ручну гармоніку з повним хроматичним звукорядом сконструював зовсім не П. Стерлігов, а баварський майстер Мірвальд із міста Зілетує у 1891 році. У цього інструмента була трирядна кноп-

кова права клавіатура з діапазоном у чотири октави. Звук під час розтискання і стискання міху видавався однаковий. Акомпанемент лівої клавіатури спочатку складався тільки з мажорних тризвуків, але незабаром він був удосконалений і складався з 12-ти басових звуків у першому ряду (від міху), мажорних і мінорних тризвуків у 2-му та 3-му рядах відповідно.

Уже приблизно в 1892 році така гармоніка стала відома в Росії, де систему звукоряду її правої клавіатури почали називати “закордонною”, а пізніше, коли в XX столітті ці інструменти почали виготовляти московські майстри (зокрема, Ф. Захаров, П. Ватутін), а потім у Тулі та інших містах Центральної Росії – “московською”. З 1906 року трирядні баяни з московською розкладкою і виборною клавіатурою виготовляли на тульській фабриці “Братя Кисилевы”.

У Росії московська розкладка для баянів залишається стандартною до сьогодні. Таким чином, російський баян мав німецького попередника – гармоніку, створену майстром Мірвальдом. Вона потрапила у Росію в середині 90-х років XIX століття. Щоправда, російські гармонічні майстри внесли важливе вдосконалення в конструкцію лівої клавіатури гармоніки Мірвальда – вони застосували валковий механізм, замість механізму із гнутих важелів. Валкову систему використовують в усіх сучасних ручних гармоніках.

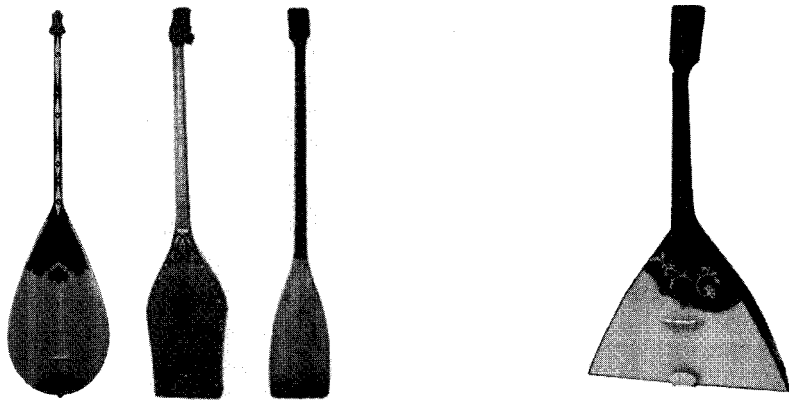
А 1913 року П. Стерлігов виготовляє перший п'ятирядний баян із двома допоміжними рядами кнопок на правій клавіатурі, як у сучасного концертного баяна. Слідом за П. Стерліговим п'ятирядні баяни стали виготовляти й інші майстри – брати Генералови, В. Самсонов та інші.

До речі, в Західній Європі і США назва “баян” не прижилася. Інструменти такого типу там називають кнопковими акордеонами, або просто акордеонами. Тоді, як у пострадянських країнах акордеоном вважають тільки інструмент із клавіатурою рояльного типу.

“Одін палка – два струна”

Балалайка – один з інструментів, який поряд із гармонню став символом музичної творчості російського народу. Це, мабуть, найвідоміший російський струнний інструмент. Можна подумати, що балалайка і росіянин – поняття нероздільні. Однак чи так це насправді? Коли і звідки потрапила балалайка до Росії?

Однозначної думки на те, коли в Росії з'явилася балалайка, не існує. Вважається, що балалайка набула там поширення з кінця XVII – початку XVIII століття.

Різновиди казахських домбир (домбр) і російська балалайка

Щодо походження, то з великою впевненістю можна стверджувати, що російська балалайка походить від азійської домбри, змінивши форму і назву.

У сучасної балалайки корпус трикутної форми і три струни. Характерним прийомом звуковидобування на балалайці є брязкання – удари пальцем по всіх струнах одночасно. Однак корпус балалайки спочатку був круглим. Щоб переконатися в цьому, досить поглянути на картину російського художника П. Заболотского “Хлопчик з балалайкою” (1835).

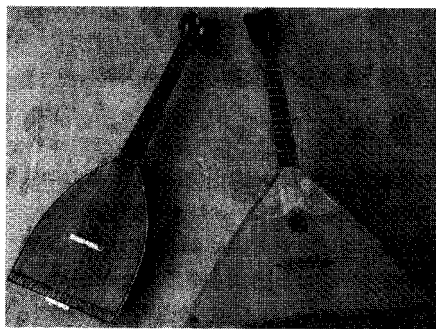
Форма балалайки XVIII століття ще сильніше відрізнялася від сучасної, дуже нагадуючи тюркську домбру. Гриф був доволі довгим, корпус вузьким, вона мала дві, а не три струни, як зараз. Третю струну балалайці додали всього лише понад 100 років тому.

Відомо, що перші спеціальні описи російських народних інструментів, що з'явилися в останній третині XVIII століття, належать іноземцям, які жили і працювали в Росії.

З найцікавіших описів балалайки можна зазначити один, поданий М. Гютрі, шотландцем, який досліджував російські пісні й музичні

інструменти, в “Дисертації про російські стародавності”. Балалайка, пише Гютрі, становила собою “довгий двострунний інструмент, мала корпус близько півтора п’ядей завдовжки (приблизно 27 см) і одної пяді завширшки (приблизно 18 см) і шийку (гриф), принаймні в чотири рази довшу”.

Сучасного вигляду балалайка набула завдяки музикантові-просвітителю В. Андрєєву і майстрам В. Іванову, Ф. Пасєрбському, С. Налімову та іншим, які в 1883 році зайнялися її удосконаленням. В. Андрєєв запропонував робити деку з ялини, а задню частину балалайки виготовляти з бука, а також укоротити до 600–700 мм. Зроблене Ф. Пасєрбським сімейство балалайок (п’ікколо, прима, альт, тенор, бас, контрабас) стало основою російського народного оркестру. Пізніше Ф. Пасєрбський отримав у Німеччині патент на винахід балалайки.

П. Заболотський, “Хлопчик з балалайкою”, форма якої є круглою, та еволюція балалайки

У 1887 році В. Андрєєв організував перший гурток поціновувачів балалайки, а 20 березня 1888 року в приміщенні Санкт-Петербурзького товариства взаємного кредиту відбувся перший виступ “Гуртка любителів гри на балалайках”. Саме ця подія стала датою народження оркестру російських народних інструментів.

Перша письмова згадка про балалайку міститься в документі від 13 червня 1688 року “Пам’ять зі Стрілецького наказу в Малоросійський наказ”, у якому, серед іншого, повідомляється, що в Москві “в

Стрелецкий приказ приведены арзамасец посадский человек Савка Фёдоров сын Селезнев да Шенкурского уезду дворцовой Важеской волости крестьянин Ивашко Дмитриев, а с ними принесена балалайка для того, что они ехали на извозничье лошади в телеге в Яуские ворота, пели песни и в тое балалайку играли и караульных стрельцов, которые стояли у Яуских ворот на карауле, бранили”.

Інша згадка про балалайку датована жовтнем 1700 року через бійку, що сталася у Верхньотурському повіті Пермської губернії. За свідченням ямщиків Проньки й Алексея Баянова, дворовий чоловік воеводи К. Козлова І. Пашков бігав за ними і “бив їх балалайкою”.

Наступне письмове джерело, в якому згадується балалайка, – підписаний Петром І “Реєстр”, що належить до 1714 року: в Санкт-Петербурзі, під час святкування весілля блазня “князя-папы” М. Зотова, крім інших інструментів, що їх несли ряжені, були названі й чотири балалайки. Походження назви інструмента не зовсім зрозуміле. Деякі дослідники вважають, що воно утворене від звучання самого інструмента і передає характер гри на ньому.

Корінь слова “балалайка” або, як її ще називали, “балабайка”, давно привертав увагу своєю спорідненістю з такими російськими словами, як *балабоніть*, *балаболіть*, *балагуріть*, що означає “розмовляти про щось незначне, базікати, патякати”, які походять із загальнослов’янського **bolbol* того самого значення. Всі ці поняття, доповнюючи одне одного, передають суть балалайки – інструмента легковажного, не надто серйозного, “бренчливого”.

Цікаво, що в українській мові слово вперше засвідчено у щоденникових записах початку XVIII століття, у яких розповідається про “татарина, який грав у балабайку”. Така форма – “балабайка” – наявна також у південно-руських діалектах і білоруській мові.

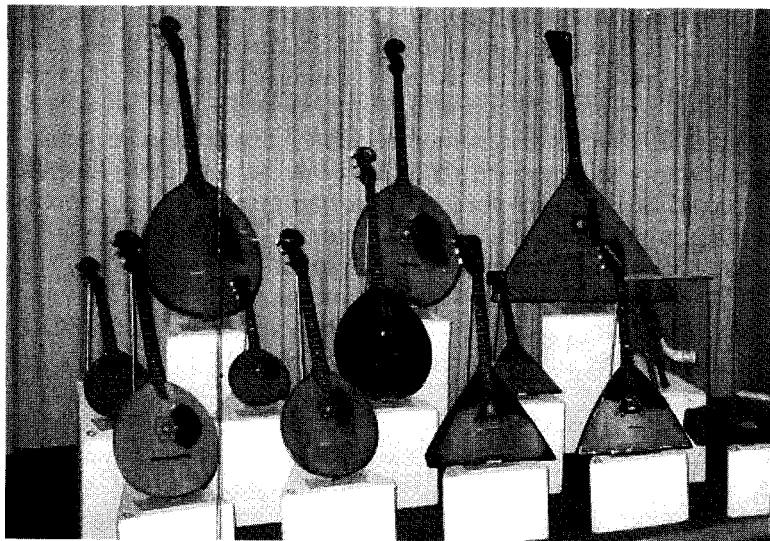
Згідно з іншою версією, не тільки своїм походженням, а й навіть своєю назвою балалайка зобов’язана татарам. У татарській мові є слово “балалар”, що означає “діти”, звідси і “балакати” – нерозумно, по-дитячому базікати про що-небудь. Додаючи російське “-ка”, отримуємо “балаларка”, що так схоже на слово “балалайка”.

Скоморохи-домрачі

Російським народним інструментом вважають також домру. Однак, як і балалайка, вона тюркського походження. Як видно з усього, вона потрапила на Русь під час монголо-татарської навали. Марко

Поло у своїй книзі зазначав, що це інструмент воїнів тюрків-кочівників, яких у той час у Русі називали татарами. Вони співали і грали на ньому перед боєм для підняття бойового духу.

Російська домра споріднена з казахською домброю – струнним щипковим музичним інструментом, який здавна побутує в культурі тюркських народів. Домбру вважають народним інструментом не лише казахи, а й ногайці та інші тюркські народи.

*Увесь оркестр російських народних інструментів (домри і балалайки)
походить від казахської домбри*

Під тривалим впливом тюркських народів (гуни, авари, болгари, хазари, половці, татари) східні слов'яни перейняли цей музичний інструмент під назвою домра.

Відомості про домру в Росії збереглися у старовинних палацових записах і на луб'яних картинках. Гравців на домрі називали домрачєями. Саме слово "домра" однозначно запозичено з тюркських мов. Порівняйте татарське *dumbra* "балалайка", кримськотатарське *dambura* "гітара", турецьке *tambura* "гітара", казахське *dombra*, монгольське *dombura*. Сюди ж належить і назва "домрачєй" – музикант, який грає на домрі (з тюркського *domračy*; пор.: казна – казначєй).

Домру широко застосовували скоморохи в Московії у XVI–XVII століттях як сольний і ансамблевий (“басиста” домра) інструмент. Скоморохи ходили селами та містами і влаштовували веселі вистави, в яких часто дозволяли собі образливі жарти над боярами та церквою. Це викликало гнів як світської, так і церковної влади, і в XVII столітті їх почали засилати або страчувати. Так само “стратили” і домру. Незабаром їх було знищено і про них забули. У XIX столітті ніхто вже не знав про її існування.

Сучасного вигляду домра набула в 1896 році, після реконструкції В. Андрєєвим так званої в’ятської балалайки. Керівник першого оркестру народних інструментів, музикант-дослідник В. Андрєєв провів важку копітку роботу з відновлення і вдосконалення цього інструмента. Разом із С. Налімовим вони реконструювали домру, спираючись на форму і конструкцію знайденого В. Андрєєвим 1896 року у В’ятській губернії невідомого інструмента з напівсферичним корпусом. Історики досі сперечаються про те, чи знайдений В. Андрєєвим інструмент справді був старовинною домрою. Проте реконструйований у 1896 році інструмент дістав назву “домра”. Круглий корпус, середньої довжини гриф, три струни, квартовий лад – так виглядала реконструйована домра.

На основі цього інструмента у 1896–1998 роках майстри Ф. Пасєрбській, С. Налімов, Н. Фомін, П. Каркін створили сімейство оркестрових домр, які стали основою Імператорського Великоруського оркестру ім. В. Андрєєва.

Для розширення діапазону домри робилися спроби її вдосконалення. У 1908 році за пропозицією диригента Г. Любімова майстер С. Буров створив чотириструнну домру із квінтовым ладом. “Чотириструнка” отримала скрипковий діапазон, але, на жаль, поступалася “триструнці” у темброво-кolorистичному плані. Згодом також з’явилися її ансамблеві різновиди й оркестр чотириструнних домр.

Зараз інструмент користується популярністю в Росії та російській діаспорі, для нього написано багато концертних і камерних творів, створені переклади, зокрема скрипкових творів.

Як бачимо, азійська домбра була запозичена росіянами у два етапи: спочатку вона перетворилася на домру, а згодом і на балалайку.

Варто зазначити, що історія розвитку та побутування російських народних інструментів – одна з найменш досліджених галузей російської історичної науки. У той час, як народні пісенні традиції вже дав-

но стали предметом ретельного вивчення, народний музикальний інструментарій не привернув до себе особливої уваги.

У галузі російського народного інструментознавства досі не існує жодної узагальнювальної роботи. У російських друкованих джерелах, починаючи з нотних пісенних збірок кінця XVIII і аж до середини XIX століття, не міститься ніяких згадок про народні музичні інструменти й інструментальну музику, жодного зразка народного інструментального виконання. Ні в царській, ні в сучасній Росії дослідження народних інструментів практично не проводили.

Невеликі масштаби науково-дослідницької роботи, присвяченої вивченню народних інструментів, виглядають цілком зрозумілими. Таке явище не випадкове і пояснюється, очевидно, тим, що в оркестрі російських народних інструментів більшість з них не є російськими.

Розділ 12

РОСІЙСЬКІ НАРОДНІ ПІСНІ

Ви хочете пісень?

Із-поміж величезних багатств російського народу найзначнішим його надбанням вважаються російські народні пісні.

Найчастіше під час виконання тієї чи тієї пісні або романсу можна почути: музика народна, слова народні. Ось тільки мало хто знає, що у багатьох “народних” пісень часто відомий автор. Те саме, хоча і меншою мірою, стосується і пісенних мелодій.

І вже зовсім мало відомо, що нерідко трапляються випадки прямого або непрямого запозичення пісенного матеріалу в інших народів. У такому запозиченні немає нічого поганого. І мелодії, і слова пісень доволі часто запозичують, особливо народи-сусіди. У фольклорі існують навіть так звані “мандрівні сюжети”, які переходять від одного народу до іншого. Погано, коли такі зв'язки і запозичення приховують і видають за оригінальні.

Дивовижними, а часом просто чудернацькими є долі російських пісень. Коли їх слухають або співають, то не замислюються – звідки вони взялися, хто склав слова, хто дібрав наспів до цих віршів. Дехто вважає, що ці пісні завжди були саме такими, якими відомі зараз. А тим часом багато з них приховують у собі чимало несподіванок.

Тому багатьо хто дивується, дізнавшись, наприклад, що “Вечерний звон” І. Козлова – це вільний переклад вірша ірландського поета Т. Мура “Those evening bells”, а мелодія пісні – перероблений А. Аляб'євим вальс австрійського композитора Й. Ланнера; що романс “Окрасился месяц багрянцем” – переклад невідомого автора балади німецького романтика А. Шамиссо “Nächtliche Fahrt” (“Нічна поїздка”); що відома російська народна пісня “Валянки” – також романс, цього разу ромський, а популярний свого часу шлягер “Крутится вертится шар голубой” перероблений із польської народної пісні “Szła dzieweczka do laseczka” тощо.

Процес перевтілення пісень різноманітний і некерований. Він знає випадки і прямого, і непрямого запозичення. Ще один дуже поширений спосіб – пристосування популярної мелодії до нового тексту.

Однак рано чи пізно настає час для неупередженої оцінки культурної спадщини минулих епох, зокрема й пісенної. Розглядаючи особливості розвитку російської музичної культури XIX–XX століть, важко не помітити, що саме в цей період у галузі побутової і масової пісенної творчості відбулося змішання оригінальних творів та їх численних, часто менш художніх, варіантів.

Тоді ж з'являється чимало запозичень у російській музиці – як у салонній, так і в народній.

Російські гімни

Гімн уже давно став одним із найважливіших офіційних символів держави. Виконувати гімни почали ще дуже давно, але тоді це були урочисті піснеспіви, що прославляли або вихваляли богів. У такому вигляді вони й проіснували аж до XVIII століття.

Першою державою, яка мала свій “національний гімн” – урочисту патріотичну пісню, що її виконують з нагоди різних урочистостей, – була Велика Британія. Ним стала знаменита пісня “Боже, бережи короля (королеву)”, автором її слів і музики вважають Генрі Кері, вчителя музики з Лондона. Цікаво, що цей гімн, який уперше було оприлюднено 1774 року і ліг в основу гімнів багатьох країн, ніколи офіційно не затверджували; він навіть не має єдиного тексту і його виконують у декількох варіантах (залежно від того, особа якої статі перебуває на британському троні). По суті, цей гімн усе ж таки є неофіційним.

Ідея власного державного гімну з Великої Британії швидко поширилася по всій Європі. Зазвичай, в інших країнах за основу брали лише музику англійського гімну, а слова складали свої. На час першої публікації цієї пісні в Росії у 1813 році, з російським вільним перекладом А. Востокова, вона вважалася вже народною.

Спочатку ці урочисті пісні всюди існували як неофіційні, затверджувати їх на рівні монархів, урядів або парламентів стали значно пізніше.

У Росії наприкінці царювання Єкатерини II у Петербурзі спочатку звучало: “Гром победы, раздавайся! Веселися, храбрый Росс!” Слова цього неофіційного гімну (нагадаємо, що офіційних тоді ще не було) склав Гаврііл Державін у 1791 році, а музику написав О. Козловскій

на мотив доволі популярного тоді полонезу в музичному розмірі три чверті. Цей перший російський гімн був надзвичайно популярним, але він проіснував лише 25 років.

1816 року Александр I, який після перемоги над Наполеоном вважав себе головним верховодцем доль Європи, вирішив у цієї Європи дещо “позичити” і видав указ про виконання мелодії британського гімну під час зустрічей імператора. Поет В. Жуковскій одразу ж написав слова на цю музику. Перші дві строфи “Височайше затвердженого” гімну Росії вперше вийшли друком у журналі “Сын отечества” за 1815 рік під назвою “Молитва русского народа”:

Боже, Царя храни!
Славному долги дни
Дай на земли!

Зверніть увагу, що це ще не та пісня “Боже, Царя храни!”, яка нині відома багатьом як російський монархічний гімн. Відомий текст, що теж починався рядком “Боже, Царя храни!”, з’явився у 1833 році і без змін проіснував аж до 1917 року. Цей текст, як і для попереднього гімну, написав В. Жуковскій (саме від нього в Росії пішла традиція одному авторові кілька разів переробляти текст гімну), а музику написав придворний композитор А. Львов, який служив флігель-ад’ютантом імператора Ніколая I.

У 1833 році А. Львов супроводжував Ніколая I під час його візиту до Австрії та Пруссії, де імператора всюди вітали звуками англійського гімну. Імператор вислуховував мелодію монархічної солідарності без ентузіазму і після повернення доручив А. Львову як наближеному до нього музикантові скласти новий гімн. Наприкінці квітня 1834 року новий гімн був затверджений імператорським указом. Відтоді і з’явився гімн Російської імперії під новою назвою “Боже, Царя храни!”:

Боже, Царя храни!
Сильный, державный,
Царствуй на славу,
На славу нам!

Як бачимо, мелодія перших двох російських гімнів була запозичена і лише третій став оригінальним. У радянських гімнах за традицією також не обійшлося без запозичень, але про це розповімо в розділі, присвяченому радянській пропаганді.

Звідки він, вечірній дзвін?

Авторами романсу “Вечірній дзвін” вважають Івана Козлова і Александра Аляб'єва. Один – відомий російський поет і перекладач, інший відомий російський композитор. На момент написання романсу І. Козлов був сліпий, а А. Аляб'єв перебував на засланні в Сибіру.

Пісню Козлова-Аляб'єва можна почути скрізь, зокрема і в багатьох радянських і російських кінофільмах.

Проте насправді І. Козлов просто переклав відомий вірш англomовного ірландського поета Томаса Мура “Those Evening Bells”, який і став знаменитим “Вечірнім дзвоном”.

Вірші Т. Мура були доволі популярні в Росії, їх знали і любили. Постійним перекладачем Т. Мура був І. Козлов. Проте одна із загадок полягає в тому, що І. Козлов, який завжди підписував, чиї вірші і чий переклад, у випадку з “Вечірнім дзвоном” цього не зробив. До того ж вірш Т. Мура було видано в рамках його збірки “Пісні народів світу” з підзаголовком “Дзвони Санкт-Петербурга”. Яка ж мелодія зі словами “Вечірнього дзвону” могла тоді існувати? Можливо, якась більш рання народна пісня “про вечірній дзвін”? Цього достеменно невідомо.

Цікаво, що вірш Томаса Мура був покладений на музику на батьківщині ірландцем Джоном Стівенсоном. Щоправда, мелодія Д. Стівенсона до вірша Мура практично нічого спільного з усім відомою нині російською піснею не має. На вірш Т. Мура написали також свої мелодії й інші британські автори, а сам вірш, крім російської, відразу ж було перекладено багатьма мовами: німецькою, іспанською і навіть есперанто.

Існує ще одна версія, звідки прийшов у Росію “вечірній дзвін”. Вважають, що пісню написав грузин на території сучасної Греції, у монастирі на горі Афон. Якщо вірити цій версії, то виходить, що цій пісні майже тисяча років. Її нібито написав преподобний Георгій Святого-рець (Георгій Афонський, Георгій Іверський), святий Грузинської православної церкви, який жив у 1009–1065 роках. Він поїхав до Візантії, жив у знаменитому Іверському монастирі на горі Афон, там і написав якийсь духовний спів, який згодом став усім відомою нині піснею.

Звідти через багато-багато століть пісня потрапила на Британські острови до ірландського романтика Томаса Мура, який своєю чергою переклав її англійською мовою. А вже з Великої Британії ця пісня потрапила й до Росії.

Пісенька про козеня

Відома російська народна дитяча пісенька “Жил-был у бабушки серенький козлик...” є однією з найпопулярніших у російському фольклорі. Кожна фраза з неї ввійшла до лексики крилатих висловів російської мови. Разом із тим про історію створення пісні відомо дуже мало, а автор слів невідомий.

Нехитрий сюжет є звичайною дидактично-повчальною розповіддю, що їх було чимало у фольклорах різних країн: неслухняне козеня пішло до лісу без дозволу бабусі, за що й було покаране. Дуже прості мелодія і слова із дворазовими повторенням, що запам'ятовуються, зробили цю пісню безсмертною.

Однак така улюблена російськими дітьми повчальна пісенька зовсім не російська за своїм походженням.

Автор-укладач “Энциклопедического словаря крылатых слов и выражений” В. Серов зазначає: “Ця пісенька є вільним перекладом із польського оригіналу, що зберігся у рукописному збірнику польських пісень, складених близько 1713 р. (Перетц В. Н. Заметки и материалы для истории песни в России / Изв. отд. рус. языка и словесности имп. Академии наук. – М., 1901. Т. VI. Кн. 2): *Była Babusia domu bogatego, Miala koziolka bardzo rogatego, Fiu-tak, pfleik-tak, bardzo rogatego...*”

Хто і коли переклав польський текст російською мовою – невідомо.

“Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений” подає про першу появу пісні в російській літературі: “...письменник И. С. Тургенев включив її до тексту своєї комедії «Месяц в деревне» (1855)”. Однак п'єса Тургенєва “Месяц в деревне” була написана трохи раніше: не в 1855 році, а в 1850, а 1855 року вона вперше вийшла друком. Із цього можна зробити висновок, що пісенька була вже доволі відома не до 1855 року, а на п'ять років раніше, тобто до 1850 року. Крім того, Тургенєв у своїй п'єсі відтворив ще одну строфу, яка чомусь – можливо, через найважчий трагічний епізод – не входить у звичайне цитування пісні: “Серые волки козлика съели” (двічі). А приспів дещо відрізняється від сучасного перекладення: “Фить как! вот как! серенький козлик!”

До речі, фінальний рядок “Остались от козлика рожки да ножки”, що став однією із крилатих фраз у російській мові, й означає “малі залишки, зовсім нічого”, в оригіналі також звучить дещо інакше: “Оставили бабушке рожки да ножки”.

Починаючи з 1855 року (тобто після першої згадки в п'єсі “Месяц в деревне”), текст пісеньки про трагічну історію неслухняного козеняти, яке пішло до лісу без бабусиноного дозволу, стали поміщувати в російські пісенники.

За версією російського камерного квартету російських народних інструментів “Сказ”, пісенька про козеня є зміненою мелодією лендлера (народного австрійсько-німецького танцю) В. А. Моцарта.

Мелодію пісні використав російський композитор Цезар Пуні під час написання балету “Коник-Горбоконик” (мазурка з останнього акту). Балет уперше поставила балетна трупа імператорського театру у Великому Кам'яному театрі в 1864 році у Санкт-Петербурзі.

Через багато років, уже в першій половині ХХ століття, музичну обробку пісні здійснив радянський композитор А. Гєдіке і в такому вигляді її рекомендували для уроків музики та розучування пісеньки дітьми.

Ромська пісня “Валянки”

Багато росіян абсолютно впевнені в тому, що автором популярної російської пісні “Валянки”, так само як і неперевершеною її виконавицею, була знаменита співачка радянської естради Лідія Русланова.

Здавалося б, у чому проблема? Звичайно ж, у Росії та й за її межами здавна вважають, що виконавицею, а також автором відомої пісні “Валянки” є Л. Русланова. Так, вона її виконувала, але ось щодо авторства, насправді все не зовсім так.

Річ у тому, що відома популярна пісня “Валянки” має цікаву і давню історію. Почнемо з того, що це не російська, а... старовинна ромська танцювальна табірна пісня. Її популярність на початку ХХ століття була величезною. І саме в цей час у Росії не можна було знайти більш-менш відомої виконавиці, яка б не включала цю пісню до свого репертуару і не виконувала б її на своїх концертах. А найбільш іменитим виконавицям було надане почесне право записати популярну пісню про валянки на грамофонні платівки.

І першою це зробила відома на той час ромська співачка Настя Полякова. “Валянки” у її виконанні в 1913 році для грамофонних платівок звукозаписувальної фірми “Грамофон” майже миттєво розійшлися величезними накладками, поповнивши ряди найяскравіших шлягерів того часу.

Коли ж матриці, з яких штампували платівки з “Валянками”, були зношені, Н. Полякова знову записала цю пісню, але вже на іншій фірмі “Бека-Гранд-Платівка” у Німеччині, яка постачала тоді свою музичну продукцію до Росії. У цьому легко переконатися, поглянувши на старовинні етикетки грамофонних платівок того часу.

З огляду на величезний успіх цього запису, роком пізніше фірма “Зонофон” здійснила новий запис популярної пісні, але вже з підзаголовком “Ах, ты Коля, Николай”. Щоправда, цього разу пісня звучала у виконанні не менш відомої співачки Ніни Дулькевич.

На початку 30-х років ХХ століття шляхи двох блискучих виконавиць російських народних пісень – Ніни Дулькевич і Лідії Русланової – перетнулися. Виявилося, що обидві співачки неодноразово виступали в одних і тих самих концертах. Проте тоді “Валянки” співала тільки Дулькевич, а в репертуарі Русланової цієї пісні ще не було.

Однак і це ще не кінець історії з піснею, популярність якої не змогла змести навіть революція. За радянських часів, а саме в 1939 році, солістка Великого театру, заслужена артистка Російської Федерації В. Макарова-Шевченко, у супроводі гітар записала пісню “Валянки” на грамплатівку Апрелівського заводу.

А що ж Л. Русланова? Вона записала цю пісню на грамплатівку лише під час Другої світової війни, в 1943 році. Щоправда, тут треба віддати належне яскравому і самобутньому талантові співачки, яка своєю неповторною творчістю продовжила життя цього знаменитого пісенного шлягеру. У підсумку пісня “Валянки” стала невід’ємною частиною пісенного репертуару Л. Русланової. Пісня користувалася незмінним успіхом і відтоді стала її “візитівкою”.

У такий спосіб старовинна ромська табірна танцювальна пісня отримала нову популярність як “російська народна пісня”, після того як Лідія Русланова включила її до свого репертуару в 40-х роках ХХ століття.

Пісні ямщиків

Відому пісню “Когда я на почте служил ямщиком” зазвичай вважають російською народною, хоча відомо, що в її основі лежить вірш Леоніда Трефолева “Ямщик”, написаний у 1868 році.

Текст вірша Л. Трефолева не є оригінальним. Це переклад польського вірша “Листоноша” (1844 р.), написаного білоруським і поль-

ським поетом Владиславом Сирокомлею. Сюжет вірша оснований на реальній історії, почутій автором у містечку Мир (зараз Гродненська область, Білорусь). Випадок трапився з листоношею-білорусом на поштовому тракті Петербург – Варшава, за 70 верст від Мінська.

А ось переклад Л. Трефолева не відповідає історичній дійсності. На території Царства Польського пошту доставляв листоноша на коні, з сумкою і сигнальним рижком, але аж ніяк не на санях із трійкою.

Ще один відомий російський романс “Ямщик, не гони лошадей” був створений на початку XX століття. Слова написав поет Ніколай фон Ріттер у 1905 році, на музику поклав композитор Яков Фельдман у 1914 році. Чи справді російські прізвища у цих авторів? Романс став відомим широкому загалові з 1915 року як відповідь на романс “Гони, ямщик!”. Романс “Гони, ямщик!” написаний від імені жінки, яка пережила зраду коханого, і він не належить до широко відомих. Очевидно, саме тому не збереглося жодної інформації ні про його авторів, ні про історію його створення. А ось романс “Ямщик, не гони лошадей” набув у Росії великої популярності в 1910-ті роки.

Проте чомусь радянська влада побачила в самому жанрі романсу буржуазне мистецтво, яке мало відповідало народному духові, і ставилася до нього – до всього жанру – як до ворога, тобто знищувала. І справді, романс не прославляв ні трудових буднів, ні радянського патріотизму. Він погано уживався серед маршів і бравурних вихвалень політичного режиму. Романс був лише вокальним камерним музично-поетичним твором, що зачіпав тонкі особисті духовні почуття людини, тобто те, що відкидали спершу радянські ідеологи.

І хоча сам жанр не був огулом заборонений, деякі твори все ж таки опинилися під забороною. Так, наприклад, у 1920 році були заборонені такі романси: “Гори, гори, моя звезда”, “Ямщик, не гони лошадей” та деякі інші, тобто ті, що не відповідали духові й прагненням нової радянської людини.

“Козачі” пісні

Рідко хто знає, що пісня “По Дону гуляє казак молодой” зовсім не донська козацька пісня, а є переказом шведської народної балади “Harpans Kraft”, що під пером російського поета і прозаїка Д. Ознобіщина стала віршем “Чудная бандура”.

Вірш Д. Ознобішина “Чудная бандура” вперше був опублікований у 1835 році в журналі “Московский наблюдатель”. Напевне, ми ніколи не дізнаємося, як і коли він перетворився на народну козачу пісню “По Дону гуляет казак молодой”, але факт залишається фактом: ось уже понад півтора століття вона чи не найпопулярніший козацький шлягер. Д. Ознобішин обробив шведську народну баладу, в якій не було ні бандури, ні Дону, ні козака.

Варто зазначити, що шведська балада, своєю чергою, належить до так званих “мандрівних сюжетів”, наявних у фольклорі багатьох країн і народів. Щоправда, ще нікому не вдалося з’ясувати, як мандрують подібні сюжети світом. А тому первинною основою козачої пісні можна вважати авторський варіант “Чудной бандуры” Д. Ознобішина.

До речі, характерно, що в авторському варіанті козак рятує утоплену героїню за допомогою чудової бандури. А ось “народна” версія від порятунку відмовилася.

Не менш відомою донською піснею стала “Не для меня придет весна”, яка починається такими словами:

Не для меня придёт весна,
Не для меня Дон разольется.
И сердце девичье забьётся
С восторгом чувств – не для меня.

Однак насправді донські козаки до авторства цієї пісні також не мають жодного стосунку.

Вірш уперше був опублікований у журналі “Библиотека для чтения” № 33 за 1838–1839 роки за підписом “На корабле «Силистрия», А. Молчанов, 1838” і починався так:

Не для меня придет весна,
Не для меня Буг разойдется,
И сердце радостно забьется
В восторге чувств не для меня!

Береги Бугу А. Молчанов називає рідними, що може свідчити про те, що він був уродженцем або мешканцем цих місць.

Вважається, що А. Молчанов служив офіцером на кораблі чорноморського флоту “Силистрия” і брав участь в одній із двох чорноморських кампаній 1838 року. Флагманський 84-гарматний корабель “Силистрия”, на якому служив А. Молчанов, брав участь у створенні

Кавказької укріпленої берегової лінії. Капітаном корабля в період з 1834 по 1837 роки був П. Нахімов. Інших біографічних даних про морського офіцера А. Молчанова нема.

Відомий і автор музики до цієї пісні, петербурзький композитор голландського походження П. Я. Девітте (де Вітт).

На початку століття романс Девітте-Молчанова входить до репертуару багатьох виконавців різних жанрів, зокрема і козачих хорів. Так, дворянський романс, написаний аристократом голландського походження і морським офіцером, уродженцем Побужжя, помилково став вважатися “донською козакою народною піснею”.

Загалом донські козаки – лідери за кількістю “позичених” пісень. Так, не є донськими відомі пісні “Ой при лужку, при лужке” (оригінал – українська народна пісня “Сивий кінь”), “Черный ворон” (автор слів – унтер-офіцер Невського піхотного полку Микола Верьовкін), “Когда мы были на войне” (автор слів – радянський поет Давід Самойлов) та деякі інші.

Хто уславив крейсер “Варяг”?

Нині в Росії навряд чи знайдеш людину, яка б не знала про героїчний подвиг екіпажів крейсера “Варяг” і канонерського човна “Кореец”. На початку російсько-японської війни 1904 року в район бухти Чемульпо прибула японська ескадра для прикриття висадки десанту і взяття Порт-Артура. Щоб донести про висадку японських військ, “Варяг” і “Кореец” спробували вийти з бухти і прорватися до Порт-Артура. Однак тут вони зіткнулися з ворожими кораблями та прийняли нерівний бій, у результаті якого, щоб не дістатися супротивникові, “Варяга” було затоплено через відкриття кінгстонів, а “Корейця” підірвано.

Про цей бій у Росії і досі співають славу пісню, яку багато хто вважає російською народною. Однак насправді вона не тільки не народна, а й не зовсім російська.

Насправді це дослівний переклад вірша “Der «Warjag»” австрійського поета і драматурга Рудольфа Грайнца, вперше опубліковано в мюнхенському журналі “Jugend” 25 лютого 1904 року, через три тижні після загибелі крейсера.

Цікаво, що Р. Грайнец народився і жив у Тіролі, західній високогірній області Австро-Угорщини. Він писав переважно пасторальні вірші про

життя своїх земляків тірольців, хоча й не гребував публіцистикою та гуморесками. Свої твори Р. Грайнци надсилав не до далекого Відня, а до набагато ближчого Мюнхена, в журнал "Jugend". Журнал був популярний не лише в Баварії та Німеччині. У Росії його також читали. І коли в одному з люневих чисел з'явився вірш Р. Грайнца, присвячений подвигів крейсера "Варяг", молода петербурзька поетеса Є. Студенская переклала його російською мовою. Російський переклад Є. Студенської вийшов у квітні 1904 року в Санкт-Петербурзькому журналі; у тому самому числі був наведений і оригінал Р. Грайнца.

А музику написав 16-річний військовий музикант А. Туріщев, вихованець 12-го Астраханського гренадерського полку. У 1905 році він переміг із цією піснею в конкурсі на кращу пісню-марш для урочистого прийому, що його влаштовував Ніколай II на честь екіпажів "Варяга" й "Корейця". Саме тоді вперше і виконали пісню "Варяг". Вона сподобалася, її заспівали. Причому сподобалася настільки, що після революції ця пісня уникла "ідеологічних репресій". Навіть рядок "Прощайте, товарищи! С Богом, ура!" не змінили.

Ось тільки авторам не пощастило. Авторство Рудольфа Грайнца перестали згадувати вже в 1914 році, з початком Першої світової війни. А імена Студенської і Туріщева раз у раз зникали з радянських пісенників. Їх замінювали позначкою "російська народна пісня".

Безнадійна битва і загибель крейсера "Варяг" та канонерки "Кореец" були, як не дивно, сприйняті в Росії з оптимізмом. Морський бій при Чемульпо був першим у тій невдалій для Росії війні. Ще далеко було до задачі Порт-Артура; ще йшла навколо Африки ескадра, якій судилося загинути в Цусімській протоці; ще не було російських могил на сопках Маньчжурії...

У російській традиції пісня отримала зовсім інший сенс ніж той, що його вкладав у свій вірш Р. Грайнци. Зберігши формальну точність, Є. Студенская переклала текст патетично, Р. Грайнци же описував ситуацію підкреслено абсурдно і гротескно: люди тупо йдуть на смерть заради пустопорожніх амбіцій, наслідком чого є безглузда загибель, що офіційно трактується як героїзм. І Р. Грайнци, і загалом журнал "Jugend", стояли на чітких антимілітаристських позиціях, і сам вірш було опубліковано в оточенні антимілітаристських та антиімперських статей і карикатур. Це був антимілітаристський віршований памфлет, який за іронією долі став у Росії героїчною піснею.

Куди збирався віщий Олег?

Хто не чув бадьорий російський військовий марш “Песнь о вещем Олеге” на слова вірша А. Пушкіна:

Как ныне собирается вещий Олег
Отмстит неразумным хозарам,
Их села и нивы за буйный набег
Обрек он мечам и пожарам.

Щоправда, приспів у маршу вже не пушкінський: “За царя, за родину, за веру”. І, природно, під двоголовим орлом.

Ось тільки орел, як з’ясувалося, виявився не російським, а австрійським. Марш цей є дещо переспіваним початком австрійського маршу Kartner Liedermarsch, який у Росію, ймовірно, свого часу занесли полонені австрійці. А склав його Йозеф Франц Вагнер, генерал-капельмейстер Австрійської імператорської і королівської армії.

Важко сказати, коли “Песнь о вещем Олеге” А. Пушкіна почали співати як солдатську пісню зі стройовим приспівом, але під час Першої світової війни вона була дуже популярною в російських військах. Перше аранжування цієї пісні композитора А. Муравйова вийшло у нотному виданні в 1916 році, оформивши вже існуючу мелодію. Під час громадянської війни у “білих” популярністю користувалася обробка А. Муравйова, а у “червоних” був свій варіант приспіву:

Так громче, музыка, играй победу,
Мы победили, и враг бежит-бежит-бежит...
Так за Совет Народных Комиссаров
Мы грянем громкое ура-ура-ура!

До речі, червоноармійці запозичили у Білої гвардії й низку інших пісень. Наприклад, відома пісня приамурських партизанів “По долинам и по взгорьям” насправді є переробкою білогвардійського “Марша Дроздовского полка”, в основу якого було покладено “Марш Сибирского полка”, слова для якого написав В. Гіляровскій із початком Першої світової війни і вперше опубліковані у 1915 році в Ярославлі.

Отже пісенний плагіат здавна у крові росіян незалежно від кольору політичного забарвлення чи естетичних уподобань.

Розділ 13

КЕПКА ІЛЛІЧА

Звідки взялися комісари?

Моду на революції Росія запозичила в Заході. Революція – це не російський жанр. У російських традиціях бунти і перевороти. Холопські бунти – жорстокі й нещадні (Соляні, Мідні та інші) – не раз струшували Росію. Перевороти були не менш криваві: від палацових (чи багато російських царів, цариць і царевичів померли своєю смертю?) до жовтневого.

Слово “комісар” у багатьох росіян асоціюється, насамперед, із подіями російської революції 1917 року, громадянської війни і наступних за ними колективізацією, розкуркуленням, індустріалізацією аж до війни з Німеччиною. Однак, як і саме слово, посада комісара – винахід зовсім не російський.

Загалом комісар (від лат. *commissarius* – уповноважений) – це член будь-якої, найчастіше виконавчої, комісії або уповноважена особа, наділена спеціальними повноваженнями.

Комісари були в різний час у різних країнах. Так, до прикладу, в Україні у XVII столітті польські комісари, повноважні представники короля Речі Посполитої, вели переговори з козацькою старшиною. У Франції комісари Ш. Кулон, Ж. Лагранж і П.-С. Лаплас вимірювали в 1795 році довжину Паризького меридіана для визначення величини метра. У Росії ця посада з'явилася за Петра I в ході реформи місцевого управління. Комісари були при Сенаті Російської імперії, комісарам доручалося управління військовими поселеннями, різними управами, казенними заводами тощо.

Комісар як призначений в армійський підрозділ, частину, з'єднання спеціальний представник політичного керівництва держави (або правлячої партії), що здійснює політичний нагляд за військовим командуванням й особовим складом та веде політико-просвітницьку і виховну роботу, також уперше з'явився не в Росії.

Вважається, що вперше комісари з'явилися в XVI столітті в арміях італійських республік. Ці армії формували з найманців, і комісари в них контролювали лояльність військ та їхніх командирів. Надалі інститут комісарів вводили, як правило, під час революцій (переворотів) або громадянських воєн, наприклад, у французькій армії після Великої Французької революції. В американській армії під час війни за незалежність США комісари здійснювали контроль за лояльністю командирів військових підрозділів, які воювали на боці американських колоністів, а також за політичним і моральним станом особового складу.

У Росії військові комісари почали з'являтися після Лютневої революції 1917 року як представники Тимчасового уряду при воєначальниках у зв'язку з нелояльністю деяких офіцерів до нової влади, а остаточно інститут комісарів був закріплений законодавчо під час створення Червоної армії. Одним із перших досвідів використання військових фахівців був під час призначення підполковника царської армії В. Муравйова в 1917 році начальником оборони Петрограда. Як згадував Л. Троцький: "При Муравйові було чотири матроси і один солдат з інструкцією – пильно дивитися і не знімати руки з револьвера. Таким був зародок комісарської системи".

Всеросійське бюро військових комісарів на чолі з К. Юренєвим було засновано 8 квітня 1918 року. Наказом Реввійськради Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) від 5 грудня 1918 встановлювалося, що керівництво всією політичною роботою фронту і тилу, так само як і розподіл усіх партійних сил, мобілізованих для роботи в Червоній армії, належить Всеросійському бюро військових комісарів, що діє в найтіснішому контакті та за директивами ЦК РКП (б).

18 квітня 1919 року за наказом Л. Троцького був заснований Політвідділ Реввійськради, до якого перейшли всі функції розформованого Всеросійського бюро військових комісарів. 15 травня Політвідділ був перетворений у Політуправління Реввійськради, що діяло на правах військового відділу ЦК РКП (б). Очільником нового органу 31 травня 1919 року було призначено члена ЦК РКП (б) І. Смілгу.

У 1919 році Н. Бухарін і Є. Преображенській в "Азбуці комунізму" теоретично обґрунтували потребу і повноваження політичних комісарів: "Комуністичний осередок – частина правлячої партії, комісар – уповноважений усієї партії. Звідси його роль і в частині, і в комуністичному осередку частини. Звідси і його право нагляду за командиром. Він

наглядав за командним складом, як політичний керівник стежить за технічним виконавцем”.

Комісари здійснювали нагляд за діяльністю командування військових частин і керували пропагандистською роботою. Крім базових, політичних функцій, комісари брали участь в адміністративному і господарському управлінні.

До початку 1920 року в Червоній армії було понад три тисячі комісарів. За висловом Л. Троцького: “В особі наших комісарів ... ми отримали новий комуністичний орден самураїв, який – без кастових привілеїв – уміє вмирати і вчить інших умирати за справу робітничого класу”.

Комісари в Червоній армії мали величезні права і привілеї: комісар підрозділу міг і був зобов’язаний брати участь у розробці, обговоренні та ухваленні планів бойових дій, а його права щодо особового складу підрозділу не поступалися правам командира. Підозрюючи в нелояльності безпартійного командира підрозділу, комісар мав право взяти на себе командування, відсторонити командира з посади, а, якщо треба, навіть заарештувати його. З одного боку, такі великі повноваження були вкрай потрібними, оскільки значну частину командних посад у Червоній армії обіймали колишні офіцери російської царської армії, які вступили на службу до лав РСЧА (так звані “військові спеці”). Керівництву держави були потрібні гарантії того, що ці командири не зможуть повернути зброю проти радянської влади. З другого боку, здебільшого це фактичне двовладдя призводило до негативних наслідків, оскільки комісари, зазвичай не маючи спеціальної військової освіти, просто заважали командирам нормально керувати підрозділами.

У РСЧА, а пізніше і в ЗС СРСР, комісар в усіх формуваннях, починаючи з роти (батареї, сотні, ескадрильї, прикордонної застави), мав військове звання “політичний керівник” (“політрук”) або заступник командира з політико-просвітницької і виховної роботи (“замполіт”), а в арміях і вище – “Член Військової Ради”.

На сьогодні у збройних силах Російської Федерації така посада називається “заступник командира (полку, дивізії, частини тощо) з роботи з особовим складом”.

Революційна мода

У багатьох людей чорна шкіряна куртка асоціюється, перш за все, з червоними комісарами. Шкірянка стала символом революційної моди Радянської Росії 1917 року.

Однак, як і багато іншого, російська революційна мода – це також суцільний плагіат. Шкіряні “тужурки” російські швондери запозичили у своїх німецьких колег, так само, як “буржуйські” парфуми “Улюблений букет імператриці”, створені французьким парфумером, перетворилися на “Красную Москву”.

Загалом, поява шкіряної куртки була пов'язана з розвитком авіації і автомобілебудування. Перші пілоти і водії – хвацькі хлопці-красені – першими почали одягатися в чорну шкіру. І лише згодом шкіряна куртка стала “комісарським одягом”. Так, наприклад, у 1931 році німецька комуністка Марґарет Бубер-Нойман писала, що “шкіряна чорна куртка відповідає партійній моді”.

Цікаво, що група сучасних німецьких психологів, досліджуючи міфологію шкіряної чорної куртки, дійшла висновку, що вона є не просто предметом вбрання, а й носієм певної суспільної ідеології. Причому, як стверджують дослідники, чорна шкіра відповідає ідеології зла і руйнування. Її завжди любили анархісти, молодіжні бунтарі, байкери, рок-музиканти. У цей ряд чудово вписуються і радянські комісари.

Уже після громадянської війни шкіряна куртка з одягу комісарів перетворилася на одяг чекістів. Наприклад, така деталь у популярній пісні про Мурку, як “шкіряна тужурка”, видає її належність до правоохоронних органів.

До речі, не тільки шкіряні, а й куртки загалом як фасон одягу прийшли в Росію із Заходу. Куртки здавна носили у Європі. Так, наприклад, у добу Середньовіччя в шкіряні куртки одягалися англійські та французькі лучники. До Росії куртка потрапила разом з іншим європейським одягом і стала дуже популярною. У XIX столітті куртки одягали переважно на полювання, прогулянку або спортивні заходи. Основним її призначенням був захист від холоду і забезпечення свободи рухів. Завдяки своїй практичності й функціональності куртка зайняла своє законне місце в гардеробі усіх верств російського населення.

Саме слово “куртка” в російській мові запозичене з польського *kurtka*, де воно відоме з XVII століття і утворилося від латинського *curtus*, що означає “короткий”.

Улюблений одяг “швондерів” – шкіряні тужурки
(кадр із кінофільму “Собаче серце”)

Із Заходу запозичена і тужурка – домашня або формена куртка, зазвичай двобортна, із застібками, коміром і довгими рукавами. Сам термін походить від французького слова *toutjour*, що означає “всі дні”, “завжди”, а додавання звичайного в таких словах суфікса -к- (порівняйте, кеп-ка, жилет-ка, шап-ка) створило в російській мові нову назву “тужурка”, тобто повсякденний одяг.

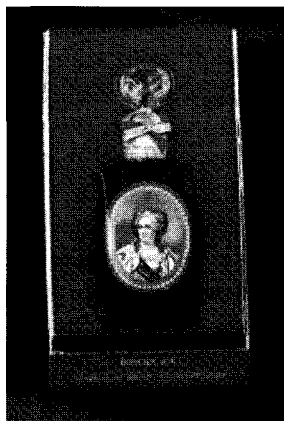
Уперше такий двобортний формений одяг, що офіційно називався “вкорочене пальто”, був уведений в російському імператорському флоті замість сюртука в 1884 році офіцерському складу для зручнішого виконання службових обов’язків на кораблі. В побуті подібну куртку почали називати тужурка, а до початку ХХ століття термін стали використовувати і для визначення цивільної чоловічої куртки.

Як “буржуйські” парфуми стали пролетарськими

А тепер розповімо історію появи згаданих вище радянських парфумів “Червона Москва”. До більшовиків вони не мають жодного стосунку. Їх придумав французький парфумер Анрі Брокар.

У 1864 році Брокар заснував у Москві підприємство з виробництва парфумованого мила. Володіючи вишуканим смаком і відмінними знаннями в парфумерії, заповзятливий француз запропонував російським дамам цілу гаму своїх виробів. Продукція швидко почала користуватися великим попитом, і незабаром фабрику почали шанобливо називати “імперією Брокара”.

1873 року Генріх Брокар (так тепер стали звати француза) підніс букет з воскових квітів великій княгині Марії Александрівні, дочці Александра II, яка відвідала Москву. В ньому всі квіти мали свій природний запах, тобто троянда пахла трояндою, нарциси – нарцисами, фіалки – фіалками, а конвалії – конваліями. Княгиня була в неабиякому захваті, і Брокар а удостоїли званням Постачальника Великої княгині Марії Александрівни. У 1882 році Г. Брокар вирішив відтворити аромат букета, подарованого княгині, і створив духи “Букет імператрікс”. Це було одним із найкращих винаходів Генріха Брокара.

Парфуми “Улюблений букет Імператриці” та “Красная Москва”

А в 1913 році, вже після смерті великого парфумера, з нагоди 300-річчя Дому Романових, фірма “Брокар і Ко” піднесла в подарунок княгині Марії Фьодорівні, матері імператора Ніколая II, парфуми з ароматом квітів. Аромат так сподобався княгині, що був названий “Улюблений букет Імператриці”, а “Брокар і Ко” зробили Постачальником Двору Його Імператорської Величності.

1917 року фабрику націоналізували, і легендарна “імперія Брокара” перетворилася в “Замоскворецький парфумерно-миловарний комбінат № 5”. Слава Богу, у людей у шкірянках і з наганами вистачило розуму не поставити до стінки головного парфумера фабрики Августа Мішеля, який працював ще із Брокаром. Старого француза коробило від нової назви відомої фабрики, яка мала світову славу, і він запропонував назвати підприємство “Нова зоря”. Більшовики подумали і погодились – звучало цілком слушно і якраз у дусі часу. А в 1922 році А. Мішель вирішив відтворити легендарні парфуми Г. Брокара. Однак, розуміючи, що стару назву нові “командири виробництва” навряд чи збережуть, запропонував назвати їх “Красная Москва”. І люди у шкірянках знову погодились.

Так “буржуйський” “Улюблений букет Імператриці” перетворився на пролетарську “Красную Москву” на радість мільйонам радянських жінок.

Одяг для вождів

На відміну від пересічних комісарів, улюбленим одягом революційних вождів Росії (Керенського, Леніна, Сталіна) був так званий френч.

Ще під час Першої світової війни 1914–1918 років у російській армії значного поширення набули кітелі довільних зразків, як наслідок вживання англійських моделей, що отримали загальну назву “френч” – на ім’я Головнокомандувача Британських експедиційних сил у Франції, фельдмаршала Джона Френча.

Їх прикметною особливістю були: м’який відкладний або м’який стоячий із застібною на ґудзики комір; регульована за допомогою хлястиків або розрізного манжета ширина рукава; великі накладні кишені на грудях і підлогах із застібною на ґудзики. Набули поширення і френчі англійського офіцерського типу – з відкритим коміром для носіння з сорочкою і краваткою.

До речі, в Червоній армії у 1924–1943 роках френчі носили командний і начальницький склад.

Поряд із френчем, улюбленим видом одягу В. Леніна була кепка. Саме в ній він зображений на більшості фотографій, зокрема до і після революційних. Здається, з кепкою Ілліч не розлучався ніколи. Напевно, він знав, що кепка, як і френч, заморський винахід.

Кепка являє собою головний убір для чоловіків, але з деяких пір її носять і жінки. До речі, кепка – не зовсім правильна, просторічна назва убору. Правильніше “кепі” (від франц. *képi*, з лат. *sarra* – головний убір). Проте будемо говорити так, як звикли.

Кепка є різновидом кашкета з маленьким твердим дінцем, що складається з високого доволі м'якого околиша, і довгого, широкого, прямого козирка. Зазвичай вона є елементом форми людей, які мають справу з технікою (водії, ремонтники тощо), через наявність козирка, що прикриває обличчя від зовнішнього впливу (сонця, снігу), і тулії, на якій можна закріпити кокарду. Кепі зручні тим, що їх можна скласти і прибрати, наприклад, у кишеню чи за погон. Іноді на формених кепі проводять кант у верхній частині тулії.

Вважається, що кепки з'явилися в армії та середніх навчальних закладах у Франції в XIX столітті. У Росії кепі побутувало в російських збройних силах з 1862 по 1881 роки під назвою “шапок нового зразка”. З 1870 року воно було також головним убором учнів класичних гімназій і реальних училищ.

В. Ленін у кепці (не раніше 1920 року)
та його френч (Державний історичний музей, Москва)

Загалом кепки бувають літні, зимові та демісезонні. Зимові й демісезонні кепки шийють із тонкосукняних або вовняних тканин, а літні – з бавовняних. Існували також солом'яні кепки.

В Італії значного поширення набула так звана кепка “коппола”. Це традиційна для Сицилії твідова чоловіча кепка, яка потрапила до Італії з Англії наприкінці XIX – напочатку XX століття. Словом “коппола” на сицилійському діалекті називають голову.

В Англії кепку “коппола” приблизно з XVII століття почали сприймати як головний убір аристократів, що його надягають у неформальній обстановці, коли можна не надягати циліндр.

І нині американська компанія Tommy Hilfiger використовує в рекламі свого одягу сцени традиційного англійського полювання, учасники якого незмінно носять кепку. Не випадково і те, що Шерлок Голмс, Ватсон і навіть інспектор Лестрейд у радянській екранізації творів Конан Дойла носять кепі частіше, ніж котелок.

Існує доволі правдоподібна легенда про те, що відома кавказька кепка “аеродром” веде свій родовід безпосередньо від італійської кепки “коппола”. У 1851 році в Тбілісі був побудований грандіозний оперний театр у мавританському стилі. Будівництвом керував італійський архітектор Джованні Скудієрі, співати також запросили першокласних італійських оперних співаків. Однак у жовтні 1874 року тбіліська опера згоріла дотла за нез'ясованих обставин. Розповідають, що тенор-сицилієць Сальваторе Кокуцца, втративши роботу, вирішив не повертатися до Італії, а відкрив у Тбілісі майстерню з виробництва сицилійських кепок, які швидко стали популярними серед місцевого населення. Так кепка “коппола” перетворилася з часом на кепку, яка отримала в народі назву “аеродром”.

Популярності “копполи” багато в чому сприяв кінематограф. Кепка “коппола” – головний убір у фільмі Френсіса Копполи “Хрещений батько”. “Коппола” по-сицилійськи означає не тільки “голова”, а й “головний”.

Повідомлялося, що після виходу на екрани фільму Квентіна Тарантіно “Безславні виродки” продажі кепок “коппола” різко зросли тільки через те, що в подібній кепці у кадрі з'являється Мелані Лорен, а під час промо-кампанії фільму – Бред Пітт. Кепка “коппола” – улюблений головний убір Леонардо Ді Капріо, Гая Річі, Джастіна Тімберлейка та багатьох інших кінознаменитостей.

Найвідомішим росіянином, який любив носити кепку “копполу”, був Володимир Ленін. Можливо, він побачив її вперше на острові Капрі.

У 1908 і 1910 роках майбутній керівник радянської держави двічі відвідував Капрі, де зустрічався з Максимом Горьким і відвідував місцеву партійну школу РСДРП для робітників.

В. Ленін почувався на Капрі як риба у воді. Місцеві мешканці приймали його за англійського аристократа. Проте нічого дивного у цьому нема. Вождь світового пролетаріату походив не з нижчих класів. За батьком калмицько-російського походження він успадкував дворянський титул, а мати Марія Бланк походила з багатой німецько-єврейської родини.

Піонерський галстук

Ще одним символом радянської моди став піонерський галстук – червона шийна косинка, що її зав'язують спереду спеціальним вузлом. Ось тільки цей атрибут був запозичений у капіталістичного Заходу, а точніше – у скаутів.

Скаутський рух (від англ. *scout*, що означає “розвідник”) – всесвітній юнацький рух, що займається фізичним, духовним і розумовим розвитком молодих людей. Скаути були і в дореволюційній Росії.

Після жовтневого перевороту в більшовиків з'явилася потреба у створенні власної комуністичної організації для роботи з дітьми. Ідея була сформульована Надеждою Крупскою, яка в листопаді 1921 року кілька разів у різних місцях виступила з доповіддю “Про бойскаутизм” (доповідь незабаром була опублікована брошурою під назвою “РКСМ і бойскаутизм”), у якій запропонувала комсомолу взяти на озброєння скаутські методи і створити дитячу організацію, “скаутську за формою і комуністичну за змістом”.

Керівники комсомолу, які вкрай негативно ставилися до скаутизму, спочатку сприйняли цю ідею насторожено. Однак після виступу Н. Крупскої на бюро ЦК РКСМ під час обговорення питання “про застосування скаутизму для виховання робітничої молоді і дітей” була створена спеціальна комісія. Комісії була представлена докладна доповідь педагога-новатора і діяча скаутського руху в Росії І. Жукова. Щодо доповіді, ухвалили позитивне рішення і почалися пошуки конкретних організаційних форм. На початку 1922 року була висунута ідея про застосування скаутських методів не серед комсомольців, а серед дітей, і про створення дитячого комуністичного руху.

Радянський піонер у кепці та галстуку (1950-ті роки)

І. Жуков запропонував для нової організації назву “піонери”, запозичену зі скаутської практики (від англ. *pioneer*, що означає “першопроходець”). Символи піонерської організації являли собою дещо змінену скаутську символіку: червоний галстук (замість зеленого), біла (замість зеленої) блуза, скаутське гасло “Будь готовий!” і скаутська ж відповідь на нього “Завжди готовий!” Від скаутизму в піонерській організації збереглися також ігрові форми виховної роботи з дітьми, організація дітей по загонах, інститут вожатих, збори біля багаття, елементи символіки. Так, до прикладу, три пелюстки лілії скаутського значка в піонерському значку замінили три язика полум’я від багаття, а три кінці піонерського галстука тепер мали означати три покоління: піонерів, комсомольців і комуністів.

На початку лютого 1922 року бюро ЦК РКСМ розіслало місцевим організаціям циркулярного листа про створення дитячих груп при комсомольських осередках. 4 лютого відповідне рішення ухвалив Московський комітет РКСМ.

13 лютого колишній скаут-майстер і член РКСМ, 19-річний Михайл Стремьніков, організував загін “юних піонерів” у школі фабрич-

но-заводського учнівства при колишній друкарні на Красній Пресні. Цю групу вважають першим піонерським загonom. При тій самій друкарні М. Стрем'яніков у квітні почав видавати піонерський журнал "Барабан", а згодом став першим редактором газети "Пионерская правда".

Упродовж 1922 року виникають піонерські загони в ряді міст і селищ Росії. У грудні перші піонерські осередки з'явилися в Петрограді. Причому чотири перших загони були створені зі скаутського Російського загону юних розвідників.

У Всеросійський з'їзд РКСМ постановив об'єднати всі піонерські загони в дитячу комуністичну організацію "Юні піонери імені Спартака". 21 січня 1924 року, в день смерті В. Леніна, рішенням ЦК РКСМ організації було присвоєно його ім'я.

Водночас зі створенням перших піонерських загонів радянська влада почала переслідувати скаутів, які не вступили до піонерської організації. Взимку 1921–1922 років більшовики провели рішучий наступ на скаутизм. Скаутизм був оголошений буржуазним, контрреволюційним і монархічним рухом; членів скаутських організацій переслідували, зі скаутів зривали символіку, їх "проробляли" на зборах.

При цьому юні піонери надавали старшим товаришам активну допомогу в цьому цькуванні. Почали широко використовувати методи доносів, що стали потім традиційними. Так, у лютому 1923 року в піонерському журналі "Барабан" з'явилася замітка під назвою "Дива світу тварин", присвячена розгрому скаутських організацій, у якій, між іншим, говорилося: "Останнім часом у Москві та її околицях почала з'являтися на світ божий велика кількість тварин, які належать до роду скаутів, родини плазунів. Зоологічний відділ ОГПУ організував екскурсію по місту Москва і її околицях для поповнення своїх колекцій. Між іншим, найрідкісніші екземпляри вказані краснопресненськими хлопцями. В добрий час!"

Було навіть створено громадський рух "Бий скаутів!" Відомих діячів російського скаутизму піддавали репресіям. Ось так народжена зі скаутського руху лєнінська піонерія віддячила своїм попередникам.

РАДЯНСЬКА ПРОПАГАНДА

Свята радянської доби

Радянський народ свята полюбляв і відзначав їх широко та з розмахом. Незважаючи на відсутність делікатесів, столи у громадян буквально ломилися від страв. Здебільшого дефіцитні продукти доводилося або діставати “по блату” (через знайомих), або купувати з-під поли. Проте зрідка, напередодні головних для радянського народу дат, щось смачненьке “викидали” на прилавки магазинів.

Більшість радянських свят були заполітизованими: за стіл не сідали, не взявши участі у ритуалах “всенародного торжества”, що демонстрували всьому світові “єдність партії і народу”. При цьому радянські свята сприймали саме як радянські, тобто безпосередньо пов’язані з СРСР. Однак багато радянських свят насправді були запозичені й з’явилися задовго до народження “Країни Рад”.

Одним із таких свят було 1 Травня: Першотравень, День праці, День міжнародної солідарності трудящих.

Першотравень у сучасному вигляді виник наприкінці XIX століття в робітничому русі, який висунув як одну з основних вимог введення восьмигодинного робочого дня. 1 травня 1886 року соціалістичні, комуністичні й анархічні організації США і Канади влаштували низку мітингів та демонстрацій. Під час розгону однієї з них у Чикаго 4 травня загинуло шестеро демонстрантів. У ході виниклих після цього масових протестних виступів проти жорстоких дій поліції в результаті вибуху бомби і перестрілки було вбито вісім поліцейських і мінімум четверо робітників (за деякими даними – до п’ятдесяти вбитих і поранених), кілька десятків осіб отримали поранення. За звинуваченням в організації вибуху чотирьох робітників-анархістів засудили до повішення, яких після винесення вироку стратили (згодом довели, що обвинувачення було хибним).

Саме в пам’ять про страчених американських анархістів Паризький конгрес II Інтернаціоналу в 1889 році оголосив 1 травня Днем со-

лідарності робітників усього світу і запропонував щорічно відзначати його демонстраціями з вимогами восьмигодинного робочого дня та поліпшення умов праці. Успіх перших таких демонстрацій у США, Канаді та Австралії сприяв тому, що свято стало щорічним.

Ще одне радянське свято, що його щорічно відзначають 8 березня як “жіночий день”, також пов’язане з Америкою. Саме там 8 березня 1908 року на заклик нью-йоркської соціал-демократичної жіночої організації відбувся мітинг із гаслами про рівноправність жінок. Цього дня понад 15 тисяч жінок пройшли маршем через усе місто, вимагаючи зменшення робочого дня і рівних з чоловіками умов оплати праці. Також було висунуто вимогу надання жінкам виборчого права.

У 1909 році Соціалістична партія Америки оголосила національний жіночий день, що його відзначали аж до 1913 року в останню неділю лютого. Пізніше, в 1910 році, делегатки зі США прибули до Копенгагена на II Міжнародну конференцію жінок-соціалісток, де зустрілися з Кларою Цеткін (однією із засновниць Комуністичної партії Німеччини).

Німецька комуністка запропонувала заснувати Міжнародний жіночий день, у який щорічно жінки привертатимуть увагу громадськості до своїх проблем і вимог. Конференція палко підтримала цю пропозицію, але тоді не було вирішено головного питання: в який саме день жінки влаштовуватимуть мітинги і демонстрації.

Тому спочатку Міжнародний жіночий день святкували в різні дні. 1911 року вперше його відзначали в Німеччині, Австрії, Данії та Швейцарії 19 березня. У 1912 році цей день відзначали в тих самих країнах уже 12 травня. У 1913 році жінки мітингували у Франції і Росії – 2 березня, в Австрії, Чехії, Угорщини, Швейцарії, Нідерландах – 9 березня, в Німеччині – 12 березня. І лише в 1914 році жіночий день відбувся у звичний тепер день – 8 березня. Тоді його одночасно відзначили в шести країнах: Австрії, Данії, Німеччині, Нідерландах, Росії та Швейцарії. Щоправда, сталося це випадково: просто в той рік 8 Березня припало на неділю.

Існує кілька версій щодо того, чому Міжнародний жіночий день відзначають саме 8 березня. За однією з них – в пам’ять масової демонстрації жінок у Нью-Йорку в 1908 році. За іншою версією, вибір дати пов’язаний з бажанням Клари Цеткін (єврейки за національністю) пов’язати день боротьби за права жінок зі святом свого народу – Пуримом. Однак варто зазначити, що євреї не святкують Пурим саме 8 березня, оскільки це весняне свято, як і Великдень, не має постійної дати.

Хай там як, у 1921 році за рішенням II Комуністичної жіночої конференції почали святкувати Міжнародний жіночий день 8 березня. А в 1977 році свято справді стало міжнародним: цього самого року ООН своєю резолюцією закликала оголосити 8 березня Днем боротьби за права жінок і міжнародний мир.

Після розпаду СРСР 8 Березня продовжують відзначати як Міжнародний жіночий день у Росії, Білорусі, Азербайджані, Казахстані, Киргизії, Туркменії, Таджикистані. 8 Березня також національне свято і вихідний день в Анголі, Гвінеї-Бісау, Замбії, Камбоджі, Кенії, КНДР, Мадагаскарі, Монголії, Уганді та Лаосі.

В інших країнах, особливо англо-саксонських, Міжнародний жіночий день не дуже прижився. Як жіноче свято там відзначають більше День матері, який з 1914 року щорічно святкують у другу неділю травня. Крім того, в деяких країнах День матері святкують в інші дні.

З піснею по життю

Радянська пропагандистська машина працювала і вдень, і вночі, як годинниковий механізм. Одним із найважливіших його складників, після кіно, була пісенна творчість.

Варто зазначити, що до послуг кремлівських замовників завжди була наготові ціла армія пропагандистів усіх калібрів і мастей. А оскільки процес створення радянських пісень був різноманітний і некерований, тут також не обійшлося без плагіату.

В енциклопедичному словнику "Світ російської культури" цей процес не лише виправдовують, а й вихваляють: "пізніше багато (радянських) композиторів писали пісні й марші, побутову і танцювальну музику. Вони ж щедро насичували свої серйозні твори мелодіями, інтонаціями, запозиченими з пісень і танців свого часу". Тобто, якщо зрозуміло, то "поцупленими".

Так сталося, наприклад, із піснею La Adelita з мексиканського фільму "Віва, Вілья", що була гімном мексиканської революції, а стала "Маршем веселых ребят" популярного радянського композитора І. Дунаєвського з новим текстом В. Лебедева-Кумача.

Сюди ж можна віднести і прилаштування давньої популярної мелодії до нового тексту. Так було, наприклад, з єврейською весільною піснею, яка у композиторів братів Покрасс перетворилася на відомий "Марш Буденного" на слова А. д'Актіля, або українською жартівливою

пісню “Комарик”, що стала радянською агіткою “Как родная меня мать провожала” на слова Д. Бедного.

Іноді плагіат був подвійним, а то й потрійним, і навіть четвертним, коли одну й ту саму чужу мелодію експлуатували по кілька разів. Яскравий тому приклад – відома в 1920–1930 роки пісня “Молодая гвардия” (“Вперед, заре навстречу!”). У ній вірші радянського поета А. Безименського покладені на мелодію польської революційної “Робітничої пісні” (в російському перекладі Г. Рівкіна “Кто кормит всех и поит”), яка була переробкою німецької пісні початку ХХ століття, що, своєю чергою, є переробкою тірольської пісні “Zu Mantua in Bänden...” про Андреаса Гофера, вождя національно-визвольного руху в Тіролі у 1808–1810 роках.

Однак варто зазначити, що пісні запозичували не тільки у “чужаків”, а й у “своїх”.

Так, під час Першої світової війни в російській армії дуже популярною була пісня “Слышали деды” з приспівом зі словами: “Смело мы в бой пойдем / За Русь святую”. У роки громадянської війни з’явилося кілька її варіантів, зокрема і той, який найбільш відомий сьогодні, зі словами приспіву: “Смело мы в бой пойдём / За власть Советов”.

Ще одна популярна радянська пісня композитора А. Александрова і поета Н. Кооля “Там вдали, за рекой” про сотню юних бійців із будьонівських військ, що з’явилася в 1924 році, була перероблена зі старої пісні “За рекой Ляохэ”, в якій йшлося про одну з подій російсько-японської війни 1904–1905 років. Також існує ще кілька пісень з тією самою мелодією, створених різними авторами в різний час.

Тут треба зазначити, що пісні авторів, які стали емігрантами або з будь-яких інших причин були неугодними радянській владі, перетворювалися на “народні” або, як траплялося найчастіше, привласнювалися “шанованими” членами Спілки композиторів СРСР.

Пам’ятаєте радянський шлягер “У самовара я и моя Маша”? На платівці, записаній оркестром Леоніда Утьосова, зазначені такі вихідні дані: “Обработка Л. Дидерихса, слова В. Лебедева-Кумача”. Однак насправді пісня була написана для варшавського кабаре “Морське око”. Музику написала Фані Гордон (Квятковска), а автором тексту (звісно, польського) був Анджей Власт, власник цього кабаре. Вся Польща тоді співала: “Pod samowarem siedzi moja Masza / Ja mowie: tak, a ona mowi: nie!” Пізніше, повернувшись до СРСР, Квятковска написала російський текст для цієї пісні, саме такою вона і запам’яталася мільйонам радянських громадян.

Ще один не менш популярний радянський шлягер “Вот кто-то с горочки спустился” позначений як російська народна пісня в обробці композитора-пісняра (була така професія) Б. Терентьєва. Ось тільки чомусь таку “народну пісню” до Б. Терентьєва ніхто не чув. Зате був відомий український романс “В саду осіннім айстри білі”. Записав романс видатний український музикознавець і композитор Л. Яценко від студенток Київського державного університету Г. Ковадло і Л. Орел у 1958 році.

Загалом усю масу запозичених радянських пісень просто неможливо описати. Радянські композитори-плагіатори, так само як і поети-піснярі, з легкістю видавали чужі твори за власні, тобто здійснювали, причому з відома вищого партійного керівництва, літературно-музичне злодійство.

Нерідко траплялися і казуси. Так, одного разу під час перебування в СРСР делегації мексиканських робітників їм показали популярний тоді радянський фільм “Веселые ребята”. Коли герой Л. Утьосова заспівав відому пісню “Легко на сердце от песни веселой...”, мексиканці з подивом почали перешіптуватися: “Це ж наша пісня”, а потім стали підспівувати. Вибухнув міжнародний скандал.

Тільки особисте втручання Сталіна, формалізоване офіційною позицією газети “Правда”, поклато цьому край. Зберігся стенографічний запис розмови Сталіна з Ворошиловим, де генсек нібито каже: “Із цього фільму всі пісні гарні, прості, мелодійні. Їх звинувачують навіть у мексиканському походженні. Не знаю, скільки там спільних тактів із народно-мексиканською піснею, але, по-перше, суть пісні проста. По-друге, навіть якщо б було взято з мексиканського фольклору, це непогано”.

Ось так великий вождь і вчитель “усіх часів і народів”, сам невинуватий плагіатор, фактично благословив своїх кремлівських пропагандистів на плагіат.

Як бачимо, величезне різноманіття радянських пісень створено на основі польських, українських, єврейських, німецьких, латиноамериканських мелодій або переробок пісень царських часів.

Головна пісня країни

Відомо, що найголовніша пісня країни – Державний гімн. Після Лютневої революції в Росії царський гімн був скасований, а нового

більшовикам створити так і не вдалося. Тому зазвичай користувалися не власним, а чужим.

Так, деякий час перед проведенням низки офіційних заходів на мелодію “Марсельєзи” (французького гімну) співали слова “Отречёмся от старого мира / Отряхнём его прах с наших ног!” Були й інші варіанти можливого гімну, до прикладу, польська “Варшав’янка”.

Офіційний гімн з’явився у Росії тільки в 1918 році. Ним став Інтернаціонал, затверджений як гімн у січні 1918 року Радою Народних Комісарів. Після утворення СРСР Інтернаціонал став загальнодержавним гімном, залишаючись водночас і гімном РРФСР.

Аж до 1943 року на всіх офіційних заходах звучало “Вставай, проклятем заклеймённый / Весь мир голодных и рабов!” Коли перспектива зруйнувати вщент “весь мир насилья” остаточно втратила актуальність, був створений новий гімн, який, природно, пройшов ґрунтовну сталінську цензуру. Тепер це був гімн тільки СРСР.

За основу був узятий “Гімн партії більшовиків”, що його у 1938 році написав композитор А. Александров на вірші В. Лебедєва-Кумача. Однак Сталіну не сподобався текст, і його в перші воєнні роки заново написали Г. Ель-Регістан і С. Міхалков. Природно, що в гімні не забули згадати і великого вождя: “Нас вырастил Сталин – на верность народу / На труд и на подвиги нас вдохновил”, а оскільки тривала важка війна, з’явилися й рядки: “Мы армию нашу растили в сраженьях / Захватчиков подлых с дороги сметем!”

Новий гімн був затверджений постановою Політбюро ЦК ВКП (б) від 14 грудня 1943 року. Вперше він пролунав у новорічну ніч 1944 року, але офіційно його почали виконувати по всій країні тільки з березня. Музика цього гімну звучить у Росії і зараз, але зі словами неодноразово виникали проблеми.

Так, із 1956 року гімн понад 20 років виконували без слів, оскільки в них згадувався Сталін, хоча текст офіційно і не скасовували. У 1977 році був прийнятий перероблений С. Міхалковим текст, з якого поет прибрав згадку про Сталіна, а військові перемоги замінив на перемогу “бессмертных идей коммунизма”.

У Росії свій гімн знову з’явився тільки в листопаді 1990 року, після ухвалення урядом постанови про створення державних символів. Як гімн 23 листопада 1990 року Верховна Рада РРФСР затвердила музику “Патріотичної пісні” М. Глінки. Після розпаду СРСР цю музику як державний гімн затвердив своїм указом у грудні 1993 року президент

Росії. Впродовж семи років гімн існував без тексту, який так і не змогли затвердити, хоча було запропоновано понад 500 варіантів.

Однак “Патріотична пісня” не прижилася, оскільки, очевидно, була недостатньо патріотичною в очах росіян. У країні тривали гострі дискусії про новий гімн, при цьому багато хто висловлював пропозицію зберегти стару музику А. Александрова, для якої треба скласти новий текст. 4 грудня 2000 року ця пропозиція була схвалена на розширеному засіданні президії Держради Російської Федерації, в роботі якої брали участь представники думських фракцій.

Уже 8 грудня 2000 року Державна дума прийняла Федеральний закон “Про державний гімн Російської Федерації” (одночасно із законами про Державний герб і Державний прапор Російської Федерації). 27 грудня набрав чинності новий закон. Проте затверджена була тільки музика гімну, слова до якої ще належало скласти.

Згодом було запропоновано декілька варіантів законопроектів із текстом гімну. Держдума підтримала внесений президентом, у якого текст гімну належав С. Міхалкову. І цього разу поет не обійшовся без політичного реверансу, в гімні з'явився рядок “Хранимая Богом родная земля!”, яка ще й досі викликає гарячі суперечки з приводу її відповідності Конституції країни.

У ногу з Третім райхом

Один із найвідоміших радянських маршів “Марш авіаторов” (“Все выше и выше, и выше...”) написав навесні 1923 року композитор Ю. Хайт на слова П. Германа (хоча сам Ю. Хайт стверджував, що пісня написана в 1920 році). Марш часто виконували на парадах і був офіційним гімном Військово-Повітряних сил СРСР.

Щоправда, радянського глядача могло б неабияк здивувати, чому це молодчики в документальному фільмі “Тріумф волі”, радісно фиркаючи, обливаються холодною водою під мелодію “Herbei zum Kampf...”, що як дві краплі води схожа на офіційний гімн Повітряного флоту Червоної армії. Прем'єра фільму, знятого на особисте замовлення Гітлера кінорежисером Лені Ріфеншталем, відбулася в 1935 році в Берліні.

Однак навряд чи варто дивуватися тому, що “Марш авіаторов” і “Herbei zum Kampf...” використовують однакову мелодію, а місцями навіть збігається текст. Річ у тому, що і нацисти, й комуністи спира-

лися на одну й ту саму ідеологічну базу, використовували практично подібну фразеологію і не особливо обтяжували себе міркуваннями морального плану. Використовували вони й однакові мелодії.

Так, до прикладу, німецькі націонал-соціалісти вжили мелодію старовинної тірольської пісні “Zu Mantua in Banden...” у своєму молодіжному марші “Dem Morgenrot entgegen...”, яку, як ми вже зазначали, в 1922 році комсомолец А. Безіменській безсоромно використав, створивши для радянського комсомолу його гімн “Молодая гвардия”.

А ще раніше мелодію старовинного німецького солдатського маршу часів франко-пруської війни 1870–1871 років активно використовували і російські революціонери (більш відомий варіант – “Смело, товарищи, в ногу”), і німецькі націонал-соціалісти з їхнім перекладом російського тексту (марш “Brüder in Zechen und Gruben”).

Щодо “Марша авіаторов” і “Herbei zum Kampf...”, то історія їх появи така. На початку 1920-х років “композитор” Ю. Хайт отримав замовлення на марш Червоних авіаторів. У Червоних кавалеристів уже був свій марш, тому Ю. Хайт вирішив піти второваним шляхом і теж “запозичив” для своєї пісні мелодію старовинного німецького морського маршу.

У 1926 році в газеті німецьких комуністів “Die Rote Fahne” були опубліковані слова і ноти радянського авіамаршу під назвою “Марш красных летчиков”. Саме звідти нацисти і взяли його собі “на службу”. Згідно з іншою версією, в Ліпєцку, де до війни кували кадри німецької Люфтваффе (включаючи, до речі, й Герінга), німецькі курсанти-льотчики почули і полюбили цю мелодію, а пізніше “перетягнули” її собі.

Так що дивуватися збігові мелодій не варто. Дивним виглядає радше те, що тривалий час ніхто ні в СРСР, ні в Росії не звертав або не хотів звертати увагу на це. Втім, воно і зрозуміло, всі ці пісні є яскравими зразками пісенної пропаганди, але по різні боки барикад.

До речі, плагіатом займалися не лише радянські піснярі, а й радянські плакатисти, запозичуючи у німців сюжети й композицію. Це також не дивно, оскільки на момент початку війни у Третього райху була ідеально побудована пропагандистська система і, крім як у них, переймати досвід з елементами плагіату було просто ні в кого. Лише погляньте на ілюстрації радянських і німецьких плакатів – скільки в них спільного!

*Зразки німецької та радянської пропаганди.
Плакати писали під копірку*

Цікаво, але російські фашисти (а були й такі) також запозичили свій гімн у німецьких нацистів. Так, гімном Всеросійської фашистської партії, що існувала в 1931–1943 роках у Китайській республіці, була пісня “Знамена выше!” Це була копія нацистської “Horst Wessel Lied”, що її приписують штурмовикові та поетові Горсту Весселю (так звана “Пісня Горста Весселя”). До кінця 1920-х років вона стала гімном Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії та офіційно називалася “Die Fahne hoch” (“Прапор вище”).

Однак історія з однаковими німецькими і російськими маршами, як це не дивно, ще не закінчилася.

Так, багато хто звернув увагу, що “новий старий” гімн російської Державної думи під назвою “Избранникам русского народа”, нещодавно відроджений у виконанні кремлівського співака Іосіфа Кобзона, сильно нагадує німецький гімн “Deutschland uber alles”. Нічого дивного в цьому також нема, оскільки мелодія цього гімну на слова цензора Н. Соколова, “написана” композитором А. Глазуновим у 1906 році, була запозичена з австрійського гімну.

Німецький та радянський плакати часів Другої світової війни

Останній же являє собою пісню на музику Йозефа Гайдна, складену ще в 1797 році. Вона називалася “Пісня кайзера” і до 1918 року її використовували як офіційний гімн Австро-Угорської імперії. У 1922 році вона в повному обсязі стала державним гімном Веймарської республіки, а з 1933 року в дещо трансформованому вигляді – гімном Третього райху.

А ось сучасна ватно-патріотична російська пісня “Действуй, Путин! Русский президент!” у виконанні Маріні і Сергея Боріскіних дуже вже схожа на марш “Vorwärts! Vorwärts!” (“Вперед! Вперед!”), який був за часів Третього райху офіційним гімном націонал-соціалістичного союзу молоді, більш відомого як Гітлерюгенд.

Що ж, воістину, історія має властивість повторюватися: першого разу як трагедія, другого – як фарс.

Емблема армії Росії

Як відомо, червона зірка – геральдичний знак, що був символом Червоної армії, а також був присутній на прапорі й гербі СРСР. Однак, як і чимало іншого, цей символ також запозичений.

П’ятикутна зірка, або пентаграма (пентакль), відома з глибокої давнини. Її як символ захисту, охорони та безпеки використовували у своїх тотемах і ритуальних малюнках ще первісні люди, а також представники найранніших цивілізацій на теренах сучасних Туреччини, Греції, Ірану та Іраку. Найдавніші зображення п’ятикутної зірки датуються VI тисячоліттям до н. е.

Пентаграму, що виникла в ранньоземлеробських культурах, застосовували й у наступні епохи, коли її архаїчне значення вже забулося. При цьому церква вважала п’ятикутну зірку символом язичництва і не толерувала. Однак, не здобувши гідного місця у християнстві, пентаграма виявилася затребуваною різними чорнокнижними вченнями. Всі антихристиянські рухи і секти широко використовували цей символ, трактуючи його на свій лад. Причому в них пентаграма зображувалася такою, що стоїть на одному промені і звернена двома протилежними променями вгору.

Таким чином, у Середньовіччі перевернута п’ятикутна зірка набула іншого значення, поганого і зловісного. Її потрактовували як морду рогатого козла, що використовується в ритуалах відьом і чаклунів, або навіть личину самого диявола. Причому такі “відьомські” зірки

були червоними – червоний колір із найдавніших часів символізував не тільки красу, а й бунт та революцію – з їх готовністю пролити за все це кров.

Знак армії Росії сучасні пропагандисти скопіювали з емблеми американської компанії

У результаті п'ятикутна зірка червоного кольору стала символом стихії, в якій повинні були народитися або “новий порядок”, або повний хаос, що кидало виклик старому світові залежно від того, куди дивляться її промені.

У Росії аж до 1917 року п'ятикутні зірки як символ використовували не зовсім охоче, хоча достеменно відомо, що у 1827 році імператор Ніколай I, перейнявши французький досвід, вводить зірки на еполетах офіцерів і генералів російської армії, а в 1854 році запроваджує в російській армії погони, а також зірки на них.

Більшовики, що прийшли до влади після кривавого жовтневого перевороту і “до основанья” руйнували старий світ, терміново потребували нової символіки. Ось тут червона пентаграма як ніколи стала у пригоді!

За одними даними, першим навесні 1918 року як розпізнавальний знак військовослужбовців Червоної армії п'ятикутну зірку запропонував ввести військовий комісар Московського військового округу Н. Полянскій. За іншими – “батьком” п'ятикутної зірки став К. Єремєєв – перший радянський командувач військ Петроградського

військового округу. А остаточно її затвердив один із більшовицьких вождів Лев Троцький.

Наказом Наркомату з військових справ від 19 квітня 1918 року ця емблема була введена як нагрудний знак для всього особового складу РСЧА. Носіння червоної зірки було підтверджено наказом Реввійськради Республіки за № 310 від 7 травня того ж року. Однак практика показала, що знак на грудях був недостатньо помітний через ремені амуніції. І тоді наказом наркома Л. Троцького за № 594 від 29 липня 1918 був встановлений значок-кокарда для носіння на головних уборах червоноармійців і командного складу.

Варто зазначити, що поява п'ятикутної червоної зірки як військової емблеми була сприйнята далеко не всіма росіянами схвально, що пов'язано з тим самим двояким трактуванням значення п'ятикутної зірки. Та згодом до неї не лише звикли, а й почали вважати символами радянської влади і радянської армії.

Зберігається любов до зірки і в сучасній Росії та її збройних силах. Хоча тут, як завжди, не обходиться без казусів. Так, 21 червня 2015 року на підмосковному полігоні "Алабіно" Міністерство оборони Російської Федерації з помпою представило новий знак "Армія Росії". Це п'ятикутна зірка, яку перетинає горизонтальна лінія.

Однак із новою емблемою Армії Росії знову таки трапилася халепа. Мало того, що Росія не змогла придумати нічого нового, крім як розфарбувати стару радянську зірку в кольори прапора Росії, який, як уже зазначалося, нагадує голландський прапор, так ще новий знак російської армії виявився схожим на емблему американського супермаркету Mall of America зі штату Міннесота, відомого вже понад 30 років.

Практично такий самий пентакль відображений на американській поштовій марці, випущеній у 2002 році. Відмінність лише у відсутності декоративної стрічки і в чергуванні кольорів на зірці. Ось так невідгадливо працюють сучасні російські пропагандисти. Російська громадськість обурена: "Вкрали, і у кого – у ненависних америкосів". При цьому, знаючи особливості корупційних традицій у Росії, можна лише здогадуватися, скільки коштів було витрачено на розробку цього "унікального" символу.

РОСІЙСЬКА ЗБРОЯ

Символ російської зброї

Цар-пушку вважають однією з найвизначніших пам'яток московського Кремля. Майже всі іноземні туристи, відвідуючи Москву, оглядають цей помпезний пам'ятник російської артилерії.

1586 року до Москви надійшла тривожна звістка: на місто суне кримський хан зі своєю ордою. У зв'язку з цим російський майстер ливарної справи, московит Андрій Чохов, відлив величезну за розмірами гармату, що стріляла кам'яною картеччю і була призначена для захисту Кремля. Вона у довжину мала 5,34 м, її калібр – 890 мм.

Спочатку гармату встановили на височині для захисту моста через Москву-ріку і оборони Спаських воріт.

Однак хан не дійшов до Москви, тому містяни так і не побачили, як б'є це артилерійське знаряддя, назване за свої розміри цар-пушкою. У XVIII столітті гармату перемістили до Кремля, і відтоді вона не залишала його межі. Для переміщення гармати використовували 200 коней.

Нині цар-пушка розташована на лафеті з чавуну, який виконує декоративну функцію. Поруч лежать декоративні ядра з чавуну (хоча, як було зазначено, гармата призначалася для стрільби кам'яною картеччю). Лафет і декоративні ядра для гармати, прикрашені литими орнаментами, виготовили 1835 року на петербурзькому заводі.

Саму гармату відливали з бронзи. Гармата прикрашена поясами рельєфів. Праворуч дульної частини зображений цар Фьодор Іванович на коні. На голові у нього корона, а в руках він тримає скипетр. Поруч із зображенням написано: "Божиею милостию царь и великий князь Фёдор Иванович государь и самодержец всея великая Россия". Вважається, що свою назву гармата могла отримати саме завдяки цьому зображенню царя.

Крім назви "цар-пушка", можна зустріти іншу назву – "дробовик російський". Така назва пов'язана з тим, що гармату відливали спеці-

ально для стрільби “дробом”, тобто картечцю. За сучасною класифікацією цар-пушка є мортирою. Однак у XVII–XVIII століттях її називали гарматою, або бомбардою. Це доволі потужне артилерійське знаряддя епохи Середньовіччя.

Однак, якщо уважно поглянути на нього і на розташовані поруч ядра, закрадається сумнів, а чи можна було стріляти з такої зброї. На думку деяких фахівців, ця величезна гармата ніколи не стріляла. А виготовлена вона була виключно для того, щоб лише налякати чужоземців, зокрема кримського хана.

Так що ж це за зброя, виставлена на огляд: бутафорія чи ні?

Як уже зазначалося, чотири чавунних ядра, складені пірамідою біля підніжжя гармати, виконують суто декоративну функцію – всередині вони порожні. Однак маса одного такого справжнього ядра становила б 1970 кг, у той час як вага кам'яної картечі (невеликих кам'яних ядер) становила близько 800 кг. Стріляти з такого лафета, використовуючи чавунні ядра, було неможливо фізично, оскільки гармату, найімовірніше, просто розірвало б. Крім того, ні про які випробування цар-пушки або бої за її участю документи не збереглися. Тому нині навколо призначення цього артилерійського знаряддя виникає чимало суперечностей.

За старих часів гармату часто називали “дробовик російський”, проте в 1930 році більшовики вирішили величати його виключно цар-пушкою. Зробили вони це для підвищення “звання” гармати, а також із метою пропаганди. Вважається, що цар-пушка має символізувати могутність російської зброї. І це справді символічно – гармата, з якої ніколи не стріляли, створена лише для залякування ворогів, але яка не має жодного практичного використання, найяскравіше і характеризує російську зброю. За показною, пихатою оболонкою не міститься нічого. Все найкраще, що було вироблено в Росії, а потім і в СРСР, зокрема і в галузі озброєнь, було запозичене.

Чому ж основні науково-технічні досягнення СРСР були вкрадені на Заході? Атомна бомба, ракетні технології тощо. Та тому, що розвідка в СРСР була поставлена набагато вдаліше, ніж наука. Радянські вчені сиділи у так званих “шарашках” по тюрмах і таборах, а розвідці давали завдання добувати на Заході все найпередовіше.

“Зброєбудівні” технології росіяни крадуть і неліцензійно копіюють відносно недавно, але доволі успішно. Ось найбільш виразні й повчальні історії в цій царині.

Фрау “Фау”

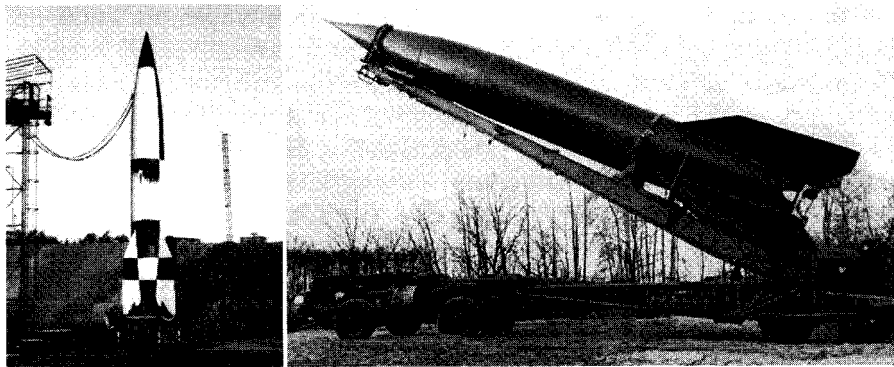
Нині російському суспільству наполегливо нав'язують думку про те, що в галузі озброєння та освоєння космосу Радянський Союз був попереду всієї планети. І все це завдяки “чудовим досягненням” радянських інженерів і конструкторів. Однак проаналізуємо реальний стан справ і уважно розглянемо деякі зразки “передової” науково-технічної думки в СРСР. До прикладу, з чого і з кого починалася радянська ракетна техніка і як з'явилося на світ це улюблене дітище кремлівської пропаганди?

Виявляється, що перша радянська балістична ракета Р-1 – це повний аналог німецької ракети V-2, єдине, що її створили за радянськими кресленнями та з радянських матеріалів.

Щоб не бути голослівними, зробимо невеликий екскурс в історію. Будь-який практичний розвиток техніки обов'язково спирається на міцний теоретичний фундамент. Та хто реально міг закласти наукові підвалини ракетної техніки і космонавтики в СРСР? Зазвичай основоположником тут називають К. Ціолковського.

Однак насправді він був лише самоуком, якого тривалий час вважали просто “міським божевільним”. Уже до революції К. Ціолковський був викритий науковим співтовариством як псевдовчений і псевдовинахідник. Проти нього виступали такі відомі російські вчені, як Н. Жуковський, В. Ветчинкін та багато інших.

Міф про його величезний науковий внесок був створений у повній відповідності з ленінською тезою про те, що “кожна кухарка буде управляти державою”. 1921 року В. Ленін підписав постанову про присудження К. Ціолковському персональної пенсії зовсім випадково. За нього клопотали знайомі військові – напівписьменні кавалеристи – і два земляки з “Калужького товариства любителів природи місцевого краю”, які ходили по інстанціях, – учитель і лікар. Коли зібралася рада із присудження персональних пенсій, подивилися – всі підписи зібрані. І проголосували. К. Ціолковський був нагороджений пенсією “за особливі заслуги в галузі авіації”. А згідно з ухваленою процедурою, цей документ мали завізувати всі члени уряду, зокрема й В. Ленін як голова Раднаркому. А оскільки є підпис В. Леніна, історики почали робити з “міського божевільного” великого вченого. Справжні ж учені в перші роки радянської влади або емігрували з Росії, або були знищені.

Німецька балістична ракета V-2 та радянська Р-1 “Волга”

Єдина відома формула, що її приписують К. Ціолковському, – це запропоноване ним у 1897 році розв’язання рівняння руху матеріальної точки перемінної маси, що його вивів І. Мещерській. Однак першими рівняння руху тіла з перемінною масою розв’язали англійські дослідники В. Мур у 1810–1811 роках, а також П. Г. Тейт і В. Дж. Стіл із Кембриджського університету в 1856 році.

До того ж варто зазначити, що формула Ціолковського насправді не враховувала реалій польоту ракети. Набагато практичнішу формулу, що її до сьогодні використовують під час конструювання ракет, запропонував український учений Юрій Кондратюк (Олександр Шаргей).

Усьому світові відомо, що основні науково-технічні питання польоту космічної ракети в деталях розробили американці Роберт Годдарт і Теодор фон Карман, француз Робер Ено-Пельтрі, німці Герман Оберт, Вальтер Гоман і Макс Вальє. Саме завдяки роботам зарубіжних учених та інженерів ракети переміщалися зі сторінок книжок на креслярські дошки, полігони, а згодом і на космодроми, набуваючи сучасного вигляду.

Так, до прикладу, перший патент на багатоступінчасті ракети отримав Р. Годдарт у США в 1914 році. Згодом, у 1923 році, виходить книжка німецького професора Г. Оберта, який запропонував двоступінчасту ракету для польоту в космос. І тільки через чотири роки цю ідею виносив К. Ціолковський, попередньо ознайомившись з працею німецького професора в газеті “Правда”.

Говорячи про радянські пріоритети в ракетобудуванні, зазвичай згадують так звану ГІРД (групу вивчення реактивного руху) – науково-дослідну і конструкторську організацію, що займалася розробкою та запуском ракет і двигунів до них. ГІРД існувала у Москві та Ленінграді в 1931–1933 роках і стала основою для створення радянського Ракетного науково-дослідного інституту в 1934 році. Серед його учасників С. Корольов, Ю. Победоносцев, М. Тіхонравов, Ф. Цандер та інші відомі радянські інженери-ракетники.

Для порівняння рівня розвитку ракетної техніки в Радянському Союзі та Німеччині до Другої світової війни наведемо кілька прикладів. Так, рідинна радянська ракета ГІРД-Х зразка 1933 року мала стартову масу 29,5 кг, а висота польоту – 80 м. Німецька ракета А-2 зразка 1934 року мала масу понад півтонни, висота польоту – 2 км.

Є відомості, що С. Корольов зустрічався з Ю. Кондратюком і пропонував стати його заступником замість померлого Ф. Цандера. Однак після огляду кустарних лабораторій ГІРД Ю. Кондратюк делікатно відмовив. А після арешту маршала М. Тухачевського, що курирував ракетників, які нічого на той час не дали на озброєння Червоній армії, частину “розтратників народних коштів” розстріляли, іншу заслали в табори. До речі, вже пізніше були обмовлені (своїми ж) та знищені також і творці легендарної “катюші”.

Інакше розвивалася ракетна техніка на Заході. Спираючись на дослідження західних учених, німецький інженер Вернер фон Браун, послуговуючись роботами Г. Оберта, спроектував у 1937 році першу справжню балістичну керовану ракету А-4, перейменовану пізніше на Фау-2 (V-2). Дальність її польоту становила 300 км!

А 3 жовтня 1942 року Фау-2 стала першою ракетою, що перевищила швидкість звуку. 17 лютого 1943 року перший літальний апарат потрапив у космос. Згідно із загальноприйнятим уявленням, межа між земною атмосферою і космічним простором проходить на висоті 100 км (так звана лінія Кармана). Ракета Фау-2, що несла прилади, піднялася на висоту приблизно 190 км. А вже на початку 1944 року фон Браун зі своїми однодумцями провів розрахунки і визначив обсяг доопрацювань Фау-2 для запуску за її допомогою... супутника Землі! Однак вище керівництво Німеччини рішуче відмовилося від такого проекту, оскільки вважало це відволіканням ракетників від удосконалення “зброї відплати”.

До слова, західні історики ракетної техніки “піонерами” космосу вважають саме німців, віддаючи належне події, що сталася 17 люто-

го 1943 року. Варто зазначити, що на таку саму висоту (190 км) той самий фон Браун, який після війни потрапив до США, запустив пізніше і перших двох американських астронавтів – А. Шепарда 5 травня 1961 року та В. Гріссона 21 липня 1961 року.

У 1944 році завдяки розвідувальним даним англійців, які сильно потерпали від ракетних обстрілів, частини Фау-2 знайшли партизани в Польщі і їх стали ретельно вивчати радянські інженери М. Тихонов і Ю. Побєдоносцев. Одразу ж після закінчення війни зразки Фау-2, двигунів, документація, технологічне оснащення з німецького ракетного полігону в Пенемюнде, захопленого радянськими військами, були доставлені в Радянський Союз.

У серпні 1946 року в підмосковному Калінінграді (тепер – Корольов) заснували “мозковий центр” радянського ракетного проекту на чолі з С. Корольовим – НДІ-88, в якому на основі Фау-2 була створена перша радянська ракета Р-1.

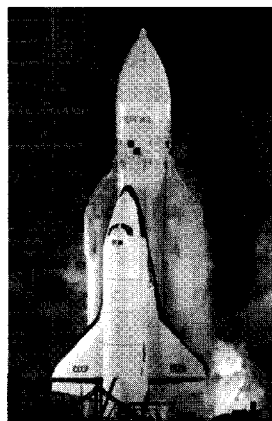
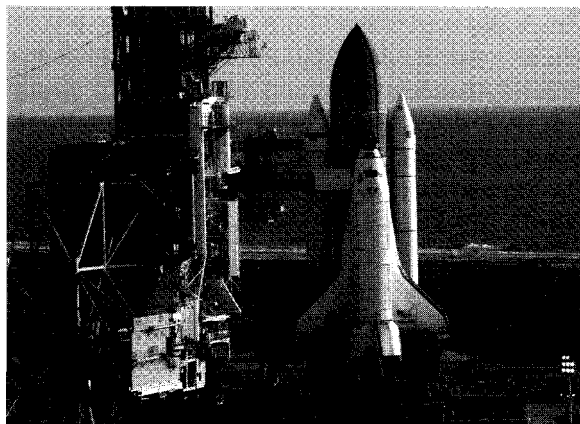
Перший запуск Р-1 (точніше, її прототипу) відбувся 18 жовтня 1947 року. Він був визнаний умовно успішним, оскільки ракета, пролетівши 206 км, відхилилася від цілі на 30 км. Надалі максимальне відхилення було доведено до півтора кілометрів. Регулярні запуски почалися на початку 1948 року. Вони дали більш прийнятні результати, в зв'язку з чим за постановою радянського уряду НДІ-88 приступив до проектування Р-1. До середини 1948 року було виготовлено 20 ракет, а в 1949 році державні випробування успішно пройшла друга серія Р-1.

25 листопада 1950 року перша радянська балістична ракета Р-1 була взята на озброєння і поступила в ракетні частини, що дислокувалися в Капустиному Яру. В її розробці взяли участь загалом 13 науково-дослідних інститутів і 35 номерних секретних заводів. У створенні ракети Р-1 і наступних її модифікацій безпосередню участь брали також німецькі інженери, захоплені радянськими військами в Пенемюнде і вивезені в Радянський Союз.

Заокеанський батько “Бурана”

15 листопада 1988 року в Радянському Союзі з космодрому Байконур був запущений космічний корабель багаторазового використання “Буран”. І, природно, ця подія відразу ж була проголошена видатним досягненням радянської космонавтики.

Однак “Буран” розробляли під впливом американських зразків, легендарних “космічних човників”. Кораблі багаторазового використання “Спейс-Шаттл” (спочатку їх було побудовано чотири) проектували в рамках програми NASA “Космічна транспортна система”, і перший човник уперше стартував 12 квітня 1981 року – до 20-річчя польоту Ю. Гагаріна. Саме цю дату і треба вважати відправною точкою радянського “Бурана”.

Американський спейс-шаттл та радянський “Буран”

Шаттл був дітищем холодної війни, точніше – амбітної програми “Стратегічна оборонна ініціатива” (COI), завданням якої було створення системи протидії радянським міжконтинентальним ракетами. Колосальний розмах проекту COI призвів до того, що його охрестили “зоряними війнами”.

Розробка шаттла не залишилася непоміченою і в СРСР. У мізках радянських воєначальників багаторазовий корабель постав чимось на кшталт суперзброї, здатної завдати ядерного удару з космічних глибин, хоча насправді корабель створювали лише для доставки на орбіту елементів системи протиракетної оборони. Ідея використовувати шаттл як орбітальний ракетоносець справді була, проте американці відмовилися від неї ще до першого запуску корабля.

У СРСР побоювалися, що шаттли можуть бути використані для викрадення радянських космічних апаратів. Побоювання були безпід-

ставні: шаттл справді мав на борту великого маніпулятора, а вантажний відсік легко вмщував навіть великі космічні супутники. Проте в плани американців викрадення радянських супутників, очевидно, не входило через саму безглуздість ідеї. Як можна було б пояснити подібні дії міжнародному співтовариству?

Проте в Радянському Союзі почали замислюватися над альтернативою заокеанського винаходу. Радянський корабель мав слугувати і мирним цілям: його могли використовувати для проведення наукових робіт, доставки вантажів на орбіту та їх повернення на Землю. Однак головним призначенням "Бурана" було виконання військових завдань. Його бачили головним елементом космічної бойової системи, розрахованої як на протидію можливій агресії з боку США, так і на нанесення контрударів.

У середині 1980-х років в СРСР були розроблені бойові орбітальні апарати "Скіф" і "Каскад". Виведення їх на орбіту розглядалося як одне з головних завдань космічної програми по "Бурану". Бойові системи мали знищувати балістичні ракети і військові космічні апарати США лазерною або ракетною зброєю. Для знищення ж цілей на Землі планували використовувати орбітальні головні частини міжконтинентальної балістичної ракети розробки КБ "Південне", які б розміщувалися на борту "Бурана". Бойовий блок мав термоядерний заряд потужністю 5 мегатонн. Усього "Буран" міг узяти на борт до п'ятнадцяти таких блоків.

Існували й амбітніші проекти. Так, до прикладу, розглядався варіант будівництва космічної станції, бойовими блоками якої були б модулі корабля "Буран". Кожен такий модуль ніс у вантажному відсіку знешкоджувальні елементи, і в разі війни вони мали звалитися на голову супротивника. Знешкоджувальні елементи являли собою носії ядерної зброї, що їх розміщували на так званих револьверних установках усередині вантажного відсіку. Модуль "Бурана" міг умістити до чотирьох таких установок, кожна з яких несла до п'яти знешкоджувальних елементів. На момент першого запуску корабля всі ці бойові елементи перебували на стадії розробки.

Проте за наявності всіх цих планів до часу першого польоту корабля у радянських конструкторів не існувало якогось чіткого розуміння його бойових завдань. Не було єдності й у керівників країни, серед яких були як прибічники, так і затяті противники створення "Бурана". Однак провідний розробник "Бурана" Г. Лозино-Лозинський

спочатку підтримував концепцію кораблів багаторазового використання. Свою роль у появі “Бурана” зіграла також позиція тодішнього міністра оборони Д. Устінова, який бачив у шаттлах загрозу для СРСР і вимагав гідної відповіді на американську програму.

Саме страх перед “ноюю космічною зброєю” змусив радянське керівництво піти по шляху заокеанських конкурентів. Від самого початку корабель було задумано не стільки альтернативою, скільки точною копією шаттла. Креслення американського корабля розвідка СРСР здобула ще в середині 1970-х років і радянським конструкторам залишалося лише пристосувати його до умов вітчизняної промисловості.

Щоправда, інженерам довелося зіткнутися із серйозною проблемою – СРСР не мав силової установки, яка б за своїми характеристиками дорівнювала американській. Радянські двигуни виявилися більшими, важчими і мали меншу тягу. Тому конструкцію радянського корабля довелося дещо змінити, зменшивши масу.

Доля “Бурана” від самого початку була непростою, а розвал СРСР тільки погіршив наявні труднощі. До початку 1990-х на програму по “Бурану” було витрачено майже 16,5 млрд радянських рублів (близько 24 млрд доларів у тих цінах), притому що подальші її перспективи були доволі туманними. Тому в 1993 році вище керівництво Росії вирішило відмовитися від проекту. До цього часу встигли побудувати другий корабель багаторазового використання (він готувався до польоту), ще один перебував у виробництві, а четвертий і п’ятий – тільки закладали у стапелі.

У 2002 році “Буран”, що зробив перший і єдиний космічний політ, був знищений через обвалення даху одного з корпусів космодрому “Байконур”. Другий корабель залишився в музеї космодрому і тепер є власністю Казахстану. Третій зразок демонстрували (в незавершеному вигляді) на Міжнародному авіаційно-космічному салоні в 2011 році. Четвертий і п’ятий апарати добудовувати вже не стали, а розібрали й утилізували.

Мегатонний плагіат

Атомний проект СРСР – одна з найзагадковіших сторінок радянської історії. Пов’язано це, передусім, із завісою підвищеної секретності, яка завжди оточувала все, що стосується створення ядерної зброї.

Нині кожен росіянин зможе відповісти на запитання про те, хто винайшов атомну бомбу в Радянському Союзі. Зазвичай батьком радянської бомби називають ученого-ядерника І. Курчатова. Проте чи була радянська атомна бомба оригінальною розробкою радянських учених?

Першими тут знову-таки були німці. У грудні 1938 року фізики Отто Ган і Фріц Штрассман уперше у світі здійснили штучне розщеплення ядра атома урану. В квітні 1939 року на адресу військового керівництва Німеччини надійшов лист професорів Гамбурзького університету П. Гартека і В. Грота, у якому вказувалося на принципову можливість створення нового виду високоефективної вибухової речовини. А вже в червні 1939 року розпочалося спорудження першої в Німеччині реакторної установки на полігоні Куммерсдорф під Берліном. Був прийнятий закон про заборону вивезення урану за межі Німеччини, а в Бельгійському Конго терміново закупили велику кількість уранової руди. Однак німецькому "урановому проекту" так і не судилося втілитися в життя.

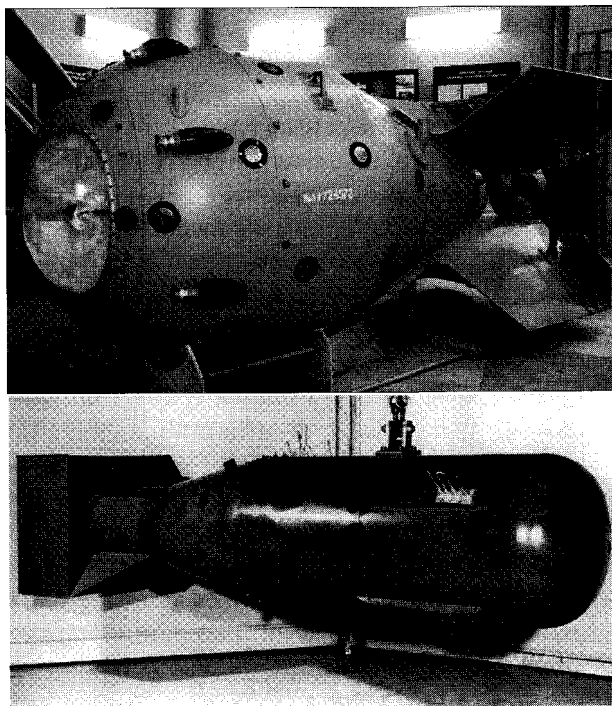
Паралельно з німцями (лише з невеликим відставанням) розробками атомної зброї зайнялися у Великій Британії і в США. Початок їм поклав лист, направлений у вересні 1939 року А. Айнштайном разом із групою фізиків-емігрантів президентові США Франкліну Рузвельту. Лист звертав увагу президента на те, що Німеччина веде активні дослідження, в результаті яких може незабаром отримати атомну бомбу. Програма США з розробки ядерної зброї, здійснення якої почалося 17 вересня 1943 року в секретній лабораторії у Лос-Аламосі, отримала назву "Мангеттенського проекту".

У СРСР перші відомості про роботи, що їх проводили як союзники, так і противники, були повідомлені І. Сталіну розвідкою ще в 1943 році. Відразу було вирішено розгорнути подібні роботи. Так почався радянський атомний проект. Завдання отримали не лише вчені, а й розвідники, для яких добування ядерних секретів стало надзадачею.

Нині вже ні для кого не секрет, що "Мангеттенський проект" був буквально нашіпгований радянськими агентами. Радянська розвідка кілька років поспіль буквально прочісувала Сполучені Штати вздовж і поперек, у пошуках місця та людей, які мають безпосередній стосунок до "великої бомби".

Один із них, німецький комуніст Клаус Фукс, у 1933 році втік до Великої Британії, де отримав диплом фізика у Брістольському універ-

ситеті. В 1941 році К. Фукс повідомив про свою участь в атомних дослідженнях агентів радянської розвідки Кучінському, який поінформував радянського посла І. Майського. Той доручив військовому аташе терміново встановити контакт із К. Фуксом, якого у складі групи вчених збиралися доправити до США. К. Фукс погодився працювати на радянську розвідку. В роботі з ним були задіяні багато радянських розвідників-нелегалів: подружжя Зарубіних, Ейтінгон, Васілевській, Семьонов та інші. У результаті їхньої активної діяльності вже в січні 1945 року СРСР мав опис конструкції першої атомної бомби. При цьому радянська резидентура в США повідомила, що американцям потрібно мінімум один рік, але не більше п'яти років для створення істотного арсеналу атомної зброї.

*Американська атомна бомба “Малюк”, що була скинута на Хіросіму,
та перша радянська бомба РДС-1*

Природно, радянське керівництво не залишалося байдужим і до німецьких атомних розробок. Після війни до Німеччини направили групу радянських фізиків, серед яких були майбутні академіки Л. Арцимовіч, І. Кікоїн, Ю. Харітон. Усі були закамфльовані у форму полковників Червоної армії. Операцією керував перший заступник наркома внутрішніх справ І. Серов, що відчиняло будь-які двері. Крім потрібних німецьких учених, “полковники” розшукали тонни металевого урану, що, за зізнанням І. Курчатова, скоротило роботу над радянською бомбою не менш ніж на рік. Крім фізиків і хіміків, із Німеччини до СРСР відправляли також механіків, електротехніків, складувів тощо. Деяких фахівців знаходили в таборах військовополонених, до прикладу, Макса Штайнбека, майбутнього радянського академіка і віце-президента АН НДР. Усього в атомному проєкті в СРСР працювали не менше тисячі німецьких фахівців. Із Берліна була повністю вивезена лабораторія фон Арденне з урановою центрифугою, обладнання Кайзерівського інституту фізики, документація, реактиви. У рамках атомного проєкту були створені лабораторії “А”, “Б”, “В” і “Г”, науковими керівниками яких стали вчені, які прибули з Німеччини.

Лабораторією “А” керував барон Манфред фон Арденне, талановитий фізик, який розробив метод газодифузійного очищення і розділення ізоотопів урану в центрифусі. Спочатку його лабораторія розташовувалася на Жовтневому полі в Москві. До кожного німецького спеціаліста було приставлено по п'ять-шість радянських інженерів. Пізніше лабораторія фон Арденне переїхала до Сухумі, а на її місці влаштували Лабораторію № 2, яка згодом виросла у відомій Курчатівській інститут. У 1947 році М. фон Арденне удостоївся Сталінської премії за створення центрифуги для очищення ізоотопів урану в промислових масштабах. А через шість років М. фон Арденне став двічі Сталінським лауреатом.

Ніколаус Ріль став керівником лабораторії “Б”, яка провадила дослідження в галузі радіаційної хімії та біології на Уралі (нині місто Снежінск). Отримавши визнання в СРСР як дослідник і талановитий організатор, що вмів знаходити ефективні рішення найскладніших проблем, доктор Ріль став однією із ключових фігур радянського атомного проєкту. Після успішного випробування радянської бомби він став Героєм Соціалістичної Праці та лауреатом Сталінської премії.

Роботи лабораторії “В”, організованої в Обнінску, очолив професор Рудольф Позе, один із “піонерів” у галузі ядерних досліджень. Під його

керівництвом були створені реактори на швидких нейтронах, перша в Союзі АЕС, почалося проектування реакторів для підводних човнів. Об'єкт в Обнінську став основою для організації Фізико-енергетичного інституту імені А. І. Лейпунського. Р. Поже працював до 1957 року в Сухумі, потім – в Об'єднаному інституті ядерних досліджень у Дубні.

Керівником лабораторії “Г”, розміщеної в сухумському санаторії “Агудзери”, став Густав Герц, племінник знаменитого фізика XIX століття, сам доволі успішний учений. Він отримав визнання за серію експериментів, що стали підтвердженням теорії атома Нільса Бора і квантової механіки. Результати його успішної діяльності в Сухумі в подальшому були використані на промисловій установці, побудованій у Новоуральську, де в 1949 році була вироблена начинка для першої радянської атомної бомби РДС-1. За свої досягнення в рамках атомного проекту Густав Герц у 1951 році удостоївся Сталінської премії.

Треба зазначити, що німецькі фахівці не були ображені радянською владою: всі вони приїхали зі своїми сім'ями, привезли з собою меблі, книги, картини, були забезпечені гарними зарплатами і харчуванням. Багатьом із них дозволили повернутися на батьківщину (природно, в НДР), за умови дачі підписки про нерозголошення впродовж 25 років відомостей про свою участь у радянському атомному проекті.

12 квітня 1943 року, виконуючи рішення Державного комітету оборони – приступити до атомного проекту, Академія наук прийняла секретну постанову про створення спеціальної лабораторії для І. Курчатова, відомої зараз як “Лабораторія № 2”.

У розпорядження І. Курчатова надали сто московських прописок (для проживання в Москві був потрібен спеціальний дозвіл). Він також отримав право демобілізувати людей із Червоної армії. Найкращі мізки різних наукових спеціалізацій були задіяні для роботи в лабораторії з усіх кінців країни. Вже до кінця 1945 року І. Курчатову вдалося зібрати серйозну команду вчених кількістю понад сто осіб, серед яких А. Аліханов, І. Кікоїн, Ю. Харітон, Г. Фльоров, В. Давіденко, Б. Дубовскій, І. Жежерун, Є. Бабулевич, І. Панасюк та ін.

Радянська бомба потужністю 22 кілотонни вперше була випробувана на полігоні в Семіпалатінську (Казахстан) 29 серпня 1949 року. Саме ця бомба, зашифрована як виріб № 501, або РДС-1, ліквідувала монополію США на ядерну зброю.

Найцінніші дані про роботу над атомною бомбою в США, здобуті розвідниками, дуже сприяли просуванню радянського ядерного

проекту, істотно пришвидшивши в такий спосіб досягнення кінцевої мети. Участь німецьких учених в атомному проєкті, як і успіхи розвідників, також багато в чому сприяла появі радянської атомної зброї. Варто визнати, що без внеску тих і інших розвиток атомної промисловості та створення атомної зброї в СРСР розтягнулися б на довгі роки.

“Шмайсер” та “калаш”

Автомат АК-47, створений радянським конструктором М. Калашніковим, вважається одним із найкращих зразків індивідуальної автоматичної зброї. Дуже вдала конструкція автомата дозволила йому здобути величезну популярність у світі. Проте чи справді автомат Калашнікова є оригінальною радянською розробкою?

Офіційно вважається, що М. Калашніков створив “найкращу в світі зброю” у 1947 році. Однак мало хто знає про те, що “підмайстром” у молодого і малограмотного старшого сержанта М. Калашнікова (конструкторові було всього 28 років) з 1946 року примусово працював великий німецький конструктор стрілецької зброї 63-річний Гуго Шмайсер, розробник знаменитого “шмайсера” – штурмової гвинтівки “SturmGewehr-44” (StG-44).

Штурмова гвинтівка Г.Шмайсера StG-44 дуже схожа на АК-47 М. Калашнікова

Німецький автомат StG-44 був розроблений у Німеччині в 1944 році. Їх було випущено близько 450 тисяч штук. Таким чином, серед автоматів сучасного типу він став першою розробкою, що її виробляли масово. Від пістолетів-кулеметів Другої світової війни “шмайсер” вирізнявся значно більшою дальністю прицільної стрільби, насамперед за рахунок використання так званого проміжного патрона, потужнішого і з кращою балістикою, ніж пістолетні патрони, що їх використовують у пістолетах-кулеметах.

Після війни в серпні 1945 року з деталей, що залишилися у складальних цехах німецьких заводів, були зібрані 50 примірників StG-44, які разом із технічною документацією були передані Червоній армії для налагодження виробництва в СРСР. У жовтні 1946 року Гуго Шмайсеру як спеціалісту зі зброї “запропонували” поїхати на кілька років до Радянського Союзу для участі в роботі так званої “технічної комісії” Червоної армії. Завданням комісії був збір інформації про стан розробок новітньої німецької зброї, щоб використовувати ці напрацювання у виробництві радянської зброї.

Це розпорядження стосувалося багатьох відомих німецьких конструкторів зброї, при цьому дозволялося взяти з собою сім'ї. 24 жовтня 1946 року німецькі фахівці прибули на особливому поїзді до Іжевська. Тепер відомо, що Гуго Шмайсер мешкав у Іжевську в будинку № 133 по вулиці Червоній.

Так хто ж насправді створив АК-47 – Шмайсер чи Калашніков? Наведемо лише кілька фактів.

Гуго Шмайссер був всесвітньо відомим зброярем, який двічі здійснював революцію у конструюванні автоматичної зброї. Він створив пістолет-кулемет MP-18 у Першу світову, який став прототипом багатьох пістолетів-кулеметів під час Другої світової.

Згідно з розкритими нині архівними даними, в СРСР, крім Г. Шмайсера, працювали не менше 474 німецьких фахівців у галузі стрілецької зброї! Серед них були доктор технічних наук Вернер Грунер і Курт Горн (творці легендарного кулемета MG-42, який і досі перебуває на озброєнні бундесверу і широко експортується в різні країни, а також виробляється за ліцензією у Греції, Пакистані, Іспанії та Туреччині), головний конструктор фірми “Gustlof Werke” Карл Барніцке, а також Оскар Шинк, Оскар Бетцольд, Отто Діч та інші.

Гуго Шмайсер та інші німецькі інженери і вчені були на піку своєї професійної діяльності після двох світових воєн. І всі вони, виходить,

нічого не зробили, а сільський самородок під керівництвом партії і уряду заткнув за пояс сотні найосвіченіших і найдосвідченіших конструкторів, у яких уже були значні напрацювання, ім'я та наукові ступені.

Однак якби М. Калашніков справді був винахідником АК-47, то після такого тріумфу (а в його розпорядженні опинилися цілі заводи і сотні фахівців), він міг би створити десятки нових зразків зброї. Однак більш ніж за шістдесят років, з 1947 по 2013 роки, окрім модифікацій АК, "великий конструктор" так більше нічого і не зробив. Судячи з усього, йому це було просто не під силу.

Що ж відбулося насправді? Відразу ж після війни серед радянських конструкторів влаштували конкурс на розробку нового автомата. Молодий конструктор М. Калашніков у 1945 році підключився до створення автомата на Ковровському збройовому заводі. На початку 1946 року він підготував проект для участі в конкурсі.

Однак літні випробування не виявили переможця, при цьому автомат М. Калашнікова – АК-46 – посів усього лише третє місце. Жоден автомат не відповідав необхідним тактико-технічним характеристикам, тому конкурсантів відправили допрацьовувати свої зразки.

У грудні 1946 року автомат М. Калашнікова АК-46 знову вийшов на випробування, де його головними конкурентами стали тульські автомати Булкіна АБ-46 та автомат Дем'яньєва АД-46. Потім був другий тур випробувань, після якого автомат АК-46 комісія визнала непридатним для подальшого опрацювання.

Однак паралельно в Іжевську працювала група німецьких конструкторів, очолювана Г. Шмайсером. Проект, що його розробляли там, об'єднував у собі передові конструкторські рішення з наявних на той момент зразків автоматичної стрілецької зброї, а за зовнішнім виглядом дуже нагадував німецьку штурмову гвинтівку StG-44.

1947 року було вирішено виставити цей проект на конкурс. Проте як і кому представляти іжевський автомат? Не називати ж його іменем німецького конструктора! Та й участь у конкурсі полоненого німця зі зрозумілих причин повністю виключалася. Ось тут і трапився М. Калашніков, чий зразок провалився на грудневих випробуваннях. М. Калашнікова призначають "розробником" іжевського автомата, який отримав назву АК-47, і він у серпні 1947 року, порушуючи всі писані правила (ним був представлений абсолютно новий зразок, що не відповідав заявленому раніше проекту, а це було заборонено умовами конкурсу), йде на випробування, на яких успішно перемагає.

Наприкінці того самого року М. Калашнікова посилають до Іжевська доробляти автомат. Це, до речі, один з найважливіших моментів усієї історії з АК-47. Адже М. Калашніков працював при КБ Ковровського збройового заводу, а його проект загадковим чином “поплив” до конкурентів до Іжевська. Насправді М. Калашнікова просто відрядили до групи Г. Шмайсера, щоб зі славного російського хлопця остаточно зробити творця АК-47. Останній був узятий на озброєння в Червоній армії у 1949 році.

Так М. Калашніков офіційно став “великим конструктором-зброярем”, винахідником знаменитого радянського автомата. Звичайна історія для сталінської епохи, коли для пропаганди згори призначали передовиків, героїв та прославлених конструкторів.

ОСТАНКІНЬКА ТЕЛЕВЕЖА

Запозичені винаходи

У Росії полюбляють вихвалитися винаходами, що їх нібито здійснили російські винахідники. Так, до прикладу, стверджується, що кріпосні механіки-самоуки, батько і син Черепанови, побудували перший паровоз, морський офіцер А. Можайскій винайшов перший літак, електротехніки П. Яблочков і А. Лодигін – перші електролампи, А. Попов – перше радіо тощо.

Однак відомий російський письменник І. Тургенєв, побувавши на Великій виставці промислових робіт усіх народів у 1851 році в Лондоні, писав про свої відчуття: “Посетил я нынешнюю весной Хрустальный дворец возле Лондона; в этом дворце помещается, как вам известно, нечто вроде выставки всего, до чего достигла людская изобретательность, – энциклопедия человечества, так сказать надо. Ну-с, рассказывал я, рассказывал мимо всех этих машин и орудий, и статуй великих людей; и подумал я в те поры: если бы такой вышел приказ, что вместе с исчезновением какого-либо народа с лица земли немедленно должно было бы исчезнуть из Хрустального дворца все то, что тот народ выдумал, – наша матушка, Русь православная, провалиться бы могла в тартарары, и ни одного гвоздика, ни одной булабочки не потревожила бы, родная: все бы преспокойно осталось на своем месте, потому что даже самовар и лапти, и дуга, и кнут – эти наши знаменитые продукты – не нами выдуманы. Подобного опыта даже с Сандвичевскими островами произвести невозможно; тамошние жители какие-то лодки да копья изобрели: посетители заметили бы их отсутствие...”

Справді, внесок Росії у світовий технічний прогрес сильно перебільшений, а всі “геніальні” російські ідеї були просто запозичені.

Так, перший паровоз у 1814 році побудував англієць Дж. Стефенсон. Усі основні елементи його “парового візка” стали використовувати на інших прототипах, зокрема, коробчата топка, котел

з димо-нагарними трубами, пристрої для створення штучної тяги відпрацьованою парою тощо. У 1829 році в Англії вже влаштовували перегони паровозів. І лише через п'ять років, в 1834 році, на одному з Нижньотагілських заводів гірничозаводчика Демідова, механіки М. і Ю. Черепанови побудували свій перший паровоз. До речі, вони свій невдалий паровоз почали будувати після поїздки до Англії, де його вперше й побачили.

Літак, спроектований і побудований А. Можайским в останній чверті XIX століття, навіть не зміг відірватися від землі, зазнавши аварії при спробі зльоту. Перший у світі політ такого апарату відбувся 17 грудня 1903 року. Літак мав назву "Флаєр-1", його сконструювали американці брати Райт.

1809 року англієць Деларю будує першу лампу, тілом розжарення якої була платинова спіраль. У 1838 році бельгієць Жобар винаходить вугільну лампу розжарювання. У 1854 році німецький винахідник Г. Гюбель розробив першу "сучасну" лампу: обвуглену бамбукову нитку у вакуумній посудині. І лише 11 липня 1874 року російський інженер А. Лодигін отримав патент на свою ниткову лампу. Як нитку розжарювання він використовував вугільний стрижень, уміщений у вакуумовану посудину. П. Яблочков розробив один із варіантів електричної вугільної дугової лампи.

Першою людиною, яка тримала в руках невеличкий прилад, що міг передавати електромагнітні сигнали на відстань, був німецький фізик Г. Герц, який відкрив електромагнітні хвилі. Потім англієць В. Крукс і серб Н. Тесла практично одночасно заявили, що на основі герцевих хвиль можна створити прилади телекомунікації, виходити в космос, передавати повідомлення на іншу сторону земної кулі. Н. Тесла ж винаходить антену, малює схему радіо. Єдине, що Н. Тесла не зміг зробити, – це знайти добрий приймач (він використовував дротове кільце). Зате це завдання вирішив француз Е. Бранлі, який запропонував як приймач трубочку з металевим порошком. Радіоприймач винайшов англієць О. Дж. Лодж. Перша успішна демонстрація радіотелеграфії була здійснена в Англії 14 серпня 1894 року. Про англійські досліди дізнався і А. Попов, який почав їх повторювати, збільшуючи підняття антени і потужність сигналу. В цьому й полягав увесь його винахід.

Загалом не тільки всі винаходи і техніка, а й уся наука прийшли в Росію з-за кордону. Першу академію наук заснував Пьотр I за зразком і подобою Académie des sciences у Франції і The Royal Society в Англії.

Царський указ про заснування Петербурзької академії наук був затверджений сенатом 22 січня 1724 року. В Європі для неї були закуплені численні прилади та інструменти, а також запрошені провідні вчені. Перші 11 академіків Петербурзької академії були вихідцями з Європи, а всього у XVIII столітті зі 111 академіків іноземцями були 78 осіб.

Подібні приклади можна наводити й наводити. Зазвичай факти запозичення не заперечували, але й не афішували їх. Адже за радянської влади саме визнання західного пріоритету загрожувало ідеології: наміри-то були ні багато, ні мало – як перегнати загниваючий Захід у всьому. Природно, цього не вийшло. Тому брали західний виріб і робили точну копію. В умовах залізної зависи і закритих кордонів попит на контрафактну продукцію був гарантований.

П'ятирічку – за чотири роки

Після завершення громадянської війни і початку будівництва соціалізму керівництво Радянського Союзу висунуло першочерговим завданням відновлення і технічну модернізацію економіки. Проте вирішення цього надзавдання було неможливим без відновлення економічних зв'язків із Заходом. Цей процес почався в роки так званого НЕПу (1921–1927 рр.) залученням іноземних інвестицій за допомогою концесій, головню у видобувних галузях. Концесії припускали передачу західним компаніям в користування державної власності (земель, лісів, рудників, шахт, промислових об'єктів). Компанії, користуючись переданими багатствами, змушені були створювати для себе інфраструктуру і розвивати виробництво, соціальну сферу, впроваджувати супутні технології.

Однак цього було замало. Дореволюційного досвіду індустріального будівництва не вистачало. У 20-ті роки XX століття в СРСР зазнали фіаско перші проекти самостійного промислового будівництва. З ходу не був побудований Магнітогорський металургійний комбінат, провалилися проекти моторного заводу в Уфі, Челябінського тракторного заводу, Свірської ГЕС тощо.

Тому радянський уряд приступив до закупівлі західних технологій. Їх обмінювали на все, що можна: на зерно, хутро, продукти харчування, нафту, кольорові метали. Своєю чергою західні компанії в роки Великої депресії 1929–1933 років теж були зацікавлені в на-

лагодженні економічних зв'язків із СРСР і погоджувалися на будь-які більш-менш вигідні угоди.

З огляду на це, в ході реалізації першого п'ятирічного плану 1929–1932 років у Радянському Союзі почали широко використовувати технічну допомогу західних компаній у проектуванні об'єктів і проведенні будівельних робіт. У другій п'ятирічці 1933–1937 років технічна допомога змінилася переважно закупівлями обладнання для розширення та модернізації побудованих підприємств, а також введенням у дію нових об'єктів.

Найбільші підприємства, поява яких пізніше була представлена кремлівською пропагандою як “великий подвиг” індустріалізації СРСР (ДніпроГЕС, Сталінградський тракторний завод, Магнітогорський металургійний комбінат, Горьківський автозавод), насправді, проектували і створювали за допомогою компаній США. Фактично, це були підприємства американського типу. В їх створенні, зокрема, брали участь компанії International General Electric, Radio Corporation of America, Ford Motor Company, International Harvester, Dupont de Nemours.

У житловому будівництві також використовували іноземні технології, це стосувалося насамперед механізації та проектування будівництва. Разом із заводами іноземці створювали міста для робітників. Так, наприклад, німецький архітектор Ернст Май брав участь у розробці архітектурних проектів близько 20 радянських міст.

Принцип типового будівництва був упроваджений в СРСР американським архітектором Альбертом Каном. Цей індустріальний архітектор Детройта, що спроектував майже всі заводи Форда, відпрацював високопродуктивну технологію проектування промислових підприємств. У США його фірма штатом у 400 осіб готувала робочі креслення за тиждень, а корпуси промислових підприємств зводила за кілька місяців.

Відомі, наприклад, такі цікаві факти. Сталінградський тракторний завод, побудований і розроблений за проектом фірми Кана, спочатку був повністю зведений у США, а потім розібраний і перевезений до СРСР, де знову був зібраний під контролем американців усього лише за шість місяців. На цьому заводі випускали перші радянські танки.

Прототипом Магнітогорського металургійного комбінату, героїчної “Магнітки”, про яку, як про вершину радянських досягнень у галузі індустріалізації, в СРСР не писали хіба що найледачіші журналісти, був металургійний комбінат U. S. Steel Corporation. Легендарний Дніпро-

ГЕС спроектувала американська фірма Cooper Engineering Company разом із німецькою Siemens. А автозавод ГАЗ повністю спроектував американський автогігант Ford за участі будівельної фірми Austin.

Усього за 10 років (1930–1940 рр.) американці створили в СРСР хімічну, авіаційну, електротехнічну, нафтову, гірничодобувну, вугільну, металургійну та іншу промисловість, збудували найбільші у Європі заводи для виробництва автомобілів, тракторів, авіаційних двигунів та іншої продукції. Загалом американці побудували в Радянському Союзі близько 1500 заводів і фабрик.

До СРСР приїхало близько 200 тисяч американських інженерів і техніків, які керували майже мільйонною армією в'язнів ГУЛАГу. Таким чином, матеріальну базу соціалізму побудували капіталісти США, використовуючи дешеву робочу силу радянських зеків.

Автопромом по бездоріжжю

Головними автомобільними плагіаторами сучасності зазвичай вважають китайців, які без зайвого збентеження копіюють європейські та японські моделі, лише трохи змінюючи їхній зовнішній вигляд. Однак пальма першості тут по праву належить радянському автопрому, який упродовж багатьох десятиліть випускав моделі, що як дві краплі води були схожими на американські та європейські автомобілі.

Уже перші моделі автомобілів в СРСР були сконструйовані за зразками іноземних авто. Надалі систематичне копіювання дизайну автомобілів набуло масового характеру.

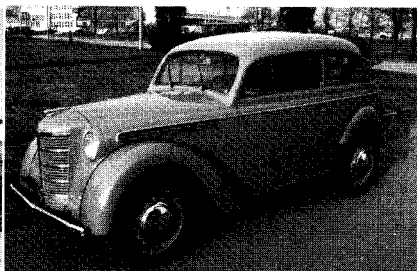
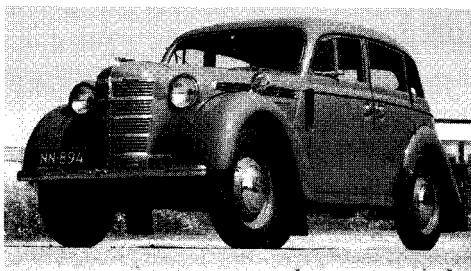
А почалося все 31 травня 1929 року, коли урядова комісія СРСР підписала з американською компанією Ford Motor Company ліцензійний договір на збірку легендарного легкового автомобіля середнього класу “Ford Model A”. Цей перший радянський легковий автомобіль масового конвеєрного складання випускали з 1932 по 1936 роки на Горьківському автомобільному заводі імені В. Молотова під маркою “ГАЗ-А”. А в 1936 році вперше зійшов із конвеєра і “ГАЗ-М-1”, аналог “Ford Model B”.

1940 року конструктори Московського автоскладального заводу імені Комуністичного інтернаціоналу молоді (пізніше – АЗЛК) був спроектований автомобіль “KIM-10”, в основу якого покладено “Ford Prefect”. Планувалося, що “KIM-10” стане найдоступнішим автомобілем для радянського народу, але початок німецько-радянської війни

в 1941 році перешкодив цьому, і завод перепрофілювали на випуск військової техніки.

Легендарний “ЗІС-110”, випущений на Заводі імені Сталіна (пізніше – ЗІЛ) у 1945 році, до найдрібніших деталей повторював американський “Packard 180”. “ЗІС-110” став першим радянським автомобілем представницького класу з незалежною підвіскою передніх коліс. У цій моделі, як і у її американського прототипу, була добра шумоізоляція, м’які сидіння, обшиті драпом, система вентиляції й опалення.

У 1946 році вийшов перший масовий радянський автомобіль “Москвич-400”, який був аналогом німецького “Opel Kadett K38”. Деяка частина оснащення для конструювання “Москвича-400” була вивезена з Німеччини, решту обладнання створювали вже на місцевій базі. У 1954 році з’явилася і нова версія – “Москвич-401”.

Німецький “Opel Kadett K38” та радянський “Москвич-400”

1950 року з’явився перший в СРСР шести-семимісний легковий автомобіль, за основу якого було взято “Buick Super”. За рівнем комфортабельності “ГАЗ-12 ЗІМ” мав зайняти проміжне місце між відомою “Победою” (ГАЗ-М-20) і “ЗІС-110”.

У 1956 році був випущений “Москвич-402”, схожий на “Opel Olympia Rekord”. Порівняно з попередніми моделями, “Москвич-402” зробив крок далеко вперед: салон моделі був оснащений відкидними сидіннями і радіоприймачем. Однак за основними характеристиками він поступався своїй німецькій післявоєнній “двоюрідній сестрі” – “Олімпії”. Також цього року було ухвалено рішення сконструювати новий легковий автомобіль, яким став “ГАЗ-21 Волга”. За основу “Волги” були взяті “Ford Mainline” та інші іномарки.

У 1959 році була сконструйована легендарна “Чайка” (ГАЗ-13). Цю модель представницького класу спеціально створили як персональний транспорт партійних бонз: перших секретарів обкомів, голів центральних органів виконавчої влади. Автівку також використовували на святкових парадах. За основу моделі взяли американські автомобілі “Packard Caribbean” і “Packard Patrician”. Цього ж року був випущений легковий автомобіль вищого класу “ЗІЛ-111”. За зовнішніми параметрами він копіював “Чайку”, а механічна частина повторювала “Cadillac Fleetwood 75”.

1964 року був випущений “Москвич-408”, аналогічний “Opel Kadett A”. Нова модель вирізнялася шириною та довжиною автомобіля, місткістю, стійкістю і деякими іншими технічними параметрами.

Італійський автомобіль “Fiat-124” та радянський “ВАЗ-2101” (“Жигулі”)

“Москвич-412” зійшов із конвеєра у 1967 році і був схожий на “Opel Kadett B”. Ця модель відрізнялася від попередньої потужнішим двигуном. “Москвич-412” поставлявся більш ніж у 70 країн і став першим радянським автомобілем, який пройшов краш-тест у Франції.

У 1967 році був випущений малосерійний урядовий лімузин “ЗІЛ-114”. За зовнішнім виглядом модель була подібна з американським автомобілем “Lincoln Continental”.

У 1969 році радянські інженери сконструювали “ГАЗ-24”, прототипом якого стали іноземні моделі “Ford Falcon” і “Plymouth Valiant”. А рік потому, в 1970, на новозбудованому Волзькому автомобільному заводі був випущений “ВАЗ-2101” (“Жигулі”), повністю скопійований з італійської моделі “Fiat-124”, що отримала в 1967 році титул “Автомобіль року”.

У 1986 році з'явився новий "Москвич-2141", який запозичив базу кузова у французького автомобіля "Simca-Chrysler 1308". "Москвич-2141" був першим радянським автомобілем із п'ятиступінчастою коробкою передач і дволітровим об'ємом двигуна.

Така кількість збігів була зовсім не випадковою – це свідомо політика, що її проводило радянське керівництво. Як бачимо, більшість радянських автомобілів – не оригінальні розробки, а всього лиш перекроєні на свій лад американські та європейські моделі.

Ну, комп'ютере, стривай!

Відомо, що в 1946 році у США був запущений перший комп'ютер, прототип електронних обчислювальних машин (ЕОМ). Щоправда, в Німеччині перший комп'ютер створив інженер Конрад Цузе ще до війни, але він не отримав практичного застосування.

У СРСР ЕОМ почали будувати відразу після війни, приблизно тоді, коли англійці й американці. Можна сказати, що перші радянські розробки в галузі обчислювальної техніки були повністю незалежними. Проте так було лише до початку 1970-х років. Після виходу в США у 1964 році комп'ютера IBM-360 радянське керівництво вирішило копіювати американську машину під назвою "ЕС".

Перші комп'ютери серії "ЕС ЕОМ" з'явилися в 1971 році. Випускали їх, зокрема, на заводах у Казані (Казанський завод ЕОМ), Мінську і Пензі. Останні такі машини були зроблені в 1998 році (ЕС-1220). Всього за цей час було випущено понад 15 тисяч машин ЕС ЕОМ.

Надалі у галузі комп'ютерної техніки в СРСР перестали винаходити щось своє, а за старою звичкою бездумно копіювали західні зразки. Іноді проектні інститути спеціалізувалися на різних іноземних фірмах. Наприклад, одне виробниче об'єднання робило копії з IBM PC, а інше – з Apple Macintosh. У СРСР вміли і любили копіювати будь-яку електронну техніку, анітрохи не переймаючись про авторські права.

Багато хто, напевно, пам'ятають чудові електронні іграшки "Ну, постривай!", які в 1980-х роках були майже в кожній радянській сім'ї. Однак мало хто знає, що ці іграшки були піратського походження, скопійовані й адаптовані до радянських реалій з подібних зразків, розроблених японською компанією Nintendo.

Для того щоб простежити історію їх появи в СРСР, навідаймося спочатку до Японії. Саме там розробникові ігор для компанії Nintendo

Гумпею Йокої одного разу прийшла ідея створити подібний пристрій. За легендою Йокої їхав якимось у потязі і побачив, як один його супутник розважав себе тим, що натискав на клавіші калькулятора. Саме тоді й виникла ідея створення мініатюрної електронної гри, яка б могла також виконувати функцію годинника і яку можна було б усюди брати з собою. Така ідея сподобалася керівництву Nintendo, і в 1980 році гра вийшла під назвою Game & Watch. Існувало декілька різновидів Game & Watch, але кожен з них дозволяв грати лише в одну гру, що було обумовлено використанням сегментованого рідкокристалічного дисплея.

Незабаром новинка потрапила в поле зору представників радянського уряду, і було вирішено випустити власну гру такого типу. Недовго думаючи, Міністерство електронної промисловості СРСР вирішило закупити кілька примірників японської гри і віддати її на завод “Електроніка” для всебічного вивчення. Так, методом копіювання і з’явилася на світ радянська версія Game & Watch під назвою “Ну, постривай!”

Випуск гри був налагоджений у 1984 році на заводі “Дифузант” в Орлі. Гру створили на вітчизняній елементній базі, і незабаром вона стала дуже популярною по всьому Радянському Союзу.

Комп’ютер Apple II, уперше випущений в США в 1977 році, зробив невелику компанію одним із лідерів ринку персональних комп’ютерів, а її засновників – мультимільонерами. Всього за період виробництва було випущено близько 6 мільйонів таких комп’ютерів.

А тим часом, незважаючи на залізну завісу, в СРСР доволі швидко ознайомилися з цією машиною, і радянське керівництво вирішило, що подібний комп’ютер не буде зайвим і для радянських громадян. Так, на початку 1980-х років у профільному НДІ обчислювальних комплексів був “розроблений” власний персональний комп’ютер “Агат”, за основу якого було взято архітектуру і програмне забезпечення Apple II.

“Агат” позиціонували як навчальний комп’ютер, був оснащений накопичувачем магнітних дисків і укомплектований двома ігровими пультами. Разом із комп’ютером користувачі отримували операційну систему Apple DOS 3.3 й інтерпретатор мови Basic, а також деяке інше програмне забезпечення. Щоправда, через особливості архітектури (комп’ютер збирали на вітчизняній елементній базі) “Агат” не здатний був виконувати програми, створені для оригінального Apple II.

Серійне виробництво почалося в 1984 році і тривало аж до 1993 року. Цікаво, що, незважаючи на відверто піратське походження,

СРСР навіть виставив один екземпляр комп'ютера на міжнародній виставці інформаційних технологій СеВІТ.

У 1980-х роках по всьому світові величезною популярністю стали користуватися домашні комп'ютери. Однією з найпоширеніших моделей була ZX Spectrum, що її випускала англійська компанія Sinclair. Саме цей комп'ютер і став черговою жертвою радянських "піратів у законі". Наприкінці 1980-х років на прилавках магазинів у різних містах СРСР з'явився домашній комп'ютер "Байт", що був копією ZX Spectrum.

Щоправда, як й інші зразки західної техніки, що їх копіювали, "Байт" дещо відрізнявся від оригіналу. Зокрема, тут було встановлено двоканальний звуковий синтезатор на вітчизняній мікросхемі, а також чотирипозиційний джойстик на клавіатурі. Крім того, розміри "Байта" істотно перевищували розміри ZX Spectrum (як тут не згадати, що "радянські мікросхеми – найбільші мікросхеми у світі"). Незважаючи на це, програмне забезпечення машини було повністю ідентичне тому, яке встановлювали на ZX Spectrum. Комп'ютер користувався величезною популярністю в Радянському Союзі. Його виробництво згорнули лише в 1996 році. За цей час Брестське ВО "Засоби обчислювальної техніки" встигло випустити близько 65 тисяч таких комп'ютерів.

"Битовуха", або побутовий плагіат

Не обійшлося без копіювання іноземних зразків і під час випуску фототехніки.

Так, наприклад, у СРСР Харківський машинобудівний завод "ФЕД" (Фелікс Едмундович Дзержінський) з 1934 року випускав фотоапарати ФЕД. Однак якщо уважно придивитися, то неважко помітити, що ці фотоапарати були копіями фотоапаратів німецької фірми Leica. Так, ФЕД-1 скопійований із Leica II, ФЕД-В аналогічний Leica III, а фотоапарат ФЕД-С (так званий "Командирський") створений за зразком моделі Leica IIIf.

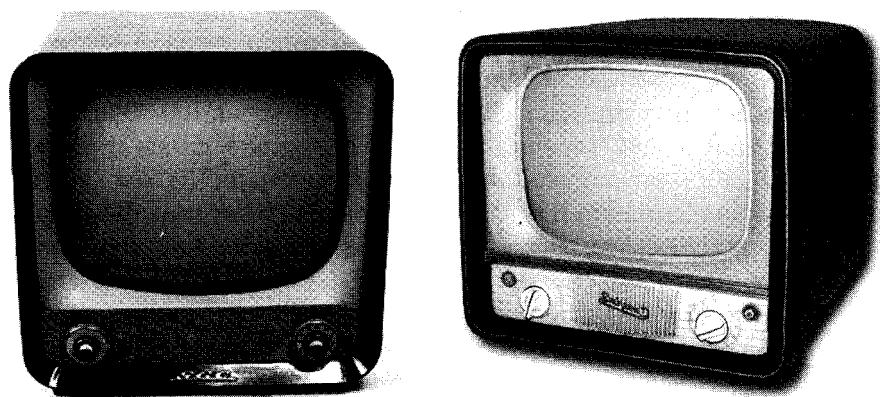
Ще однією такою копією є однооб'єктивний середньоформатний фотоапарат "Салют", під час створення якого за основу взято шведську камеру Hasselblad 1600F, яку вперше було представлено в 1948 році у Нью-Йорку, а з 1949 року її випускали серійно.

Зовні ці дві камери хоча й мають деякі відмінності, але все ж таки дуже схожі. Внутрішня будова камер також практично ідентична.

“Салют”, як і Hasselblad 1600F, був виконаний модульним, до нього окремо приєднувався об’єктив, а також видошукач і касета для плівки. Фотоапарат був оснащений шторним фокальним затвором із гофрованими шторками, зробленими з нержавіючої сталі. Єдиною відмінністю виявилось використання власного байонета (кріпильного вузла, за допомогою якого об’єктив фіксується на корпусі фотоапарата).

Загалом якість апарата була на доволі високому рівні. Прикметно, що компанія Hasselblad припинила випуск моделі 1600F у 1953 році, в той час як у СРСР “Салют” у різних модифікаціях виробляли аж до 1980 року.

Росіяни дуже любляють вихвалитися, що телебачення винайшов їхній співвітчизник В. Зворикін. Однак він був громадянином США, де і зробив свій винахід, а до створення радянського чи російського телебачення жодного стосунку не мав.

Англійський телевізор GEC BT2253 та радянський “Старт-3”

Набагато менше люблять згадувати, що в 1946 році понад 200 німецьких фахівців із радіотехнічних заводів ЛКБ “Обершпрее” (Берлін) і “Фернзее” (Судети) були вивезені до Радянського Союзу. Їх доставили в підмосковне Фрязіно для роботи в галузі електроніки й радіотехніки (НДІ-160 і СКБ-883). Там на основі своїх розробок німецькі інженери винаходили радянське телебачення. Для СРСР вони розробили телеапаратуру першого у світі мовлення з 625-ма рядками,

створювали електронно-променеві трубки (кінескопи, суперіконескопи), напівпровідникові детектори, прилади для радіолокаторів. Дуже характерно, що за винаходи, зроблені полоненими німцями під Фрязіно, трьом групам радянських фахівців, які працювали з ними, дали Сталінські премії.

Радянські телевізори також створювали за західними зразками. Так, до прикладу, перший масовий радянський телевізор “КВН-49”, що його випускали з 1949 року, нагадує американський RCA 621TS 1946 року випуску. Телевізор був “розроблений” у Ленінградському НДІ телебачення. Радянський телевізор Московського радіотехнічного заводу “Старт-3” (1960-ті роки) неабияк схожий на англійський телевізор GEC BT2253, випущений у 1958 році.

“Електроніка” і ще кілька однотипних радянських телевізорів такого самого дизайну 80-х років – це копія американського Magnavox (1980 р.). Щоправда, тут була і “творча” переробка – панель управління розташовувалася знизу, а не зверху.

Практично у кожного з радянських телевізорів є західний аналог, випущений на кілька років раніше.

Незважаючи на прийняту за норму крадіжку іноземних технічних досягнень, в СРСР все ж таки дещо випускалося і за ліцензією. Найяскравішим прикладом є побутові кондиціонери “БК”, що їх масово виробляли на заводі в Баку. В 1970-х роках СРСР купив обладнання для випуску і ліцензію на технологію виробництва побутових кондиціонерів у компанії Hitachi. Незабаром було налагоджено масове виробництво радянських кондиціонерів, які почали встановлювати в різних держустановах.

Бакинський завод мав чималу виробничу потужність – до півмільйона одиниць на рік. При цьому частину продукції постачали на експорт. Основним закордонним покупцем була Куба, яка придбала за весь час близько 700 тисяч цих кондиціонерів.

Як вітряк став телевежею

Предметом особливої гордості радянської будівельної промисловості є Останкінська телевежа – телевізійна і радіомовна вежа, розташована в Останкінському районі Москви. Нині Останкінська телевежа є однією з найважливіших архітектурних пам’яток столиці Росії та символом російського телебачення.

Перші залізобетонні блоки були закладені в основу телевежі 27 вересня 1960 року. Однак остаточний проект був затверджений лише 22 березня 1963 року. Загалом вежу зводили з 1960 по 1967 роки, і 5 листопада 1967 року напередодні 50-річчя жовтневого перевороту була введена в експлуатацію перша черга будівництва.

За легендою проект вежі був створений головним конструктором Н. Нікітіним за одну ніч. Прообразом вежі нібито стала перевернута лілія – квітка з міцними пелюстками і товстим стеблом. За первісним проектом у вежі мало бути чотири опори, пізніше – за порадою всесвітньо відомого німецького інженера-будівельника Фріца Леонгардта, автора першої у світі бетонної телевежі в Штутгарті, – їх кількість збільшили до десяти. Ідея використати порожнисту залізобетонну трубу, яку стискають сталеві троси, дозволила зробити конструкцію вежі простою і міцною. А стійкість вежі забезпечувалася за рахунок багаторазового перевищення маси конусоподібної основи над масою щоглової частини.

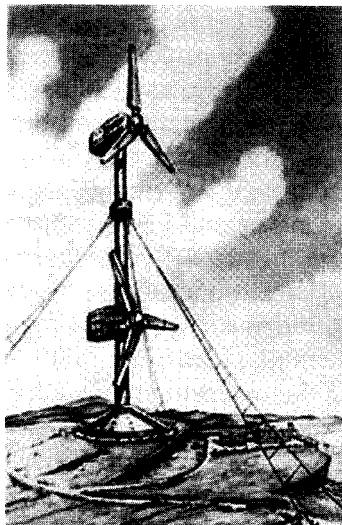
Однак насправді ідею конструкції вежі Н. Нікітін запозичив, а прототип Останкінської телевежі був спроектований ще в 1937 році.

У 1937–1938 роках в Ялті часто можна було зустріти високого, худорлявого, небагатослівного чоловіка, який часто ходив у гори. Його звали Юрій Кондратюк. Так, це був той самий Ю. Кондратюк (Шаргей), відомий сьогодні як один із піонерів ракетобудування, що зробив неоціненний внесок у розвиток світової космонавтики. Варто зазначити, що він висловив ідею так званого пертурбаційного маневру, тобто прискорення і зміни напрямку польоту космічного апарату за рахунок використання гравітаційних полів небесних тіл, яка була використана при реалізації американського космічного проекту “Аполлон”. Оптимальну траєкторію польоту до Місяця американці назвали “трасою Кондратюка”, хоча віддавати кому б то не було перевагу в освоєнні космосу їм зазвичай не властиво.

Однак Ю. Кондратюк займався не лише космічними проектами, а й цілком земними. У 1920-х роках він спроектував гігантське зернохвище-елеватор у Західному Сибіру, яке отримало назву “Мастодонт”; також займався проблемами прискорення і полегшення проходки шахт із механізацією бетонних і породозбиральних робіт, зберігання бетону високого опору і постійного кріплення шахтних стволів; розробив проект залізобетонного копра.

У 1930-х роках у Радянському Союзі розгорнулося масштабне використання енергії вітру. Тоді було освоєно виробництво різноманіт-

них малопотужних вітроустановок потужністю 3–4 кВт, що їх випускали цілими серіями. 1931 року в СРСР запрацювала найбільша у світі (на той момент) мережева вітроенергетична установка потужністю 100 кВт, слідом за нею на півдні країни були встановлені десятки подібних вітрогенераторів. Галузь почала стрімко розвиватися.

*Проект вітроелектростанції Юрія Кондратюка
та Останкінська телевежа*

У 1932 році Наркомат важкої промисловості оголосив конкурс на ескізне проектування Кримської вітроелектростанції. Ю. Кондратюк узяв участь у цьому конкурсі і переміг, причому переможцями виявилися два науково-дослідних інститути – Харківський промислової енергетики і Московський вітроенергетичний. Проект Ю. Кондратюка значно перекиривав завдання: можна було досягнути потужності 24 МВт замість передбачуваних 4 МВт – завдяки збільшенню діаметра вітроколеса до 100 метрів і висоти вежі до 165 метрів. Нічого подібного у світі ще не було.

Вітроелектростанцію вирішено було будувати на плато Бедене-Кир (Перепелина гора), неподалік від яйли Ай-Петрі, на висоті 1324 метрів над рівнем моря. На початку 1937 року розпочалося

будівництво фундаменту станції, а Ю. Кондратюк за наполяганням наркома Г. Орджонікідзе був призначений головним конструктором і в Харківському НДІ промислової енергетики України почав розробляти робочий проект. До розробки цього проекту були також залучені молодий випускник Томського технологічного інституту Н. Нікітін і технік-будівельник Б. Злобін. Їх Ю. Кондратюк знав ще по роботі над сибірським елеватором.

Однак уже у травні, невдовзі після загибелі Г. Орджонікідзе, керівництво Головернерго вирішило задля економії коштів відмовитися від будівництва потужної двоярусної залізобетонної установки, а будувати одноярусну на 5 МВт. А ще через півроку будівництво КримВЕС було взагалі припинено. Проект, що коштував Ю. Кондратюкові кількох років напруженої праці, був буквально викинутий на звалище. Він був змушений звільнитися і переїхати до Москви в аналогічний інститут, де зайнявся проектуванням малопотужних вітроелектростанцій для колгоспів.

Усе, що залишилося від проекту Кондратюка, названого “Ікар”, – залізобетонний “стакан”, який мав стати фундаментом для 165-метрової конструкції, та ще унікальний досвід проектування величезної залізобетонної вежі, утримуваної зсередини натягнутими сталевими тросами. Однак ідея виявилася плідною. Через тридцять років у Москві збудували Останкінську телевежу.

Незважаючи на велику висоту, залізобетонна вежа не може перекинутися. Її центр ваги не виходить і ніколи не вийде за площу основи діаметром усього 60 метрів. А знаходиться центр ваги на висоті 110 метрів. Усередині башти зверху до низу, як струни, натягнуті сталеві канати. Кожен зі 150 канатів розтягнутий із силою у 70 тонн. Тому вежі не страшний навіть ураган – допустиме відхилення вершини під дією вітру становить близько 12 метрів.

Однак звідки у Москві ураганні вітри? Ось у тому-то й річ, що цю вежу спочатку проектували для Кримських гір і мала вона витримувати не антени, а величезний лобовий вітер.

Авторський колектив, який спроектував Останкінську телевежу, був удостоєний Ленінської премії. Очолював його доктор технічних наук Н. Нікітін. Той самий інженер Н. Нікітін, що його прикріпили до Ю. Кондратюка в період, коли той проектував Кримську вітроелектростанцію. Той самий, який під час розслідування “справи Кондратюка” заявляв, що проектування “організовано неналежно, тому що

раніше керівництво було зосереджено в руках Кондратюка, який не вів жодних записів і нотаток, а тримав усе в своїй голові". Отримуючи премію, Н. Нікітін забув зізнатися, що скористався ідеєю Ю. Кондратюка-Шаргея, оформлену заявкою на винахід "Трубчаста залізобетонна вежа з відтяжками для вітряних двигунів".

Справжнім пам'ятником видатному українському інженерові, одному з "піонерів" космонавтики, стала Останкінська вежа. Недарма своїм силуетом вона нагадує ракету, спрямовану до зірок.

Розділ 17

РОСІЙСЬКІ КАЗКИ

Усі їхні казки давно вже розказані

Велика російська література багато в чому сформувалася на західних зразках. “Бідна Ліза” й “Анна Кареніна”, “Євгеній Онегін” та “Руслан і Людмила” – продукти “ліцензійні”, виготовлені за тими західними літературними технологіями, що їх Європа виробляла кілька століть, і перенесені на російський ґрунт.

Дослідники, наприклад, встановили, що відомі пушкінські рядки “Дела давно минувших дней, преданья старины глубокой...” – майже дослівний переклад початку шотландської поеми Осіана (Д. Макферсона) “Картон”: “A tale of the times of old! The deeds of days of other years!” (Повість часів давнини! Справи минулих років!).

І тут саме час звернутися до наставника А. Пушкіна – Васілія Жуковського – одного з основоположників російського романтизму, який намагався створити гідні російські зразки західних жанрів (передусім, літературної балади). В основу сюжету його “Світлани” лягла балада німецького поета Г. Бюргера “Ленора”. Так що “російського” в ній не більше, ніж у “Форді”, зібраному в Єлабузі. Забавно було б подивитися на цей твір, виконаний у старослов’янському стилі.

У Росії не мали найменшого уявлення навіть про існування рим. Європа відточувала форми поем, романів і романсів, вона ж задавала їх стилістику та дизайн. І якщо дореволюційні російські поети наслідували лорда Байрона, то радянські брали за взірець вірші “барда імперіалізму” Р. Кіплінга.

З казками та сама історія. Більшість казок А. Пушкіна не мають жодного стосунку до російського фольклору. Казки про золоту рибку і мертву царівну мають німецьке походження, казка про золотого півника написана за мотивами новели В. Ірвінга. “Червона квіточка” С. Аксакова – це англійська казка. Так само як і “Маша і три ведмеді” Л. Толстого.

Те саме можна сказати і про радянську літературу. Читаючи дитячі казки радянських письменників, простежуємо ознаки явного плагіату. Так, "Айболить" К. Чуковського перероблений із "Доктора Дуліттла" Г'ю Лофтінга, "Старий Хотабич" Л. Лагіна – переказ книги Ф. Енсті "Мідний глечик", "Вінні-Пух" Б. Заходера узятий з однойменної казки А. Мілна, "Пригоди Буратіно" А. Толстого засновані на "Пригодах Пінокіо" К. Коллоді, а казки А. Волкова "Чарівник Смарагдового міста" та інші дуже нагадують "Чарівника країни Оз" Ф. Баума.

Звичайно, з художнього погляду радянські автори привнесли чимало свого в ці іноземні, маловідомі в Радянському Союзі, казки. Проте погодьтеся, якби не було західних оригіналів, не було б ні російських, ні радянських казкових героїв, оскільки початкова ідея все ж таки була запозичена.

Отже, як казав найдобріший король із фільму про Попелюшку у виконанні радянського актора Ераста Гаріна, "всі їхні казки давно вже розказані".

"Ай да Пушкин, ай да сукин сын"

Александрові Пушкіну, безумовно, належить пальма першості за кількістю запозичених сюжетів для своїх казок.

Тільки у братів Грімм він запозичив цілу низку "своїх" казкових сюжетів, а саме сюжети казок "Наречений", "Казка про мертву царівну і сімох богатирів" та "Казка про рибалку і рибку".

Скажімо, в академічному виданні зібрання творів поета про створення "Казки про мертву царівну і сімох богатирів" можна прочитати, що в її "основу покладена російська казка, записана в Михайлівському". Однак чи так це насправді?

Варто лише відкрити казку братів Грімм "Білосніжка і семеро гномів" і ми прочитаємо: "Люстерко, люстерко на стіні, / Хто найвродливіший серед усіх на землі?" (Spieglein, Spieglein an der Wand, / Wer ist die Schönste im ganzen Land?). І люстерко зазвичай відповідало: "Frau Königin, Ihr seid die Schönste hier / Aber Schneewittchen über den Bergen / Bei den sieben Zwergen / Ist noch tausendmal schöner als Ihr" (Пані королево, Ви тут найвродливіша, / Але Білосніжка за горами / у семи гномів / ще в тисячу разів гарніша, ніж Ви).

"Казку про мертву царівну і сімох богатирів" написав А. Пушкін у 1833 році в Болдіно. Сам поет стверджував, що ідею цієї казки він по-

черпнув із розповідей, що їх чув від няні Аріни Родіонівни. Однак, як бачимо, сюжет Пушкіна дуже перегукується з сюжетом казки братів Грімм “Білосніжка і сім гномів”, яку вони написали в 1812 році. Відмінності мінімальні: у Пушкіна – богатири, у братів Грімм – гноми; у Пушкіна мачуха сама вмирає від туги і злості, у братів Грімм її страчують; у Пушкіна королевич Єлісей свідомо шукає кохану, у братів Грімм королевич випадково натрапляє на Білосніжку. Проте однаковий щасливий фінал наявний уже в обох казках.

Ще однією казкою, де А. Пушкін відтворив німецький фольклор, стала “Казка про рибалку і рибку”, написана тієї ж самої Болдінської осені 1833 року й опублікована в 1835 році. Щоправда, поет значно переробив німецьку казку, пристосувавши її до російських реалій. По-перше, він замінив чарівну камбалу (яка до того ж є зачарованим принцом) на золоту рибку без родоводу. Якщо у братів Грімм стара відразу вимагає собі новий будинок, то у А. Пушкіна спочатку з’являється розбите корито, яке згодом стало крилатим виразом.

Поет прибрав епізод, де дружина рибалки просить зробити її самим... римським папою, адже це відразу ж позбавляло казку російського колориту. Зате він вніс важливу зміну до сюжету казки братів Грімм: якщо в німецькому варіанті рибалка разом із дружиною підіймається службовою драбиною і користується всіма благами, то у Пушкіна стара починає ставитися до старого як до свого раба і навіть не пускає його на поріг (справді, істинно російський колорит!). Змінив А. Пушкін і останнє прохання вередливої старої. У братів Грімм, слідом за римським папою, дружина цілком логічно хоче стати Богом. У А. Пушкіна ж спочатку стара хотіла стати “володаркою сонця”, але потім поет змінив прохання на “володарку морську”. Це справді посилило нахабство домагань старої – адже тепер вона хотіла здобути владу над самою благодійницею.

Нарешті, наприкінці казки – там, де камбала у Грімм прямо каже: “Иди додому, сидить вона знову на порозі своєї хатинки”, – обурена золота рибка вперше не відповідає на прохання: “Ничего не сказала рыбка, / Лишь хвостом по воде плеснула / И ушла в глубокое море...”

Варто зазначити, що А. Пушкін і не приховував факту запозичення німецьких сюжетів. У листі до своєї дружини від 17 квітня 1834 року поет писав: “Поутру сидел я в моем кабинете, читая Гримма...” Що вийшло в результаті такого читання, ми всі чудово знаємо. А ось сюжет “Казки про Золотого Півника”, що його взяв А. Пушкін із “Казок

Альгамбри” американського письменника В. Ірвінга, де назва прототипу інша – “Легенда про арабського звіздара”.

Тема літературного першоджерела була фактично закрита з публікацією у 1933 році дослідження А. Ахматової “Остання казка Пушкіна”. В ньому А. Ахматова цілком слушно знаходить витоки сюжету в збірці оповідань В. Ірвінга, виданій 1832 року. За сюжетом і антуражем вона дещо відрізняється від “Золотого Півника”, але багато сюжетних деталей упізнаються без великих зусиль.

Так, у В. Ірвінга повелителеві Гранади, мавританському султанові Абен Габузу, дошкуляють несподівані військові набіги сусідів. Допомогти йому розв’язати цю проблему береться старий арабський звіздар і чорнокнижник Ібрагім ібн Абу Аюб, який каже: “Дізнайся, о царю, що в Єгипті бачив я якесь диво, стародавнє зображення, створене однією язичницькою жрицею. Є місто Борса, а над ним гора, і з тієї гори відкривається долина великого Нілу, а на горі стоїть баран, на ньому півень, скріплені віссю. І як тільки країні загрожує вторгнення, так баран звертається мордою до ворога, а півень кричить; і мешканці міста дізнаються про загрозу, і звідки вона, і встигають від неї оборонитися”.

Щоправда, для султана звіздар створює дещо інший механізм – магічну мідну фігуру вершника зі списом – і закріплює на вежу. Під час небезпеки вершник опускає спис і подібно до компаса повертається в бік, звідки має здійснитися набіг. У тій самій вежі міститься ще одне диво – чарівні шахи з фігурками, завдяки яким султан, подібно до вудуїстського жерця, може завдавати ворогам шкоду, просто громлячи іграшкове військо.

За всі свої послуги звіздар вимагає в нагороду першу тварину з поклажею, яка в’їде у ворота султанського палацу. Твариною виявляється кінь, а поклажею – захоплена у християн готська принцеса. Абен Габуз відмовляється віддати звіздареві обіцяне, і той передбачає царству султана великі нещастя. Пізніше, під час перепалки султана зі звіздарем, останній провалюється під землю, захопивши з собою і красуню. “Компас”, звісно, ламається, і султан до кінця життя страждає від ворожих сусідів.

А. Пушкін відмовляється і від фігурки вершника, і від фігурки барана, передавши всі сторожові функції Золотому Півникові, що сидить як флюгер на спиці. З чернеток 1833 року видно, що поет починав розробляти і тему чарівних шахів, але пізніше повністю від неї відмовився.

Також, на відміну від В. Ірвінга, зіздар А. Пушкіна навіть не встигає нічого вимагати, як цар сам йому каже: “Волю первую твою / Я исполню, как мою”. Плюс до цього цілком “дієздатний” Абу Аюб перетворився у А. Пушкіна на “скопця”, що підсилює комічність його зазіхань на східну красуню. Сама ж дівчина у А. Пушкіна – не готська принцеса, а східна красуня – Шамаханська цариця. До речі, сам епітет “Шамаханська” поет також запозичує, але вже зі збірки К. Данілова, і спочатку зіздаря він також називає “Шамаханським мудрецем”.

“Казка про Золотого Півника” була єдиним твором поета, що її він створив в останню Болдінську осінь 1834 року. Очевидно, йому просто бракувало сюжетів.

Маша і три ведмеді

Візьмемо ще одну дуже популярну казку – “Маша і три ведмеді”. Здавалося б, більш “російську” казку, ніж ця, важко й вигадати. Однак це ще один приклад казки, яка прийшла із закордонного фольклору і міцно вкоренилася у свідомості російського народу як народна казка.

Насправді казка про дівчинку і трьох ведмедів – це популярна англійська дитяча казка, перекладена багатьма мовами світу. У поширеній англійській версії головну героїню звать Золотоволоска (англ. Goldilocks, дослівно “Золоті кучерики”), а казка називається відповідно “Золотоволоска і три ведмеді”.

Сучасні фольклористи простежують витоки англійської версії казки в аналогічній за сюжетом шотландській казці про трьох ведмедів і пустотливу лисицю. Забравшись у будинок до ведмедів і накапостивши там, лисиця заснула у ліжечку найменшого ведмедя, проте її зненацька застали господарі, які повернулися з лісу, і вона змушена була втікати. У казці її звать просто “пустотлива лисиця”.

В англійській літературі казка появилася в 1837 році. Її написав Роберт Сауті під назвою “The Story of the Three Bears” (“Казка про трьох ведмедів”). В його версії головною героїнею виступає не лисиця, а “маленька бабуся” (a little old Woman) із хуліганським характером, яка чимось нагадує знайому нам Шапокляк.

Ще до публікації Сауті розповідав свою версію казки друзям і знайомим. У 1831 році Елеонора Мюр переробила почуту казку у віршовану форму і подарувала її в рукописному альбомі своєму племінникові на день народження. У варіанті Е. Мюр сюжет вийшов і залишився

найкровожерливішим. В усіх інших версіях лисиця, старенька або дівчинка рятуються втечею через вікно, і про їхню подальшу долю нічого не йдеться. В Е. Мюр старенька вистрибує у вікно багатоповерхівки в Римі й наколюється на шпиль собору Святого Павла.

Значний крок у трансформації казки зробив англійський письменник Джозеф Канделл. У 1850 році була опублікована його "Treasury of Pleasure Books for Young Children" ("Скарбниця цікавих книг для маленьких дітей"). В його версії "Трьох ведмедів" героєм стає маленька дівчинка, а будь-який мотив хуліганства прибраний: дівчинка хоче поїсти і поспати просто тому, що заблукала в лісі, втомилася і зголоділа. Щоправда, дівчинку поки що звать не Золотоволоска, а Срібноволоска (Silver-Hair).

Після появи в новому вигляді героїня часто змінювала імена залежно від видань. Спочатку колір її волосся був сріблястий: Silver-Hair (1850), Silver-Locks (1858), Silverhair (1867). З видання 1868 року колір волосся змінився, і дівчинка стала Золотоволоскою (Golden Hair), а остаточно затвердився з видання 1904 року у варіанті Goldilocks.

Таким чином, казка про трьох ведмедів зазнала трансформації сюжету: шотландський фольклор, у якому розповідається про пустотливу лисицю; англійська казка про стару; і, нарешті, дивовижна історія про дівчинку Золотоволоску і трьох ведмедів.

У Росії казка з'явилася і швидко набула широкого поширення в обробці Льва Толстого. До речі, у нього героїня спочатку не мала імені і звали її просто "одна дівчинка". Зате імена мають усі три ведмеді: батька звать Міхаїл Іванович, його дружину Настасія Петрівна, а їхнього маленького сина Мішутка. Пізніше в російському варіанті казки за дівчинкою закріпилося ім'я Маша (зменшувальне від Марія). А в деяких мультиплікаційних фільмах дівчинку називають Варварою.

Айболить та Дуліттл

Багатьом поколінням радянських школярів полюбився добрий лікар Айболить, персонаж віршованих казок Корнея Чуковського "Бармалей" (1925 рік), "Айболить" і "Лімпопо" (1929) та "Здолаємо Бармалея" (1942), а також прозової повісті "Лікар Айболить" (1936).

Однак не всім відомо, що лікар Айболить родом із-за океану і К. Чуковській запозичив його в англо-американського письменника Г'ю Лофтінга з казок про лікаря Дуліттла та його вихованців.

Г'ю Лофтінг народився в Англії в 1886 році і, хоча з дитинства полюбляв вовтузитися з тваринами і навіть організував домашній зоопарк, вивчився він зовсім не на зоолога або ветеринара, а на залізничного інженера. Однак професія дозволила йому відвідувати екзотичні країни Африки і Південної Америки. У 1912 році Г. Лофтінг переїхав жити до Нью-Йорка, створив сім'ю і навіть почав дописувати в журналі профільні статті. А оскільки він ще залишався британським підданим, то з початком Першої світової війни його призвали на фронт лейтенантом Ірландської гвардії. Діти дуже нудьгували за батьком, і він пообіцяв постійно писати їм листи. Та хіба можна було писати малюкам про навколишню криваву бійню? І ось під враженням від картини, як на війні гинуть коні, Лофтінг почав складати казку про доброго лікаря, який вивчив звірину мову і всіляко допомагав різним тваринам. Лікар отримав доволі красномовне ім'я "Do-Little" (англ. "робити мале").

Коли Г. Лофтінга через поранення демобілізували, він вирішив переробити свою казку. На кораблі, що плив до Нью-Йорка, рукопис побачив один літератор, який порекомендував авторові звернутися до видавництва. І ось у 1920 році в США вийшла "Історія лікаря Дуліттла", проілюстрована самим автором. Книга мала великий успіх і згодом Лофтінг написав ще 14 книг про Дуліттла.

У 1924 році "Дуліттла" помітили і в радянській Росії та вирішили її перекласти. Причому Державне видавництво замовило відразу два переклади казки. Перший був розрахований на дітей середнього віку і його виконала Л. Хавкіна. Згодом він був забутий і більше його в СРСР не перевидавали. Зате другий варіант, із заголовком "Г'ю Лофтинг. Доктор Айболит. Для маленьких дітей пересказав К. Чуковский", мав довгу і багату історію.

Саме цільова аудиторія стала причиною того, що виклад казки був дуже спрощений. Романи Г. Лофтінга, розраховані на підлітків і дорослих, перетворилися на казки для зовсім маленьких дітей.

Крім того, в нових виданнях "переказ" постійно перероблявся. Як писав сам К. Чуковскій, він "вніс у свою переробку десятки реалій, яких нема в оригіналі". І справді, твори Лофтінга присвячені, насамперед, життю Вікторіанської Англії. Казки К. Чуковського – це історії про казкову країну. Коли Джон Дуліттл відправляється до Африки рятувати мавп від епідемії, то це гуманний англієць їде рятувати тубільців. Коли ж в Африку їде лікар Айболит, то це всього лише переїзд із однієї казкової країни в іншу.

У романах Г. Лофтінга діють конкретні люди і звірі, наділені рисами людей, у казках К. Чуковського – умовні поселяни, моряки і “просто добрі” тварини. Так, собака Джип у К. Чуковського перетворюється на Авву, порося Джаб-Джаб з манерами розпещеного хлопчика – на свинку Хрю-Хрю, пугач-математик – на сову Бумбу, ощадлива домоуправителька качка Даб-Даб – на добру качку Кіку, а туземний король Джолінгінкі й пірат Бен-Алі взагалі зіллються в єдиному образі пірата-людожера Бармалея.

У лікаря Дуліттла також є сестра – нудотна ханжа-пуританка Сара, суха стара діва, яка в похилому віці вийшла заміж за священника. Вона зовсім не зла, просто звикла жити за раз і назавжди визначеними правилами, і тому гнівається на брата, який прагне жити не так “як велять”, а “як хочеться”. У К. Чуковського Сара перетворилася на зовсім уже злобливу Варвару.

Хто ж усе-таки вигадав лікаря Айболитя? Чи справді виношував К. Чуковській ідею написати казку про звіриного лікаря чи ні, важко сказати. Зрозуміло одне – стимулом для її появи явно послугувало ознайомлення з казкою Г. Лофтінга. Звідти ж запозичені основні персонажі та деякі сюжетні лінії. Все це стало поштовхом для власної авторської творчості. Напевно, тому головні персонажі К. Чуковського є такими різноваріантними. Так, у прозовому переказі за Г'ю Лофтігом доктор родом із закордонного міста Піндемонт, в “Бармалей” – з радянського Ленінграда, а в поемі “Здолаємо Бармалея” – з казкової країни Айболитії. Те саме і з Бармалеєм. Якщо в однойменній казці він виправляється і їде до Ленінграда, то у прозовому варіанті його з'їдають акули, а в “Здолаємо Бармалея” і зовсім розстрілюють з автомата.

Варто зазначити, що К. Чуковській переклав багато чудових книжок під їхнім рідним авторством, зокрема й дитячих. І хоча переказ казки “Лікар Айболить” постійно супроводжував підзаголовок “за Г'ю Лофтігом”, у своїх віршованих казках К. Чуковській жодного разу так і не згадав свого заокеанського “співавтора”.

Буратіно та Піноккіо

Герой відомої казки Алексея Толстого, – веселий дерев'яний хлопчик Буратіно, – став улюбленцем мільйонів радянських читачів різних поколінь. Однак і ця казка не є оригінальною, а у дерев'яної ляльки був західний прототип.

У 1883 році італійський письменник і журналіст Карло Лоренцині, що прославився під ім'ям Карло Коллоді, опублікував свою чудову казку "Пригоди Піноккіо, історія однієї ляльки" (*Le avventure di Pinocchio. Storia di un burattino*). Слово *burattino* у перекладі з італійської означає "лялька, маріонетка".

Псевдо Коллоді письменник узяв собі в 1856 році за назвою села Коллоді в Тоскані, де народилася його мати. Писав оповідання, публіцистичні нариси, комічні сценки і навіть іронічний роман-есеї "Роман у паровозі", що приніс йому певну популярність. Однак всесвітньовідомим він став завдяки дитячій повісті про пригоди дерев'яної ляльки, що в 1881 році вийшла друком у вигляді роману-фейлетону на сторінках "Газети для дітей", а потім у 1883 році – окремим виданням. Книжку було перекладено багатьма мовами, а перший російський переклад вийшов у 1906 році. "Золотий ключик, або Пригоди Буратіно" А. Толстой написав 1936 року.

Відомий радянський письменник і не приховував, що на написання пригод Буратіно його надихнула книга Карло Коллоді. Намагаючись уникнути звинувачень у плагіаті, А. Толстой до свого "Золотого ключика" додав таку передмову: "Когда я был маленький, читал одну книжку: она называлась "Пиноккио, или Похождения деревянной куклы" (деревяная кукла по-итальянски – буратино). Я часто рассказывал моим товарищам занимательные приключения Буратино. Но так как книжка потерялась, то рассказывал каждый раз по-разному, выдумывая такие похождения, которых в книге совсем и не было. Теперь, через много-много лет, я припомнил моего старого друга Буратино и надумал рассказать вам, девочки и мальчики, необычайную историю про этого деревянного человечка".

Однак він лукавив: перше російськомовне видання "Піноккіо", як вже зазначалося, вийшло в 1906 році, коли А. Толстой уже був зовсім не маленьким (йому вже було 23 роки), а італійської мови він ніколи не знав. Та й перший "офіційний" переказ історії Піноккіо письменник почав набагато раніше – у 1922 році, перебуваючи ще на еміграції. Саме тоді в Берліні вийшло російськомовне видання "Пригоди Піноккіо", на якому зазначалося: "Перевод с итальянского языка Н. Петровской; переделал Алексей Толстой".

Уже тоді "передельщик" постарався на славу, скоротивши книгу К. Коллоді вдвічі, щоправда, зробивши у такий спосіб розповідь жвавішою і лаконічнішою. Однак на цьому "переказ" казки про дерев'яного

хлопчика не закінчився. У К. Коллоді виструганий із поліна Піноккіо стає живим хлопчиком, пройшовши через важкі випробування (аж до життя в собачій будці) і поборовши в собі лінь, бажання збрехати, впертість тощо. Тобто читачам пропонувався дидактичний виховний роман. В А. Толстого ж Буратіно так і залишився дерев'яним, а росіянам таки варто знати, що їхній улюблений дерев'яний хлопчик був витесаний узагалі-то з чужого "поліна".

Хотабич та джин

Ще один улюблений персонаж радянської піонерії – старий Хотабич – уже самим ім'ям вказує на своє нерадянське походження. І справді, не лише ім'я, а й сюжет радянський автор запозичив.

1900 року в Англії вийшла фантастична повість "Мідний глечик" відомого на той час письменника Ф. Енсті (псевдонім Томаса Енсті Гатрі). А той, своєю чергою, надихнувся сюжетом однієї з казок "Тисячі і однієї ночі", де простий смертний, нічого не підозрюючи, випускає із глечика джина, з яким, як потім виявилось, не так уже й легко впоратися.

Т. Гатрі народився в Кенсінгтоні (передмістя Лондона) у 1856 році. Освіту здобув у Королівському коледжі, а потім у Кембриджі, після закінчення якого зайнявся юриспруденцією. Свою першу книжку він опублікував у 1882 році. Це була весела історія про батька і сина, які помінялися місцями, – "Шкереберть, або Урок для батьків". Ця книжка, а потім і багато інших ("Чорний пудель", "Скорочена Венера", "Мідний глечик" та ін.) принесли Томасу Гатрі славу одного з найкращих англійських гумористів. Його пародії і жарти гідно оцінили в журналі "Панч", до роботи в якому Т. Гатрі приступив, залишивши юридичну практику.

Радянська повість-казка Лазаря Лагіна "Старий Хотабич" про пригоди юного піонера Вольки Костилькова і його друзів із джином на ймення Гасан Абдурахман ібн Хотаб (він же – старий Хотабич) була написана в 1938 році. Повість спочатку друкували частинами спершу в "Піонерській правді", а потім у журналі "Піонер".

Л. Лагін запозичив у Т. Гатрі тільки сюжет – сучасна людина знаходить арабського джина і той виконує її бажання, але в іншому між двома творами є відмінності. У Т. Гатрі: джина, ув'язненого в мідний глечик царем Соломоном, звільняє молодий лондонський архітектор, якому не вистачає грошей для вдалого одруження. Джин спочатку йому допомагає, а потім виявляється вкрай сварливим типом і нама-

гається вбити свого визволителя. У Л. Лагіна джина Гасана Абдурахмана ібн Хотаба звільняє в радянській Москві піонер Волька і перекоує старорежимного Хотабича в радянську людину. “Старий Хотабич” був створений у дусі типової радянської пропаганди: стандартні подарунки джина – палаци й коштовності – радянському піонерові не потрібні, а Хотабича він перевиховує.

Згодом книжка виходила в нових редакціях. Причиною були зміни, що відбулися в СРСР й у світі після 1938 року. Наступні редакції містять вставки антикапіталістичної спрямованості. Вихід першої редакції 1953 року припав на розпал так званої “боротьби з космополітизмом”, через що в ній містилися вкрай різкі випадки на адресу імперіалізму, США, постколоніальної влади Індії тощо. Ця редакція мало відома, тому що в новій, випущеній через два роки, всі ці правки були вилучені, але були додані нові.

Версія 1955 року дещо більша за оригінал, оскільки цього разу були додані цілі розділи. Наприклад, у стандартній версії герої повісті потрапляють до Італії, яка страждає під владою Муссоліні, а в розширеній версії – під владою капіталістів. У редакціях 1953 і 1955 років автор не брав участі. На обкладинці і на останній сторінці він був позначений тільки як “Л. Лагин”, без розкриття повного імені та по батькові.

Цікаво, що плагіат із Хотабичем триває і в сучасній Росії. Так, наприклад, у книзі Л. Лагіна “Старий Хотабич”, що вийшла у видавництві “Ексмо” в 2011 році, ілюстрація на обкладинці книги один в один повторює радянський плакат 1950-х років “Здійснилися мрії народні”. Дизайнер лише домалював бороду і чалму.

Гудвін та чарівник країни Оз

Очевидно, багато росіян пам’ятають радянський мультфільм про чарівника Смарагдового міста, дівчинку Еллі та її друзів, створений за мотивами казки письменника А. Волкова.

Ось тільки “мотиви” радянський письменник запозичив у свого американського колеги Л. Баума, творця чарівної країни Оз.

“Чарівник країни Оз” Л. Баума вийшов друком у 1900 році. Сюжет казки добре знайомий радянським читачам, навіть якщо вони її не читали. Будиночок, у якому жила дівчинка з родичами і песиком, ураган переносить в чарівну країну. Тепер їй треба розшукати чарівника

Смарагдового міста – він допоможе повернутися додому. Дорогою вона зустрічає Опудала, Залізного Дроворуба і Боягузливого Лева.

Лаймен Френк Баум народився в містечку Читтенанго (штат Нью-Йорк) у 1856 році. Хлопчик почав писати вже в ранньому віці. Побачивши це, батько купив іграшкову друкарську машинку, на якій Френк разом із братом Генрі друкували домашній журнал. Надалі Л. Баум став журналістом, був редактором газети “Піонер Дакоти”, писав публіцистичні статті на політичні теми. Так було доти, аж поки в один із травневих вечорів 1898 року в нього в господі не зібралася, як зазвичай, своя і сусідська дітвора. Тоді у господаря й з’явилася казка про дівчинку Дороті, її друзів, чарівника та їхні дивовижні пригоди в якійсь казковій країні.

Книжки Л. Баума про країну Оз одразу ж стали користуватися великою популярністю. Вони були десятки разів екранізовані, породили безліч наслідувань і пародій.

Але якщо це комусь можна, то чому не можна мені, – так, напевно, подумав син відставного фельдфебеля А. Волков, коли відкривав книжку Л. Баума про країну Оз. Що з цього вийшло, добре відомо. У 1939 році в СРСР з’явилася дитяча казка “Чарівник Смарагдового міста”.

Спочатку А. Волков узявся перекладати цю книгу для того, щоб повправлятися у вивченні англійської мови. Однак у процесі перекладу він змінив деякі події і додав нові пригоди героїв.

Як і у випадку з А. Толстим, А. Волков із чудового міфу, повного філософії, зробив просто розважальну казку, обрубавши багато “зайвих”, як йому здавалося, сюжетних ліній. У Л. Баума сучасники роздивилися найгострішу політичну сатиру на тодішніх політиків (Великий Оз – це президент Маккінлі, Опудало – президенти Гаррісон і Клівленд, Залізний Дроворуб – Рокфеллер, відьми – олігархи, які фактично керували країною, Боягузливий Лев – військові кола й армія США). У А. Волкова ж дівчинка Еллі просто долає тяжкі випробування, щоб заслужити право звернутися по допомогу до чарівника.

У наступних виданнях, починаючи з 1959 року, у А. Волкова і образи персонажів, і пояснення подій значно змінені, що створило свою атмосферу Чарівної країни, яка помітно відрізняється від країни Оз. Книжку стало легше читати, але глибокий філософський зміст був утрачений.

Розділ 18

“ВЕЛІКІЙ І МОГУЧІЙ”

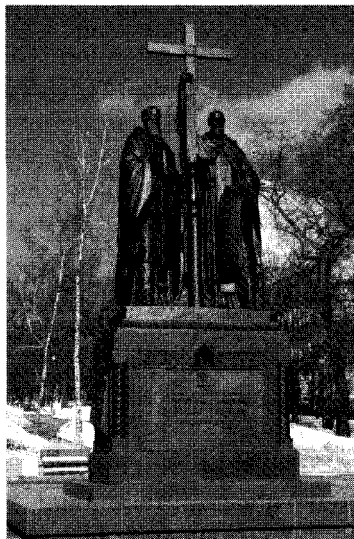
Давньоболгарське коріння

Росіяни дуже пишаються своєю мовою, називаючи її не інакше, як “великою і могутньою”. Ось тільки мало хто з них здогадується, що мова ця не повною мірою російська, а багато в чому запозичена у давніх болгар.

Відомо, що разом із появою християнства в Русі з’являється своєрідна писемність, яка ґрунтувалася не на розмовній мові, а на книжній старослов’янській або, як її зазвичай називають, церковнослов’янській. Ця мова була створена братами Кирилом і Мефодієм спеціально для перекладу Святого Письма та богослужбових церковних книг із грецької мови на мову, зрозумілу слов’янам. Мова, якою говорили і писали брати, пізніше канонізовані православною церквою, була за своїм походженням давньоболгарською (точніше – македонським діалектом давньоболгарської мови), оскільки основним населенням Солуня (тепер Салоніки, Греція), звідки походили Кирило і Мефодій, були болгари.

Ми будемо послуговуватися звичним терміном “церковнослов’янська мова”, розуміючи під ним його стародавню версію (IX–XIII століть). Слов’яни того часу настільки легко розуміли цю мову, що з поширенням серед них християнства не треба було щоразу перекладати Священні книги на інші слов’янські наріччя, і всі розуміли й користувалися для богослужіння книгами в перекладі Кирила й Мефодія. Таким чином, мова братів скоро стала богослужбовою церковною мовою для слов’ян, тому вона й називається церковнослов’янською.

З появою християнства церковнослов’янські книги з’явилися і в Русі. Дуже швидко церковнослов’янська мова стала не тільки церковною, а й літературною мовою (нею послуговувалися для створення власних слов’янських релігійних і світських творів), і навіть розмовною для певної частини освіченого давньоруського суспільства (духівництва, переписувачів, княжих дружинників і адміністрації).

*Святі Кирило і Мефодій
та пам'ятник їм у Москві від «благодарной Росии»*

*“Апостол” Івана Федорова (1564 рік),
друкований церковнослов'янською мовою*

Оскільки церковнослов'янська мова не була розмовною мовою східних слов'ян IX століття, а була мовою, спеціально створеною для перекладів християнської літератури, зрозуміло, що вона просто не могла збігатися з живою мовою того часу.

Таким чином, після хрещення Русі на її території почали функціонувати дві мови: жива розмовна мова давніх українців – давньоруська (давньоукраїнська) і літературна письмова (книжна) мова – церковнослов'янська.

Ця книжна мова була зрозумілою мешканцям давньої Русі і за своєю фонетикою, і морфологією, і синтаксисом, а пов'язана з новою релігією лексика, що її не вживали в розмовній мові, зачувалася, поступово входячи у вжиток разом із новою вірою. З другого боку, в книжну церковнослов'янську мову проникали елементи живої народної давньоруської (давньоукраїнської) мови, про що свідчать численні давні слова в церковнослов'янських текстах. Поступово відбувалося змішування цих мов і почала утворюватися нова мова. По суті, це була церковнослов'янська мова, яка запозичила деякі риси живої розмовної, і в такому вигляді вона проіснувала аж до XVII століття як основна писемна літературна мова Московської держави. Саме з цієї мови і розвинувся сучасний “велікий і могутій”.

Церковнослов'янський складник у російській мові здавна привертав увагу лінгвістів, передусім російських і радянських. Із цього приводу є безліч фундаментальних досліджень і висловлювань.

Лінгвістичний клон

Наскільки ж сильно вплинула церковнослов'янська мова на становлення сучасної російської мови?

Вплив церковнослов'янської мови відбився у фонетиці, морфології, синтаксисі та лексиці. З церковнослов'янської мови до російської ввійшло так багато слів і їх уживають настільки часто, що деякі з них, утративши свій книжний відтінок, проникли в розмовну мову, а аналогічні їм слова споконвічного давньоруського (давньоукраїнського) походження вийшли з ужитку. Все це показує, наскільки органічно ввійшли в російську мову церковнослов'янські елементи.

Щоб не бути голослівними, наведемо основні ознаки церковнослов'янзмів у сучасній російській мові.

До фонетичних ознак церковнослов'янізмів належать:

1) сполуки *-ра-, -ре-, -ла-, -ле-* на місці давньоруських (давньоукраїнських) *-оро-, -оре-, -оло-, -еле-* в одній морфемі: враг (замість ворог), чрево (черево), сладкий (солодкий), плен (полон);

2) сполуки *ра-, ла-* на початку слів на місці давньоруських (давньоукраїнських) *ро-, ло-*: работа (робота), ладья (лодья);

3) сполуки *-жд-* на місці давньоруського (давньоукраїнського) *-жс-*: ограждение (огорожа), одежда (одежа);

4) приголосний *-щ-* на місці давньоруського (давньоукраїнського) *-ч-*: пещера (печера), овощ (овоч);

5) голосний *е-* на початку слова на місці давньоруського (давньоукраїнського) *о-*: елень (олень), единица (одиниця);

6) голосний *ю-* на початку слова на місці давньоруського (давньоукраїнського) *у-*: юг (уг), юный (уний).

Морфологічні ознаки характеризуються церковнослов'янськими префіксами і суфіксами, а також двоскладовими коренями. До них належать:

1) префікси *воз-(вос-), из-(ис-), низ-(нис-), чрез-, пре-, пред-*: воззвание, восстание, изгнание, исход, низвергнуть, ниспадать, чрезмерный, преступить, предсказать;

2) суфікси *-ств-, -стви-, -еств-, -ени-(-ани-), -знь-, -त्व-, -ч-, -ущ(- ющ-), -ащ-(-ящ-), -ейш-, -им-(-ом-), -енн-, -тель-, -тельн-*: свойство, пришествие, множество, строение, терзание, жизнь, битва, зодчий, сведущий, знающий, кричащий, говорящий, добрейший, гонимый, ведомый, откровенный, зритель, восхитительный;

3) двоскладові основи зі звичними для церковнослов'янізмів елементами *бого-, благо-, добро-, зло-, суе-, чрево-, едино-* та інші: богоугодный, благодать, добродетель, злоумышленник, суеверие, чревоугодие, единоначалие.

За лексичним ознаками всі церковнослов'янізми можна розподілити на кілька груп:

1) застарілі церковнослов'янізми (архаїзми). Вони відомі з поетичної мови XVIII–XIX століть і в сучасній літературній мові практично не вживаються: уста, персты, ланиты, перси, очи, глас, власы, длань, младость;

2) стилістичні церковнослов'янізми, що підкреслюють їх урочистість і піднесеність: хлад, врата, страж, влачить, воспеть, изоб-

личить, содрогаться, попать, присущий, священный, нетленный, вездесущий;

3) нейтральні церковнослов'янізми. Вони ввійшли в російську мову і не відзначені в ній ні як стилістично забарвлені, ні як застарілі: здравствуйте, сладкий, храбрый, главный, влага, одежда, плен, среда. У багатьох випадках власне давньоруський (давньоукраїнський) еквівалент виявився витісненим (так, до прикладу, тепер сприймаються як застарілі або побутують лише у просторіччі такі слова, як одежда, полон, среда);

4) церковнослов'янізми, що вживаються поряд із російськими варіантами і набули в мові іншого семантичного значення: ограда – огород, прах – порох, глава – голова, власть – волесть, предать – передать, равнять – ровнять;

5) церковнослов'янізми, утворені від давньоруських (давньоукраїнських) слів, що змінилися лише фонетично, але зберегли початкову семантику: прибрежный (від берег), прохладный (холод), младенец (молодой), млекопитающее (молоко), вождь (вожак), освещение (свеча), древесный (дерево);

6) група церковнослов'янізмів, які нічим не виокремлюються на тлі решти лексики: глагол, лестница, льгота, истина, распри, нарекать.

Церковнослов'янізми третьої – шостої груп не сприймаються носіями сучасної російської мови як чужорідні, – вони настільки обрусіли, що практично не відрізняються від споконвічно російських слів. Ці слова вживаються в усіх стилях мови і здаються споконвічно властивими російській мові. У сучасній мові наших сусідів є безліч слів з ознаками церковнослов'янізмів. Точну їх кількість неможливо підрахувати.

Отже, як ми переконалися, літературна російська і книжна церковнослов'янська мови не просто є спорідненими, а перша фактично становить лінгвістичний клон останньої.

І в усній мові також

Варто зазначити, що церковнослов'янська мова вплинула не лише на писемну російську літературну мову, а й значною мірою і на розмовну. Дуже важливим є також факт наявності великої кількості церковнослов'янізмів в усній народній творчості, зокрема в російських билинах.

Дослідження текстів билин за записами XIX, XVIII і навіть XVII століть показали, що їхня мова і текст різко змінюються (всупереч старій думці про традиційну скам'янілість билинних текстів): змінюються зі століття в століття їхня лексика, фразеологія, граматика (залежно від часу запису, від належності оповідача до певного діалектного середовища тощо).

У пісенному російському фольклорі часто трапляються такі церковнослов'янізми, як “златой”, “младой”, “сладостный” та багато інших.

Церковнослов'янізми здавна дуже широко використовували в усному мовленні в Московській державі, а в XVIII столітті, наприклад, вони входили до складу розмовної мови дворянства і виконували нерідко номінативну функцію; також часто використовували їх правителі держави у зверненнях до народу, чиновники на різних державних зборах для надання мові особливої виразності та пафосу. В XIX столітті церковнослов'янізми зберігають свої попередні функції, але поряд з цим використовують у мові і для додання їй особливого божественного, переконливого звучання та красномовства.

Досі в усному мовленні російського народу церковнослов'янізми не просто продовжують у деяких випадках виконувати номінативну функцію, а й мають свої особливості використання.

У різних телевізійних шоу, радіо і телепередачах церковнослов'янізми використовують у складі різних мовних конструкцій як кліше. Так, до прикладу, часто використовують такі вирази, як “опустить очи долу”, “молча созерцать”, “чаша сия”, “указующий перст”, “недуги”, “разглагольствовать”, “отведать”, “гневить”, “благоухать”, “поучать”, “бытие”, “юродство”, “братия”, “сотоварищи”, “песнопения”, “ныне”, “не чета”, “на страже”, “не от мира сего” і навіть цілі фразеологізми, наприклад, “устами младенца глаголет истина”, “от избытка сердца уста глаголят” та інші.

Двічі запозичена

Виникає закономірне питання, чому російська мова ввібрала в себе так багато церковнослов'янізмів, а українська – ні. На це були дві істотні причини.

Перша полягає в тому, що, на відміну від Південної Русі, на північному сході населення було змішаним угро-фіно-слов'янським, тому для значної його частини і церковнослов'янська, і давньоруська (давньоукраїнська) мови були чужими. Оскільки церковнослов'янська

була мовою книжною, тобто і мовою навчання, і мовою богослужіння, її місцеве населення вбирало активніше і ширше. Іншим важливим чинником було те, що російська мова, на відміну від української (за часів Київської Русі), зазнала не одного, а двох церковнослов'янських або, як їх називають у науці, південнослов'янських впливів.

Другий південнослов'янський вплив як особливе явище в духовному житті Московської держави відкрив А. Соболевській на великому матеріалі середньовічних рукописів. У статті "Південнослов'янський вплив на російську писемність у XIV–XV ст." він підсумував свої багаторічні спостереження: "Ясно, что между половиною XIV и половиною XV в. русская письменность подпала под очень сильное влияние южнославянской письменности и в конце концов подчинилась этому влиянию. Это произошло благодаря усилившимся сношениям России с Константинополем и Афоном".

Південнослов'янські рукописи були сприйняті в Московській державі як найбільш правильні, такі, що відроджують у всій чистоті стародавні загальнослов'янські мовні норми часів Кирила і Мефодія та наближують церковнослов'янську мову до грецької як хранительки чистої віри. Південнослов'янські тексти були до вподоби московитським книжникам настільки, що вони почали переписувати і наслідувати їх. Це і стало головною причиною другого південнослов'янського впливу.

Так, наприкінці XIV – на початку XV століть у московитських рукописах виявляється пристрасть до церковнослов'янізмів і архаїчних форм: відновлюються старослов'янські написання зі сполукою "жд"; використовуються складні слова книжного (штучного) характеру, так звані неослов'янізми, наприклад, бесояростный, младорастущий, светлозрачный, злораспалемый, каменносердечен; широко вживається абстрактна лексика із книжними церковнослов'янськими словотворчими елементами; ускладнюються синтаксичні побудови з нагромадженнями синонімічних конструкцій, близьких за значенням слів і виразів; часто цитуються висловлювання зі Святого Письма.

Таким чином, під час другого південнослов'янського впливу відбувається архаїзація і грецизація книжної мови, посилюється прагнення очистити її від впливу розмовної мови, повернути до "першопочаткового", загального для всього православного слов'янства, стану. Мовні норми другого південнослов'янського впливу жорсткіше і чіткіше відокремили книжну мову від розмовної. Так, у новгородських книж-

кових текстах до XVI століття майже повністю зникає змішання букв “ц” і “ч”, що відбивало на письмі діалектне цокання і було яскравою особливістю новгородської писемності у XI–XIV століттях.

Згідно із загальнопоширеним поглядом у XVIII і на початку XIX століть церковнослов'янська і російська мови вважалися майже однаковими. Тому російську мову в той час часто називали “славенороссийской”. Очевидно, наведеного матеріалу досить, щоб переконатися у значному впливі церковнослов'янської мови на російську. Нині в російській мові церковнослов'янськими є найважливішим компонентом її структури, які визначили повною мірою її характер та історичний розвиток, в той час, як в українській вони є лише додатковим елементом.

Н. Трубецкой писав: “Секуляризація російської літератури в XVII ст. піднесла власне російський шар в літературній мові і створила певну гібридну структуру, де частки церковнослов'янської та розмовної складових варіювали залежно від стилю. Російська в основному зберегла свій усвідомлено гібридний характер до нашого часу, в той час як сербська та українська під впливом романтизму позбулися церковнослов'янського шару”.

Таким чином, російська мова є плодом запозичення штучної церковнослов'янської мови. Причому запозичення це відбувалося двічі – за часів Київської Русі і під час так званого другого південнослов'янського впливу.

Щоправда, самі росіяни давно вже забули про болгарське коріння своєї мови, беззастережно привласнивши собі стародавню спадщину. Відомий російський філолог О. Востоков, автор двох граматик російської мови, зазначав: “Какому бы диалекту первоначально ни принадлежал язык церковных славянских книг, он сделался теперь как бы собственностью россиян, которые лучше других славян понимают сей язык и более других воспользовались оным для обогащения и для очищения собственного своего народного диалекта”.

Ось чому сучасну російську мову практично неможливо відділити від церковнослов'янської.

Хто ви така, “громаданко”?

Разом із церковнослов'янською мовою, російська писемність, як, до речі, й багато інших слов'янських мов, запозичила й азбуку, так звану кирилицю.

Кирилиця мала кілька видів чи форм написання. Найдавнішою формою кириличного письма був устав. Проте уставне письмо доволі рано почало переходити в більш швидкі почерки: з'являється нахил; частішають частини букв, що виступають за межі рядка; розвивається система скорочень. На зміну уставу приходить напівустав і скоропис. Для заголовків застосовували особливу техніку декоративного поєднання букв – в'язь.

Якийсь час кириличне письмо з успіхом використовували для переписування книг, а з появою друкарства – і для друкованих. Та згодом громіздкий і застарілий кириличний друк із його складним правописом і численними титлами став непридатним для друкування наукових видань, навчальних посібників, художньої літератури тощо.

Тому невдовзі з'явився спрощений друкований шрифт, що дістав назву “гражданська азбука”, або “гражданка”.

Серед росіян поширена думка, що нібито гражданський шрифт був вигаданий у Росії Петром I у 1708 році для друку світських видань у результаті першої реформи російського алфавіту. При цьому новий шрифт із простішим і закругленим накресленням літер було створено на основі нового скорописного почерку московського кириличного письма кінця XVII – початку XVIII століття (ним вели дипломатичне листування і писали грамоти) та латинського шрифту “антиква”.

Стверджують навіть, що на початку 1707 року Пётр I власноруч намалював ескізи, за якими кресляр і малювальник Куленбах, який служив при штабі армії для креслення мап і диспозицій, зробив малюнки тридцяти двох малих літер нового алфавіту, а також чотирьох великих літер “А”, “Д”, “Е” і “Т”. Повний комплект шрифтових знаків у трьох розмірах за малюнками Куленбаха був замовлений в Амстердамі у друкарні білоруського майстра Іллі Копієвіча.

Та чи справді цар Пётр I був винахідником “гражданки”? Виявляється, що ні.

Ось, наприклад, які дані наводить український письменник, фольклорист і літературознавець І. Глинський. У 1637 році в Печерській друкарні за участі Петра Могили надрукували книгу “Євангеліє учительное” шрифтом, схожим на сучасний. Петру I, який відвідав Печерську друкарню, “сподобався «київський шрифт», і згодом він використав його під час створення російської «гражданки», трохи пізніше відлитої в Амстердамі”.

А ще раніше подібне стверджували й самі росіяни. Так, російський журналіст і перекладач В. Кельсієв у 1868 році писав таке: “Говорят, что Петр Великий гражданскую печать выдумал, а оказывается, он просто-напросто заимствовал ее у галичан и прочих малорусов, которые употребляли ее еще в XVI в. Заголовки многих грамот и статутон, виденные мною в Ставропигии, начерчены чисто нашими гражданскими буквами, а текст, писанный в XVI в., – очевидный прототип нашей скорописи и наших прописей елисаветинских и екатерининских времен”.

У дореволюційному “Русском энциклопедическом словаре” 1875 року читаємо: “Гражданские буквы (в противоположность церковнославянским), ныне употребляемые в России, впервые употреблены в печати Петром Могилою, окончательно введены императором Петром I в 1708 г.”

А відомий український мовознавець Г. Півторак наводить такий цікавий факт: “Перші зображення 32-х літер гражданского шрифту на замовлення російського царя виконано у місті Жовква (нині Львівської області) у січні 1707 року ... військовим інженером і креслярем Куленбахом...”

Отже, як бачимо, без “галичан и прочих малорусов” тут не обійшлося.

У червні 1707 року Пётр I вже отримав з Амстердама перші проби шрифту середнього розміру, а у вересні – відбитки пробного набору шрифтами великими і дрібними. Потім у Голландії придбали друкарський верстат та інше друкарське обладнання, було запрошено майстрів-друкарів для роботи в Росії та навчання російських фахівців, які наприкінці 1707 року разом зі шрифтом, друкарським верстатом та іншим обладнанням добралися до Москви і відразу ж приступили до роботи.

1 січня 1708 року Пётр I підписав указ, у якому зазначалося: “... присланным Галанския земли, города Амстердама, книжного печатного дела мастеровым людем... теми азбуками напечатать Геометрию на русском языке... и иныя гражданския книги печатають темиж новыми азбуками...” Отже, наближений за графікою до західноєвропейського новий шрифт виготовили західноєвропейські майстри у Західній Європі для спрощення друкарського набору на друкованих верстатах, виготовлених у тій самій Західній Європі.

Розділ 19

САМОНАЗВА РОСІЇ

Хрещені батьки-веслярі

Кожна країна має самоназву. Зазвичай її дають самі мешканці цієї країни. Однак у Росії, як і багато чого іншого, самоназва також запозичена.

Предметом гордості росіян є слово “русь”, від якого походять слова “Росія”, “російський”, “русский”. Однак слово “русь” не російське, тобто не слов’янське, а має скандинавське, норманське (варязьке) походження.

Росіяни, починаючи з Михайла Ломоносова, намагаються це спростувати. Висуваються так звані антинорманські теорії походження Русі. З цією метою етимологію назви “русь” виводять від іраномовного племені роксоланів, таємничих россомонів, східнобалтійських ругів або від топонімів, таких як, до прикладу, річка Рось у Середньому Подніпров’ї, місто Руса (тепер Стара Руса) в Новгородській землі тощо. Безліч подібних коренів у назвах побутує на всьому просторі від Балтики до причорноморських степів.

Стверджують також, що легендарний Рюрик не варяг, а слов’янський князь, а самі варяги – теж слов’янське плем’я. Однак усі ці марні потуги не мають під собою наукової бази, а є лише результатом ураженого самолюбства росіян.

Насправді спочатку словом “русь” позначали не народ і не місцевість, а групу людей, яка представляла собою дружину веслярів, що складалася переважно зі скандинавів. Східні слов’яни спочатку називали так військово-соціальний прошарок – професійних воїнів, які складали князівську дружину і мали скандинавське походження.

Згідно з історичними і лінгвістичними дослідженнями, назва “русь” була запозичена з давньоскандинавського *rods* через посередництво фінського *ruotsi*, де воно означало “веслярі”.

Етимологія слова передбачає кілька етапів його розвитку: 1) формування давньоскандинавського вихідного найменування; 2) його

поширення у фіномовному середовищі; 3) його подальше запозичення східними слов'янами.

Зазвичай слово виводять із давньоісландського *Róþsmenn* або *Róþskarlar* “веслярі, мореплавці”, яке споріднене зі шведським *Roslagen* “гребний стан” – назвою узбережжя Упланда (історичної провінції у Швеції).

Контакти скандинавів і населення Фінляндії та Південно-Східної Прибалтики, за археологічними даними, починаються вже із бронзового і раннього залізного віку та посилюються в середині I тисячоліття нашої ери. Ці контакти створювали підґрунтя для запозичення і поширення у фіномовному середовищі самоназви військових груп скандинавів у формі фінського *Ruotsi* / *Rootsi*.

Із західнофінських мов це слово потрапило до східних слов'ян. Вони сприйняли слово “руотсі” і перетворили його за законами своєї мови в “русь”. З погляду лінгвістики є доволі переконливим обґрунтування переходу західнофінського дифтонгу *uo/oo* в давньоруське (давньоукраїнське) “у”, оскільки слов'янське “у” в цей час було довгим голосним. Цей же перехід підтверджується найближчою аналогією *suomi* > *сумь*.

Дракар – корабель вікінгів із веслярами (Скандинавія, VIII–XI ст.)

Можливість переходу фінського “*ts*” у давньоруське (давньоукраїнське) “*с*” деякі лінгвісти брали під сумнів, оскільки воно мало б відбитися не як “*с*”, а як “*ц*”. Однак ще видатний російський філолог

А. Шахматов зазначав, що давньоруське (давньоукраїнське) “ц” було м’яким звуком, який не тотожний фінському ts, тому імовірніша передача останнього звуком “с”.

Існують і непрямі підтвердження норманського походження слова “русь”. Так, наприклад, фіни й досі називають Швецію Ruotsi, а шведів Ruotsalainen. Те саме в естонській (Roots, Rootslane), водській (Rotsi), ливській (Ruot’s) мовах.

Підтвердження знаходимо і на сторінках давньоруської письмової пам’ятки – “Повісті врем’яних літ”. Дослідники давно звернули увагу, що народи і племена, що їх згадує літописець, за формою назв поділяються на три типи. Перший становлять слов’янські племена, назви яких закінчуються на -ани, -ени (поляни, древліани, словени). Другий тип утворюють назви на -ичі (кривичі, радимичі, дреговичі). Вони також належать до слов’янських племен. Третій тип утворюють однокладові назви з м’яким приголосним на кінці (водь, чудь, сумь). Так у літописі позначені народи, які жили на півночі Східно-Європейської рівнини і говорили мовами фінської групи. Очевидно, що слово “русь” має подібність із третім типом назв.

Нарешті, на користь норманського походження назви “русь” свідчать і літописні імена. У договорах Русі з Візантією 911 і 944 років усі послі “оть рода русьска” мають скандинавські імена: “Карлы, Инегельд, Фарлов, Веремуд, Рулав, Гуды, Руалд, Карн, Фрелав, Рюар, Актеву, Труан, Лидульфост, Стемир, иже послани от Олга, великаго князя Рускаго”.

Тож не дивно, що всі найавторитетніші російські історики ХІХ століття – Карамзін, Соловйов і Ключевській – були прибічниками норманської теорії.

Із приходом варягів із північних земель у Середнє Подніпров’я назва “русь” закріпилася за прибульцями і в тамтешніх мешканців, а незабаром перейшла і на назву держави, тобто з етноніма перетворилася на хоронім (різновид топоніма на позначення певної території). Таким чином, як би це не подобалося сучасним росіянам, етнонім “русь” має норманське походження і був запозичений у фіно-угрів.

Варто зазначити, що аналогічні випадки перенесення назви завойовників на завойовану територію доволі поширене у Європі. Так Франція отримала назву по імені франків, Англія – англів, Ломбардія – лангобардів, Андалузія – вандалів, Болгарія – болгар тощо.

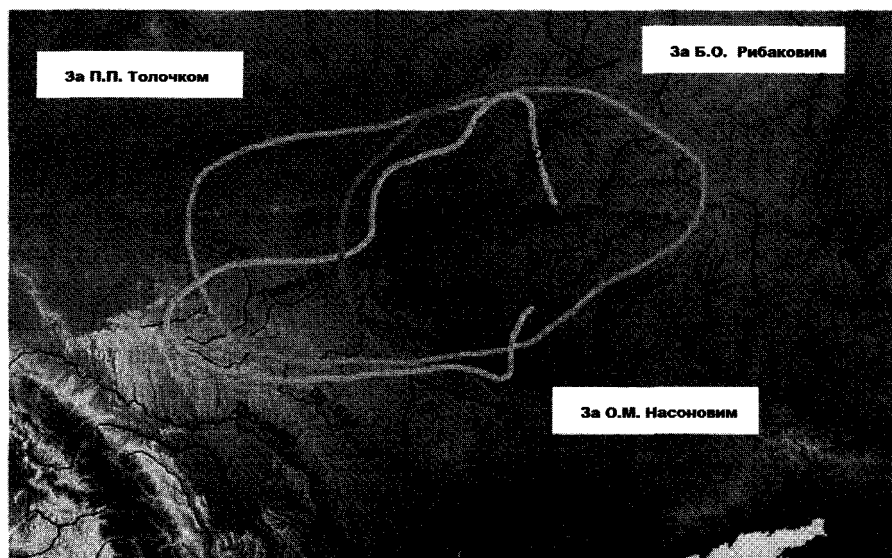
А тепер з’ясуємо, які ж землі спочатку називалися Руссю, тобто простежимо походження хороніма “Русь”.

Де ти, Руська земле?

Історики давно звернули увагу на те, що в літописах топонім Русь, Руська земля використовується у двох значеннях – ширшому, під яким розуміють усі східнослов'янські землі, що входять до складу Київської держави, і вузькому, що належить тільки до південної частини цих земель, тобто до земель полян, древлян і сіверян.

Джерела IX–XII століть чітко показують, що назви “Русь”, “Руська земля” споконвічно відносилися лише до Середнього Подніпров'я з центром у Києві. Тобто Руська земля у вузькому розумінні – це Київське, Переяславське та Чернігівське князівства.

Щодо північно-руських земель, то спочатку їх називали Заліссям, Заліською землею. Ця назва мала на увазі все те, що знаходилося “за лісом” стосовно київських і чернігівських земель, від яких Залісся відокремлювали важкопрохідні брянські (“дебрянські” – від слова “дебрі”) ліси.

Межі “Руської землі” у вузькому значенні терміна

Давньоруські літописи чітко відокремлювали Русь від північних князівств, які пізніше почали називатися Московією, а потім Росією, фактично привласнивши собі назву Русь. “Поехать в Русь” із Ростова, Суздаля чи Новгороду в літописах означало поїхати на південь.

Так, князь Юрій Довгорукий виступив із військом із Ростово-Суздальської землі “в Русь”, тобто на Київ. У Лаврентіївському літописі про це під 1152 роком читаємо: “Поиде Гюрги (Суждальский) с сыном своим, и с Ростовцы, и с Суждальцы, и с Рязанцы, со князи Рязанскими в Русь”.

У 1155 році, згідно з Іпатіївським літописом: “Юрий Владимирович... иде из Суздаля в Русь и приде Киеву”. Ще переконливіше цей самий літопис говорить про те, що в столицю суздальської землі приходили купці “из Царьгорода, и от иных стран, из Русской земли и аче латинян”.

Новгородський перший літопис у запису під 1180 роком повідомляє: “Въ лето 6688 [1180]. Переставися кнѣзь Мъстиславъ Новгороде Ростиславиць, вѣнукъ Мъстиславль, месяца июня въ 14, и положиша и въ святии Софии у святыя Богородиця. И послаша новгородьци къ Святославу въ Русь по сынѣ, и приведоша Володимира въ Новѣгородѣ, и посадиша и на стол въ 17 август”.

Того самого 1180 року, як записано в Суздальському літописі, “иде князь Святослав... с половцы поганымы, с черниговцы из Руси на Суздаль ратью”.

Землі Суздальська, Ростовська, Владімірська, Рязанська та інші, що потім стали Московською землею, впродовж кількох століть Руссю не називалися і Руссю не вважалися. Вони навіть бунти підіймали, наприклад, у 1176 році, як про це свідчить Лаврентіївський літопис, проти князя і вимагали, щоб він не приводив до них “русь” і не роздавав їй посад.

Таких записів, що прямо говорять про те, що північні землі, які нині входять до складу Росії, насправді Руссю не були, дуже багато містяться у літописах, які складають 43 томи “Полного собрания русских летописей”.

Видатний український історик М. Костомаров писав із цього приводу: “Это название – Русь, название первоначально Порусско-варяжской горсти, поселившейся среди одной из ветвей южно-русского народа и поглощенной ею вскоре. Уже в XI веке название это распространилось на Волынь и на нынешнюю Галицию, тогда как не

переходило еще ни на Северовосток, ни к Кривичам, ни к Новгородцам ... В XII веке, в Земле Ростовско-Суздальской, под Русью разумели вообще юго-запад нынешней России в собирательном смысле. Это название, отличное от других Славянских частей, сделалось этнографическим названием южно-русского народа...”

Далі вчений продовжує: “Когда из разных земель составилось Московское государство, это государство легко назвалось Русским, и народ, его составлявший, усвоил знакомое прежде ему название и от признаков общих перенес его на более местные и частные признаки. Имя Русского сделалось и для севера, и для востока тем же, чем с давних лет оставалось как исключительное достояние юго-западного народа. Тогда последний остался как бы без названия; его местное частное имя, употреблявшееся другим народом только как общее, сделалось для последнего тем, чем прежде было для первого. У южнорусского народа как будто было похищено его прозвище”.

З первісним вужчим значенням поняття “Русь” погоджувалася і радянська історична наука. Так, відомий радянський історик і археолог П. Третьяков писав: “Не только в IX–X вв., но и в XI–XII вв. Русью, Русской землей называлась обычно лишь сравнительно небольшая область в пределах Среднего Поднепровья, лежащая вокруг трех городов: Киева, Чернигова и Переяславля-Русского. Население других земель – галичских, смоленских, новгородских, залесских – русским первоначально не называлось”. Такої самої думки дотримувалися також М. Тіхоміров, А. Насонов, Б. Рибаків, П. Толочко та інші провідні радянські історики.

Таким чином, назву “Русь” Росія запозичила в України, так само, як нахабно був украдений образ Володимира Мономаха – Великого князя київського, а не попередника московських царів.

Історія знає чимало прикладів, коли колонія брала собі ім'я метрополії. Так, наприклад, об'єднані дунайські князівства Молдова і Валахія стали називатися Румунією (Romania), хоча жодного стосунку до Риму (Rome) не мають. Відомо, що ще у 271 році римські війська і колонії під натиском варварів залишили сучасну Румунію, і там залишилися лише місцеві латинізовані фракійські племена (даки, карпи та ін.). Так само в Середньовіччі Німеччина офіційно називалася Священною Римською імперією (Sacrum Imperium Romanum).

Таке запозичення потрібне було для самоствердження і звеличення в очах інших народів. З цієї самої причини і Московія привлас-

нила собі назву Русь. При цьому привласнено було не лише назву, а й історію, хоча до Київської держави (Київської Русі) Росія жодного стосунку не має. Карл Маркс у роботі “Викриття дипломатичної історії XVIII століття” справедливо зауважував із цього приводу: “Московська історія пришита до історії Русі білими нитками”.

Хто вигадав Росію?

Коли ж з'явилася власне Росія і звідки взялося таке ім'я? Росію вигадали греки, а точніше – візантійці. А відбувалося це так.

У 1453 році турки захопили Константинополь, і Візантійська імперія впала. Багато візантійців утекли до Риму або були змушені шукати покровительства інших православних правителів. У 1472 році за посередництва Папи Римського відбувся шлюб московського князя Івана III і Софії Палеолог, небаги останнього візантійського імператора Константина XI Палеолога. Їхній син, Василій III Іванович, по матері також вважався Палеологом.

Саме за правління московського князя Василія III і народилася концепція, що Москва – це третій Рим (Константинополь вважався другим), тобто Московська держава є правонаступницею Візантійської імперії. У цей самий час з'являється міф про шапку Мономаха, гербом Московії стає візантійський двоголовий орел, а Василій III приймає титул “государя всея Руси”. Тоді ж уперше в московських документах з'являються і назви “російський”, “Росія”.

Форма на -о- походить від грецького ρωσία (росія) з мови патріаршої канцелярії у Константинополі. Вперше вона фіксується у візантійського імператора Константина VII Багрянородного, який жив у X столітті. Як вказує М. Фасмер, чи не вперше слово “росія” зустрічається в Московській грамоті 1517 року, потім уже в Івана IV Грозного.

З початком російсько-польської війни 1654–1667 років та приєднанням Лівобережної України до Московії в титулі російського царя з'являється формула “всея Великия, Малыя и Белья России”. З цього часу попередня назва “Московское государство” уже не використовується.

Особливого поширення слова “Росія, російський, росіяни” набули за часів Петра I. При ньому поряд зі звичайною назвою “Россия” застосовувалися також інші назви “Российское государство” або “Российское царство”.

У 1721 році Петро прийняв новий титул “Отца Отечества, Императора Всероссийского”. Назву “Всероссийский” було створено від попереднього титулу “всєя ... России”. Назва “Російська імперія” вперше з’являється в інструкції київському митному поручикові Залеському від 10 березня 1723 року. Цікаво, що імперія називалася не тільки Російською, а й Всеросійською, що відповідало титулові імператора. Так, наприклад, іменується Росія в договорі про “вічний мир”, укладеному з Річчю Посполитою у 1786 році.

Згодом слова “российский”, “россияне” зустрічається у М. Ломоносова, Н. Карамзіна та інших і зберігаються аж до наших днів поруч зі словами “русский”, “русские”.

Русини, росіяни, “русскіє”

Загальновідомо, що в середньовічній Європі Росію називали Московією (на відміну від Русі-України), а її мешканців – москвитами, москвинами, москалями. Та й самі жителі Залісся тоді так себе називали.

На картах і атласах XVI, XVII і навіть XVIII століть ви не знайдете країни під назвою Росія, а територія, до якої тепер відноситься ця назва, раніше на всіх мапах називалася не інакше як Московія, Москва, Московитія, а іноді навіть Велика Тартарія, на відміну від Малої (кримської) Тартарії.

Так, на мапі англійського мандрівника Ентоні Дженкінса 1563 року є чіткий напис: “RUSSIAE, MOSCOWIAE et TARTARIAE”. На мапі голландця Фредеріка де Віта 1680 року також є Руссія, Московія і Тартарія, при цьому Тартарія займає практично всю Азію, а Московія – це Московська область і Урал. На карті Я. Брюса і Г. фон Ментена 1697 року показані дві країни: Русь, або Russie та Московія, або Moscow. Таким чином, європейські картографи чітко розрізняли дві різні країни: Русь і Московію.

Та й самі майбутні росіяни називали себе москвинами (досі у них збереглися прізвища Москвін, Москвінов), а свою мову – московською. Так, наприклад, у 1706 році на замовлення царя Петра I у Голландії просвітитель Ілля Копієвіч видав “Руководение въ грамматику во славянороссийскую или московскую, ко употреблению учащихя языка московского”. А ще у середині XIX століття російський історик і журналіст М. Погодін видавав журнал “Москвитянин”.

Та той таки Пётр I доклав чимало зусиль, аби у Європі Московію називали Росією.

Ще на початку 1703 року в Москві вийшла перша газета під назвою “Ведомости о военных и иных делах, достойных знания и памяти, случившихся в Московском государстве и в иных окрестных странах”, яку називали також скорочено “Ведомости московские”. У 1725 році “Ведомости московские” були перейменовані на “Ведомости Российские”. Тоді ж за дорученням Петра I, як свідчить російський історик С. Соловйов, його фаворит А. Меншиков надіслав послу в Копенгаген таку директиву: “Во всех курантах печатают государство наше Московским, а не Российским, и того ради извольте у себя сие престоеречь, чтоб печатали Российским, о чем и к прочим ко всем Дворам писано”. Так Московська держава змінила свою старовинну споконвічну назву, перетворившись на Російську.

Треба зауважити, що в Україні тривалий час, аж до початку ХХ століття, це не визнавали і продовжували по-старому називати Росію Московю, Московщиною, російську мову – московською, а росіян – московитами, москвинами чи москалями. Ось, наприклад, уривок із книги ієромонаха Захарії Копистенського “Палінодія, або Книга оборони...”, виданій у Києві в 1621–1622 роках: “Москва з Росѣю нашою, на Москву приѣзжающею, як и послове московскіи, в Литвѣ и в Коронѣ бываючи, сполечность церковную в собѣ мѣвали”. Як видно, Копистенський під “Росѣю нашою” (як утім й інші автори того часу) розуміє Україну, а нинішню Росію називає Московю.

Цікаво також розглянути, чому етнонім “русский” є прикметником.

Академік О. Трубачов пише з цього приводу: “Когда меня попросили выступить на тему, мне вспомнились прочитанные несколько лет назад в одном толстом журнале (помнится, это был «Новый мир») посмертные записки одного литератора, вновь ставшего популярным после 1985 г. (помнится, это был Даниил Хармс). Там были, в частности, рассуждения, для меня, лингвиста, досужие и даже невежественные. Может быть, не стоило бы и вспоминать, но я все-таки позволю себе это. Суть рассуждений касалась популярного и сейчас вопроса о русской «странности»: «странным» тому литератору показалось у русских то, что они именуются не существительным, как якобы нормально для других народов (англичанин, немец, француз), а прилагательным: русские. Однако, имей он чуть более знаний или просто – внимания к небрежно затронутому им вопросу, то писатель,

думаю, согласился бы, что дело обстоит иначе. Названия (самоназвания) наций, народов вообще, как правило, адъективны: все эти Español, Italiano, Français, Deutsch, American, Magyar, Suomalainen – прилагательные, а значит, они типологически однородны с нашим самоназванием русский, русские, а не отличны от него, и эту черту, кажется, тоже имеет смысл удержать в памяти, вместо того, чтобы соблазняться услышанным понаслышке”.

Однак академік О. Трубачов лукавить. Насправді в жодного слов'янського народу самоназва (як, між іншим, і взагалі назва будь-якої національності) не є прикметником. Усі без винятку слов'яни називають себе іменниками (поляк, чех, серб, болгарин, українець тощо) і тільки росіяни, як виходить, запозичили принцип самоназви із Західної Європи.

У Давній Русі також не було ні “руських”, ні навіть русичів. Були тільки русини. Уперше термін “русин” фіксується в “Повісті врем'яних літ” і датується 911–912 роками у договорах Великого київського князя Олега з Візантією.

Форма “росіяни” була утворена від слова “Росія” і використовували її уже в XVI столітті. Вперше вона зустрічається у Максима Грека. Однак значного поширення слово “росіяни” в Росії набуло лише наприкінці XVII століття, і вже не через греків, а завдяки вихідцям із Південної Русі, тобто України.

Так, у такому значенні його вживає архімандрит Інокентій Гізель, імовірний автор “Синописа” (1674), підручника історії, найпопулярнішого в Росії аж до середини XVIII століття. Феофан Прокопович у промові на поховання Петра I виголосив: “Что се есть? До чего мы дожили, о россияне? Что видим? Что делаем? Петра Великого погребает!” Далі це слово активно використовували М. Ломоносов, А. Суворов, Н. Карамзін та інші. До середини XIX століття поняттям “росіяни” послуговувалися все рідше, проте його все ж продовжували використовувати у старому значенні.

Слово “русский” у сучасному значенні вперше зустрічається в різних політичних трактатах, починаючи з 1730 року. Його вживає, наприклад, у формі “русской”, російський історик М. Щербатов у мемуарному памфлеті “О повреждении нравов в России”, написаному в 1786–1787 роках: “Захар Данилыч Мешуков, бывший порутчиком во флоте прежде, 1718 году, любимый государем яко первый русской, в котором он довольно знания в мореплаваннии нашел...”

Цікаво також, чому в слові “русский” з’явилося дві літери “с”. У давньоруських пам’ятках цей прикметник пишеться переважно з однією “с”. Так, у “Слові о законі і благодаті” згадується “язык (тобто народ) руский” і “Руская земля” (між 1037 і 1050 роками), в “Повісті врем’яних літ” – “русьи лиуде” (початок XII століття), в “Задонщині” – “руский народ” (кінець XIV – початок XV століть), навіть у Новоторговому статуті (1667 рік) – “русские люди”.

В. Даль стверджував, що писати “русский” із двома “с” – неправильно, і писав з однією (рускій язык, рускій человек, руская земля тощо). У своєму тлумачному словнику про букву “с” він зазначає: “С, эсь, се, слово; под титлоу означает 200, а со знаком ≠ двести тысяч. Сдваивается весьма редко (ссора, ссужать), чаще неправильно (рускій, в изобретенном російській, Россія вм. Русь)”.

А в одній зі статей В. Даль пояснює і причину: “Встарь писали Правда Руская; только Польша прозвала нас Россіей, россиянами, російскими, по правописанию латинскому, а мы переняли это, перенесли в кирилицу свою и пишем рускій!” Справді в латинському правописі одна буква “с” вимовляється як [з], а якщо їх дві, то як [с].

Таким чином, росіяни тричі запозичили свою самоназву. Перший раз – у фінів (русь), другий раз – у Києва (Руська земля, Русь), і, нарешті, третій раз – у Візантії (Росія) та у латинян (здвоєна “с” – Россия). Та й назва “русский”, як показав академік О. Трубачов, сконструйована за західним зразком.

Можна сперечатися про те, норманське, скіфо-сарматське чи західнослов’янське походження слова “русь” (і його похідного “рускій”), але головне, що в будь-якому разі воно є запозиченим.

На чию честь названо елемент?

Відомо, що багато хімічних елементів отримали свої назви на честь видатних учених, міфологічних персонажів, міст, країн і континентів. Так, до прикладу, на честь Франції названо відразу два елементи – Галій і Францій, на честь Польщі – Полоній, на честь Індії – Індій, на честь Америки – Америцій, Європи – Європій тощо.

У Росії нині поширюють думку, що нібито хімічний елемент Рутеній (Ruthenium), відкритий у 1844 році хіміком Карлом Клаусом, названий так на честь Росії. Однак це знову не більше, ніж кремлівський міф.

Назву якої країни має насправді цей елемент?

У 1826 році німецький фізик і хімік Готфрід Вільгельм Озанн, професор університету в Дерпті (тепер Тарту, Естонія), опублікував роботу, де заявив про відкриття ним трьох нових елементів, що їх він назвав плураном, поліном і рутенієм. Таким чином, уперше в хімічну науку був введений термін “рутеній”. Однак відкриття не підтвердилося іншими вченими і навіть сам Г. Озанн не зміг його повторити.

Уперше рутеній виявив у 1844 році в уральській платиновій руді професор хімії Казанського університету Карл Клаус, німець за походженням.

Дослідники зазначають, що К. Клаус з великою повагою ставився до праць свого попередника з вивчення платинових металів. Тому, спираючись у пошуках на праці Г. Озанна, К. Клаус вирішив зберегти запропоновану його попередником назву. Про це він пише у своїй статті: “Цей метал я назвав рутенієм тому, що він у невеликій кількості міститься в тілі білого кольору, про яке згадує Озанн... Озанн, який прийняв це тіло за особливий оксид металу, назвав його оксидом рутенію ... Оскільки цей метал в оксиді рутенію Озанна зустрічається у невеликій кількості, я пропоную назвати його рутенієм”.

Яким чином і звідки взяв назви для своїх елементів сам Г. Озанн, достеменно невідомо. Можна припустити, що для “поліна” ним була використана латинська назва Польщі (Polonia). Ну, а яке ж тоді походження назви Рутеній?

Г. Озанн був німцем й, очевидно, термін “рутеній” був йому знайомий, оскільки в Австро-Угорщині латиною словами Ruthenus, Ruthenia називали русинів (українців) і Україну. Загалом цим терміном визначали українців у Західній Європі в історичних джерелах, написаних латиною у XIV–XIX століттях. Цю назву вживали ще й на початку минулого століття, коли русинами називали слов’янське населення Галичини, Буковини та Закарпаття і відповідно країну, де вони жили, що зафіксовано у багатьох європейських словниках та енциклопедіях.

Закарпатський будитель О. Духнович писав: “Я русин есьм, був і буду...” Русиною вважав себе Іван Франко та багато галицьких діячів XIX століття. В Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона повідомляється: “Рутены (нем. Russinen, Ruthenen) – употребляемое преимущественно поляками и немцами название русского населения австро-венгерских земель, в отличие от русских (русских подданных)...”.

Однак русинами були не лише західні українці. Раніше всі українці називалися русинами, а етнонім цей походить саме із Середнього Подніпров'я. Етнонім "русини" – перша самоназва українського народу, який пізніше з певних причин змушений був її змінити.

В Енциклопедії українознавства подається таке пояснення: "Rutheni (латинське Rutheni, Ruteni) синонім назви русини, українці". Крім того, підкреслюється, що наприкінці XIX – на початку XX століття назву "рутени", "рутенський" (нім. Ruthenen, франц. Ruthenes, англ. Ruthenians) вживали для відмінності термінів "русини", "руський" від "руссіє", "русскій".

Чому ж тоді в поширених радянських і російських виданнях стверджується, що К. Клаус назвав елемент на честь Росії?

Витоки цих помилкових визначень можна знайти у виданнях царської Росії. У тому ж Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона знаходимо таке: "...назва рутенія походить від Ruthenia, що означає Росія". Однак відомо, що в царській Росії українців не визнавали окремим народом, і все, що стосувалося українців, поширювалося на всіх росіян.

Зі сказаного видно, що поширене кремлівською пропагандою твердження про те, що рутеній названий на честь Росії, не відповідає дійсності. По-перше, К. Клаус не називав Рутеній на честь Росії, а зберіг назву, дану Г. Озанном. По-друге, словами Rhutheni, Rhuthenia латиною називали українців-русинів та їхню країну, а широкоживаною латинською назвою Росії було і залишається Russia, а не Ruthenia.

Таким чином, не тільки назву Русь, а й назву хімічного елемента Рутенію, як багато чого іншого, росіяни намагаються привласнити собі, хоча обидві вони по праву належать українцям.

ДЖЕРЕЛА

1. Charles J. Halperin. The Tatar Yoke: The Image of Mongols in Medieval Russia. Corrected Edition / Charles J. Halperin. — Bloomington: Slavica Publishers, 2009.
2. Kłosińska A. Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami / A. Kłosińska. — Warszawa, 2010.
3. Marx K. Secret diplomatic history XVIII century / K. Marx. — London, 1878.
4. Vernadsky G. The Mongols and Russia / G. Vernadsky. — New Haven, 1953.
5. Амбодик-Максимович Н. М. Эмблемы и символы = Emblemata et symbola / Н. М. Амбодик-Максимович; вступ. ст. и коммент. А. Е. Махова. — 2-е испр. и доп. изд. с ориг. грав. 1811 г. — Москва : Intarada + MM, 2000.
6. Арсеньев Ю. В. О геральдических знаменах в связи с вопросом о государственных цветах древней России. — Санкт-Петербург, 1911.
7. Артамонов В. А. Герб и флаг России X-XX века / В. А. Артамонов. — Москва : Юрид. лит., 1997.
8. Ахиезер А., Клямкин И., Яковенко И. — История России: конец или новое начало? / А. Ахиезер, И. Клямкин, И. Яковенко. — 3-е изд., испр. и доп. — Москва : Новое издательство, 2013.
9. Балязин В. Н. и др. Символы и награды Российской державы / В. Н. Балязин. — Москва : ОЛМА-Пресс, 2006.
10. Бартенев С. П. Московский Кремль в старину и теперь / С. П. Бартенев. — Москва, 1912. — Т. 1.
11. Барыбин А. Как появился двуглавый орел в гербе России / А. Барыбин // Наука и жизнь. — № 3. — 2001.
12. Басов А. Н. История военно-морских флагов / А. Н. Басов. — Москва : АСТ; Санкт-Петербург: Полигон, 2004.
13. Баум Л. Ф. Удивительный волшебник из страны Оз / Л. Ф. Баум ; пер. с англ. С. Белова. — Москва : Рипол Классик, 1998.
14. Бегунова А. И. Гусары в России. Из истории русской кавалерии / А. И. Бегунова // Коневодство и конный спорт. — № 12. — 1981.
15. Безыменский Л. Разгаданные загадки Третьего Рейха / Л. Безыменский. — Смоленск : Русич, 2001.
16. Белавенец П. И. Цвета Русского Государственного национального флага: Записка Члена Особого Совещ., кап.-лейт. П. И. Белавенец — Выс. учрежд. при М-ве юст. Особое совещ. для выяснения вопроса о рус. гос. нац. цветах / П. И. Белавенец. — Санкт-Петербург, 1910.

17. Белинский В. Е. Русский национальный флаг и его реформа / В. Е. Белинский. — Санкт-Петербург, 1911.
18. Бергман В. История Петра Великого. В 6 т. / В. Бергман. — Санкт-Петербург : Тип. Конрада Вингебера, 1833.
19. Бондаренко Л. Б. Из истории русской спиртометрии / Л. Б. Бондаренко // Вопросы истории естествознания и техники. — № 2. — 1999.
20. Братья Гримм. Белоснежка и семь гномов / Братья Гримм. — Москва : Оникс, 2003.
21. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Ф. И. Буслаев. — Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения, 1959.
22. Бухарин Н. Азбука коммунизма. Популярное объяснение программы Российской коммунистической партии большевиков / Н. Бухарин, Е. Преображенский. — Петербург: Государственное издательство, 1922.
23. Валеева-Сулейманова Г.Ф. Короны русских царей – памятники татарской культуры / Г.Ф. Валеева-Сулейманова // Идель. — № 3–4. — 1996.
24. Васильев А. А. Сабля, ташка, конь гусарский ... / А. А. Васильев, П. Ф. Космолинский // Наука и жизнь. — № 9. — 1988.
25. Вексиллологический справочник по флагам Российской Империи и СССР / Сост. Соколов В. А. — Москва : МГИУ, 2002.
26. Вернадский Г. В. Монголы и Русь / Г. В. Вернадский ; пер. с англ. Е. П. Беренштейн, Б. Л. Губман, О. В. Строганова. — Тверь : ЛЕАН, 1997.
27. Вертков К.А. Русские народные музыкальные инструменты. — Ленинград : Музыка, 1975.
28. Ветров Г. С. С. П. Королёв и космонавтика. Первые шаги / Г. С. Ветров. — Москва : Наука, 1994
29. "Вива Вилья" – культовый мексиканский фильм // Новое время. — № 30. — 1995.
30. Вилинбахов Г. В. Родословная российского герба / Г. В. Вилинбахов // Родина. — № 1. — 1993.
31. Вилинбахов Г. В. Государственный герб России: 500 лет / Г. В. Вилинбахов ; ред. Федосеенко О. А. — Санкт-Петербург : Славия, 1997.
32. Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX веков / В. В. Виноградов. — Москва, 1938.
33. Висковатов А. Краткий исторический обзор морских походов русских и мореходства их вообще до исхода XVII столетия / А. Висковатов. — Москва, 1946.
34. Военная одежда Вооруженных Сил СССР и России (1917–1990-е годы) / Хренов М. М., Коновалов И. Ф., Дементюк Н. В., Теровкин М. А. — Москва : Воениздат, 1999.

35. Воробьева А. Г. Учебник церковнославянского языка / А. Г. Воробьева. — Москва : Православный Свято-Тихоновский университет, 2008.
36. Воронец Е. Н. О цветах русского флага / Е. Н. Воронец // Санкт-Петербургские Ведомости. — № 75. — 1896.
37. Воронец Е. Н. Какие цвета установлены историею и русскими законами для отличительно русского всесословного и государственного флага? Историко-юридическое исследование / Е. Н. Воронец. — Харьков : Типо-литография М. Гордона, 1892.
38. Галичина и Молдавия. Путевые письма Василия Кельсиева. — Санкт-Петербург, 1868.
39. Гальченко М. Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси (Избранные работы) / М. Г. Гальченко. — Москва, 2001.
40. Где родилась русская матрешка? / В кн.: Почкина М., Гончарук Н. Большая книга вопросов и ответов. Где? — Москва : Эксмо, 2012.
41. Герберштейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн. — Москва : Изд-во Московского университета, 1988.
42. Гиляровский В. А. Москва и москвичи / В. А. Гиляровский. — Москва : Эксмо, 2008.
43. Глинка В. М. Русский военный костюм XVIII – начала XX века / В. М. Глинка. — Ленинград : Художник РСФСР, 1988.
44. Глинський І. В. Твоє ім'я – твій друг: наук.-худож. книжка / І. В. Глинський. — 3-є вид. — К.: Веселка, 1985.
45. Гютри М. Диссертация о русских древностях / М. Гютри. — Санкт-Петербург, 1795.
46. Даль В. И. Пословицы русского народа. В 2 т. — 2-е изд. / В. И. Даль. — Санкт-Петербург – Москва : Тип. М. О. Вольфа, 1879.
47. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. — 3-е изд., исправл. и доп. / В. И. Даль. — Санкт-Петербург – Москва, 1903, 1905, 1907, 1909.
48. Девятков С. В. Московский Кремль / С. В. Девятков. — Москва : Кучково поле, 2010.
49. Дерябин А. И. Гражданская война в России 1917-1922. Красная Армия / А. И. Дерябин. — Москва : ООО "Фирма «Издательство АСТ»", 1998.
50. Дивов П. Г. Дневник / П. Г. Дивов // Русская старина. — № 4. — 1900.
51. Домострой. — Санкт-Петербург : Наука, 1994 (Серия "Литературные памятники").
52. Дорнбергер В. Фау-2. Сверхоружие Третьего Рейха. 1930–1945 / Дорнбергер В. ; пер. с англ. И. Е. Полоцка. — Москва : Центрполиграф, 2004.
53. Доценко В. Д. Мифы и легенды русской морской истории / В. Д. Доценко. — Санкт-Петербург, 1997.

54. Дыгало В. А. Флот государства Российского. Откуда и что на флоте пошло / В. А. Дыгало; под ред. И. Ф. Цветкова. — Москва : Изд. группа "Прогресс"; "Пангея", 1993.
55. Жизнь Ивана. Очерки из быта крестьян одной из черноземных губерний О. П. Семенов-Тянь-Шанской // Записки Императорского географического общества по отделению этнографии. — Т. XXXIX. — Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1914.
56. Жилина Н. В. Шапка Мономаха: Историко-культурное и технологическое исследование / Н. В. Жилина / Институт археологии РАН. — Москва : Наука, 2001.
57. Журавлев В. К. Доклад на VI международных Рождественских образовательных чтениях / В. К. Журавлев / В кн.: Сборник докладов VI Рождественских чтений. — Москва, 1998.
58. Зачем русскому косоворотка. — Русская семерка [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://russian7.ru/post/chto-nuzhno-znat-o-kosovorotke>.
59. Звезда и свастика: Большевизм и русский фашизм: Н. Бухарин, Е. Преображенский. Азбука коммунизма. — Москва : Терра, 1994.
60. Зеленин Д. К. Женские головные уборы восточных (русских) славян / Д. К. Зеленин // Slavia. — Praha, 1926-1927.
61. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин ; пер. с нем. К. Д. Цивиной. — Москва : Наука, 1991.
62. Иванкина Г. Николай I, "Морозко" и проблема русской идентичности. — Завтра [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://zavtra.ru/blogs/galina-ivankina-nikolaj-i-morozko-i-problema-russkoj-identichnosti-2013-02-04-024542>.
63. Иванов К. А. Флаги государств мира / К. А. Иванов. — Москва : Транспорт, 1971.
64. Иващенко А. Выше элеватора луна / А. Иващенко // Дружба народов. — № 1. — 1990.
65. Исаченко А. В. Рец. на книгу "Историческая грамматика русского языка" П. С. Кузнецова и В. И. Борковского / А. В. Исаченко // Вопросы языкознания. — № 4. — 1965.
66. Історичний словник українського мови / під ред. Є. Тимченка. — Київ - Харків : Державне видавництво України, 1930. — Зошит 1: А — Глу.
67. История двуглавого орла: Как менялся герб России? // Аргументы и факты [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.aif.ru/dontknows/file/istoriya_dvuglavogo_orla_kak_menyalsya_gerb_rossii.
68. История духов "Красная Москва". — "Публичная библиотека Ново-

- уральского городского округа [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.publiclibrary.ru/readers/kaleidoskop/goods-duhi-Red-Moskow.htm>.
69. История пряника. — Пряники.Инфо [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://pryaniki.info/istoriya-pryanika>.
70. История Украинской ССР. В 10 т. / под ред. Ю. Ю. Кондуфор и др. — Київ : Наукова думка, 1981–1985.
71. Кабакчи В. В. The Dictionary of Russia (2500 Cultural Terms). Англо-английский словарь русской культурной терминологии / В. В. Кабакчи. — Санкт-Петербург : Союз, 2002.
72. Капанева Н. Две шведские баллады в русском фольклоре / Н. Капанева // Русская литература. — 1998. — № 3.
73. Кирсанова Р. М. Костюм в русской художественной культуре XVIII – первой половины XX вв. (Опыт энциклопедии) / Р. М. Кирсанова. — Москва : Большая Российская энциклопедия, 1995.
74. Ключевский В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский. — Санкт-Петербург, 1904.
75. Книга Марко Поло / пер. со старофранц. текста, вступ. ст. Магидовича. — Москва : Географгиз, 1955–1956.
76. Кокошник – мерянский космос. — MERJAMAA [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://merjamaa.ru/news/kokoshnik_merjanskij_kosmos/2010-11-12-99.
77. Коллоди Карло. Приключения Пинокио / Коллоди Карло ; пер. с итал. Н. Петровской под ред. А. Толстого. — Берлин : АО “Накануне”, 1924.
78. Космолинский П. Ф. Гусары Елизаветы Петровны. 1741–1762 / П. Ф. Космолинский. — Москва, 1988.
79. Костомаров Н. Две русские народности / Н. Костомаров // Основа. — № 3. — 1861.
80. Косточкин В. В. Русское оборонное зодчество конца XIII – начала XVI веков / В. В. Косточкин. — Москва : Наука, 1962.
81. Крамаровский М. Г. “Шапка Мономаха”: Византия или Восток? / М. Г. Крамаровский // Сообщения Государственного Эрмитажа. — Вып. 47. — Ленинград, 1982.
82. Краткая история лейб-гвардии гусарского его величества полка / сост. штаб-ротмистр [П. К.] Бенкендорф. — Санкт-Петербург : Типография Э. Треймана, 1879.
83. Крижанич Ю. Политика / Ю. Крижанич ; пер. и коммент. А. Л. Гольдберг, под ред. М. Н. Тихомирова. — Москва : Наука, 1965.

84. Крошкин Л. Российский флаг придумали шотландцы [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://rusplt.ru/fact/fact-flagi.html>.
85. Крупская Н. К. РКСМ и бойскаутизм / Н. К. Крупская // Вожатый. — № 1–2. — 1989.
86. Кузнецов К. Реактивное оружие Второй мировой / К. Кузнецов. — Москва : Яуза, Эксмо, 2010.
87. Кучкин В. А. Издание завещаний московских князей XIV в. Первая душевная грамота великого князя Ивана Ивановича / В. А. Кучкин // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — № 4 (34). — 2008.
88. Кучкин В. А. Издание завещаний московских князей XIV в. Вторая душевная грамота великого князя Ивана Ивановича / В. А. Кучкин // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — № 1 (35). — 2009.
89. Кюстин А. де. Россия в 1839 году: В 2 т. / А. Кюстин; пер. с фр. под ред. В. Мильчиной. — Москва : Изд-во им. Сабашниковых, 1996.
90. Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности / П. А. Лавров. — Ленинград : Изд-во АН СССР, 1930.
91. Лазарев В. Н. Образ Георгия-воина в искусстве Византии и Древней Руси / В. Н. Лазарев // Византийский временник. — Т. VI. — 1953.
92. Лакиер А. Б. Русская геральдика / А. Б. Лакиер ; подг. текста и послесловие Н. А. Соболевой. — Москва : Книга, 1990.
93. Левашова В. П. Об одежде сельского населения Древней Руси / В. П. Левашова // Труды Государственного исторического музея. — Вып. № 40. — Москва, 1966.
94. Липатов П. Униформа Красной Армии: знаки различия, обмундирование, снаряжение сухопутных войск Красной Армии и войск НКВД 1936–1945 гг. / П. Липатов // Техника – молодежи. — 2001.
95. Лофтинг Х. История доктора Дулитла / Х. Лофтинг ; пер. с англ. Ю. Муравьевой. — Москва : Рудомино, 1992.
96. Мазур А. Название какой страны носит элемент рутений? / А. Мазур // День [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://day.kyiv.ua/ru/article/pochta-dnya/nazvanie-kakou-strany-nosit-element-ruteniy>.
97. Максимович М. А. История древней русской словесности / М. А. Максимович. — Киев, 1839.
98. Маркс К. Разоблачения дипломатической истории XVIII века / К. Маркс // Вопросы истории. — № 1–4. — 1989.
99. Мельникова Е. А. Название “Русь” в этнокультурной истории Древнерусского государства (IX–X вв.) / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин // Вопросы истории. — № 8. — 1989.
100. Мечта о русском единстве. Киевский синопсис (1674). — Москва : Европа, 2006.

101. Мир русской культуры. Энциклопедический справочник. — Москва : Вече, 2000.
102. Мирек А. М. Из истории аккордеона и баяна / А. М. Мирек. — Москва : Музыка, 1967.
103. Мирек А. М. Справочник по гармоникам / А. М. Мирек. — Москва : Музыка, 1968.
104. Московский Кремль. Красная площадь: новый путеводитель: (монастыри, соборы, церкви, башни, иконы, история) / ред. И. Ю. Юдаков. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва : Нац. геогр. об-во: Вече, 2007.
105. Московский П. В. Ленин в Италии, Чехословакии, Польше. Памятные места. — Ленин: революционер, мыслитель, человек [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://leninism.su/books/4049-lenin-v-italii-chexoslovakii-polshe.html>.
106. Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. Историко-географическое исследование / А. Н. Насонов. — Москва, 1951.
107. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — Москва – Ленинград : Изд-во Акад. Наук СССР, 1950.
108. Новейший справочник в вопросах и ответах / сост. А. П. Кондрашов. — Москва : Рипол Классик, 2007.
109. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов; под общ. ред. проф. Л. И. Скворцова. — 24-е изд., испр. — Москва : Оникс; Мир и Образование, 2007.
110. Опытный автомат Калашникова 1946 г. АК-46 (СССР) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.dogswar.ru/oryjeinaia-ekzotika/strelkovoe-oryjie/4103-opytnyi-avtomat-kala.html>.
111. Панфілов О. Розмова з "ватником" / О. Панфілов. — Тернопіль : Мандрівець, 2017.
112. Парийский Л. Н. О церковнославянском языке в русском православном богослужении / В кн.: Церковнославянский язык в богослужении Русской Православной Церкви. Сборник / Л. Н. Парийский ; сост. Н. Каверин. — Москва : Русский Хронографъ, 2012.
113. Петров А. А. Униформа егерей и портупей-юнкеров Учебно-инструкторских школ армии адмирала Колчака: попытка реконструкции / А. А. Петров // Добровольецъ. — № 2 (4). — 2004.
114. Петровский М. С. Книги нашего детства / М. С. Петровский ; послесл. С. Лурье. — Санкт-Петербург : Изд-во Ивана Лимбаха, 2006.
115. Печенкин А. В. Гимнастерка. Из истории военного обмундирования и снаряжения. — Военно-исторический журнал [Электронный

- ресурс]. — Режим доступа : <http://history.milportal.ru/2011/08/gimnastyorka>.
116. Пиво в СССР. Часть 1. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.nubo.ru/pavel_egorov/pivo_sssr.html.
117. Півторак Г. П. Гражданський шрифт / Г. П. Півторак. — Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс]. — Режим доступа : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=26807.
118. Плагиат: как СССР копировали иностранные автомобили. — LiveInternet [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://blog.qwerty123456.ru/post352051011>.
119. Плагиат по-советски: многие из хитов нашего детства имели заграничных близнецов. — Сегодня [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.segodnya.ua/life/stories/plagiat-po-sovetski-mnogie-iz-hitov-nashego-detstva-imeli-zagranichnyh-bliznecov-587438.html>.
120. Плешанов А. Семь главных загадок тельняшки / А. Плешанов. — Русская семерка [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://russian7.ru/post/telnyashka>.
121. Повесть временных лет / Древнерус. текст и пер. Д. С. Лихачева // Русская литература XI-XVIII вв. — Москва : Худож. лит., 1988.
122. Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции М. Погодина о русской истории / М. П. Погодин. — Т. 7. — 1856.
123. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 2-е (1825–1881). В 55 т. — Санкт-Петербург : Второе отд. Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830–1884.
124. Полное собрание сочинений гр. А. К. Толстого. — Санкт-Петербург : Изд. т-ва А.Ф. Маркс, 1907–1908. — Т. II.
125. Полное собрание русских летописей. — Т. 2. Ипатьевская летопись / под ред. А. А. Шахматова. — 2-е изд. — Санкт-Петербург : Тип. М. А. Александрова, 1908.
126. Полное собрание русских летописей. — Т. 1. Лаврентьевская летопись / Под ред. Е. Ф. Карского. — 2-е изд. — Вып. 1–3. — Ленинград, 1926–1928.
127. Похлёбкин В. В. История водки / В. В. Похлёбкин. — Москва : Центрполиграф, 2005.
128. Похлёбкин В. В. Национальные кухни наших народов / В. В. Похлёбкин. — Москва : Центрполиграф, 2004.
129. Почему российские военные отвечают на приказ “Есть!”? — Вокруг света [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.vokrugsveta.ru/quiz/690>.
130. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка /

- А. Г. Преображенский. — Москва : Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1910–1914. — Т. 2.
131. Прокина Т. П. Мордовский народный костюм / Т. П. Прокина, М. И. Смирнова. — Саранск: Мордовское книжное издательство, 1990.
132. Рабинович М. Г. Древнерусская одежда IX–XIII вв. / М. Г. Рабинович / в кн.: Древняя одежда народов Восточной Европы: Материалы к историко-этнографическому атласу. — Москва, 1986.
133. Раскин Д. Русский флаг / Д. Раскин // Родина. — № 3. — 1990.
134. Ришес К. Атомный интернационал / К. Ришес // Популярная механика. — № 4. — 2015. — С. 94–97.
135. Родионов Б. В. История русской водки от полугара до наших дней / Б. В. Родионов. — Москва : Эксмо, 2011.
136. Россия державная: церемониал, атрибуты и структура верховной власти от великих князей до императоров / под ред. В. П. Бутромеева, В. В. Бутромеева, Н. В. Бутромеева. — Москва : Белый город, 2007.
137. Рудевич А. 5 фактов об ушанке. — Русская семерка [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://russian7.ru/post/5-faktov-ob-ushanke>.
138. Русская матрешка. — Русский национальный культурный центр – Народный дом [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://rusnardom.ru/musey/russkaya-matreshka>.
139. Русский энциклопедический словарь, издаваемый профессором С.-Петербургского университета И. Н. Березиным. — Санкт-Петербург : Тип. т-ва “Общественная польза”, 1873–1879.
140. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. — Москва : Наука, 1982.
141. Садовский Д. Имя с обратной стороны луны / Д. Садовский // Наука и жизнь. — № 9. — 2004.
142. Салахутдинов Г. М. О сумасшедшем Циолковском, несчастном Гагарине и многом, многом другом ... — Коммерсант.ru [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kommersant.ru/doc/2289495>.
143. Сарафан // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — Санкт-Петербург : Брокгауз – Ефрон, 1890–1907.
144. Семь русских чайных традиций. — Русская семерка [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://russian7.ru/post/7-russkix-chajnyx-tradicij>.
145. Сидорчик А. Не надо ада. Почему символом советской армии была звезда? — Аргументы и факты [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.aif.ru/society/history/ne_nado_ada_pochemu_simvolom_sovetskoy_armii_byla_krasnaya_zvezda.

146. Слободская Н. И. Происхождение песни "Окрасился месяц багрянцем": Проблемы изучения русского народного поэтического творчества. Республик. сб. / Н. И. Слободская. — Москва, 1980.
147. Соболева Н. А. Очерки истории российской символики. От тамги до символов государственного суверенитета / Н. А. Соболева; Рос. акад. наук, Ин-т Рос. истории. — Москва : Языки славянских культур; Знак, 2006.
148. Соболевский А. И. История русского литературного языка / А. И. Соболевский. — Ленинград : Наука, Ленинград. отд., 1980.
149. Соболевский А. И. Русский литературный язык / В кн.: Труды I съезда преподавателей русского языка в военно-учебных заведениях / А. И. Соболевский. — Санкт-Петербург, 1904.
150. Сокольский И. Пряник на рождество / И. Сокольский // Наука и жизнь. — № 12. — 2012. — С. 96–102.
151. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. В 7 кн., в 29 т. / С. М. Соловьев. — Санкт-Петербург: Тов-во "Общественная польза", 1896.
152. Спицын А. А. К вопросу о Мономаховой шапке / А. А. Спицын // Записки общества русско-славянской археологии. — Санкт-Петербург, 1906. — Т. 8. — Вып. 1.
153. Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка и других славянских наречий / И. И. Срезневский. — Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1887.
154. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / И. И. Срезневский. — Санкт-Петербург: Тип. Императ. Академии Наук. — Т. 3. — 1912.
155. Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы / П. А. Судоплатов. — Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 1997.
156. Тихомиров Н. Я. Московский Кремль: История архитектуры / Н. Я. Тихомиров, В. Н. Иванов ; ред. А. Д. Кудрявцева. — Москва : Стройиздат, 1967.
157. Тихонова Н. Белая цыганка: два века популярной песни в лицах, документах и пересудах. К 100-летию Изабеллы Юрьевой / Н. Тихонова. — Москва : АСТ, 2000.
158. Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / П. П. Толочко. — Київ : Наукова думка, 1987.
159. Томашевский Б. В. Примечания / Пушкин А. С. Полное собрание сочинений: В 10 т. / Б. В. Томашевский. — Ленинград : Наука, Ленингр. отд-ние, 1977–1979. — Т. 4. Поэмы. Сказки, 1977.
160. Тредиаковский В. К. Сочинения / В. К. Тредиаковский. — Санкт-Петербург : Изд. А. Смирдина, 1849. — Т. 3.

161. Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности / П. Н. Третьяков. — Ленинград : Наука, Ленинград. отд., 1970.
162. Троцкий Л. Наше военное положение и наши фронты (Доклад на 7-м Всеросс. съезде Советов 7 декабря 1919 г.) / В кн.: 7-й Всеросс. Съезд Советов рабочих, крест., красноармейских и казачьих депутатов. Стенографич. отчет. / Л. Троцкий. — Москва, 1920.
163. Трубачев О. Н. В поисках единства. Взгляд филолога на проблему истоков Руси / О. Н. Трубачев. — Москва : Наука, 2005.
164. Трубачев О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура. — Т. 2. / О. Н. Трубачев. — Москва : Языки славянской культуры, 2005.
165. Трубецкой Н. С. Общеславянский элемент в русской культуре // Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. — Москва : Прогресс-Универс, 1995.
166. Тургенев И. С. Дым / В кн.: Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем в 30 т. Сочинения в 12 т. / И. С. Тургенев. — Москва : Наука, 1978–1982. — Т. 7. Отцы и дети. Дым. Повести и рассказы 1861–1867.
167. Тюляков С. П. Бесстрашный командир отважных сибирских стрелков. — Независимое военное обозрение [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://nvo.ng.ru/history/2015-01-23/13_commander.html.
168. Унбегаун Б. О. Историческая грамматика русского языка и ее задачи / В кн.: Сб. статей памяти профессора Петра Саввича Кузнецова (1899–1968) / Б. О. Унбегаун. — Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1970. (Публикации отделения структурной и прикладной лингвистики. Вып. 4).
169. Фамицын А. С. Домра и сродные ей музыкальные инструменты русского народа / А. С. Фамицын. — Санкт-Петербург, 1891.
170. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. — 2-е изд., стереотип. / М. Фасмер. — Москва : Прогресс, 1964–1973.
171. Федоренко В. История введения гражданского шрифта в России. — РИА Новости [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://ria.ru/spravka/20100129/206799087.html>.
172. Филин Ф. П. О словарном составе языка великорусского народа / Ф. П. Филин // Вопросы языкознания. — № 5. — 1982.
173. Фонвизин Д. И. Чистосердечное признание в делах моих и помышлениях / Фонвизин Д. И. Собрание сочинений в двух томах. — Москва ; Ленинград : Гос. Изд-во Художественной Литературы, 1959. — Т. 2.
174. Харитонов О. В. Форма одежды и знаки различия Красной и Советской Армии (1918–1945 гг.). Репринтное издание / О. В. Харитонов. — Москва, 1993.

175. Хвошин В. Тайны ракеты Фау-2. "Чудо-оружие" нацистской Германии / В. Хвошин, А. Каневский // Крылья Родины. — № 5. — 1998.
176. Хренов М. М. Военная одежда русской армии / М. М. Хренов и др. — Москва : Военное издательство, 1994.
177. Чаадаев П. Я. Философические письма / П. Я. Чаадаев. — Москва : Эксмо, 2006.
178. Чекуров М. В. Так гласил морской закон. Очерки истории морской службы в эпоху парусного флота / М. В. Чекуров. — Москва : Транспорт, 1998.
179. Чернов Л. А. Униформа офицеров русской армии в Маньчжурии в годы русско-японской войны 1904–1905 гг. / Л. А. Чернов // Вестник Ивановского государственного университета. Гуманитарные науки. — Вып. 4. — 2011.
180. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. В 2 т. — 3-е изд., стереотип. / П. Я. Черных — Москва : Русский язык, 1999.
181. Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка / А. А. Шахматов. — Прага, 1916. — Ч. 1.
182. Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка / А. А. Шахматов. — Москва, 1941.
183. Шахматов А. А. Русский язык [в статье "Россия"] / В кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. — Т. 55. / А. А. Шахматов. — Санкт-Петербург, 1899.
184. Штейнберг М. Кто украл у Америки бомбу? Малоизвестное о советской разведке. — Кругозор [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.krugozormagazine.com/show/Bomb.720.html>.
185. Шуртаков С. И. Врагу не сдастся наш гордый "Варяг"! Знаем ли мы, кем написаны слова этой песни? — Портал "Слово" [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.portal-slovo.ru/history/35761.php>.
186. Щербатов М. М. О повреждении нравов в России / М. М. Щербатов // Русская старина. — Т. 2. — 1870.
187. Энсти Ф. Шиворот-навыворот. Медный кувшин / Ф. Энсти ; пер. с англ. В. Кошевич. — Москва : Юнисам-Рационом, 1993.
188. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений // авт.-сост. В. В. Серов. — Москва : Локид-Пресс, 2003.
189. Яковенко И. Советская пропаганда: Чудеса эффективности и загадочная смерть. — Русский вопрос [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ruskiivopros.com/index.php?pag=one&id=616&kat=6&cs1=69>.

Популярне видання

Володимир Селезньов

КРЕМЛІВСЬКИЙ ПЛАГІАТ

Від “шапки Мономаха” до кепки Ілліча

Керівник проекту *Б. Фенюк*
Головна редакторка *А. Семенова*
Редакторка *С. Карімова*
Літературні редакторки: *А. Семенова, Т. Мороз*
Технічний редактор *А. Трут*
Обкладинка *М. Дудки*

Підписано до друку 17. 08. 2017 р. Формат 60х84 /16. Ум. друк. арк. 14,8. Наклад 1000 пр.

Видавництво “Мандрівець”, 46400, м. Тернопіль, вул. Текстильна, 18.

Тел. (0352) 43-39-62, 42-39-62, тел./факс (0352) 52-43-38.

<http://mandrivets.com>

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 3650 від 22. 12. 2009 р.

Друк з готових діапозитивів: ПП “Коло”, м. Дрогобич, вул. Бориславська, 8.

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 498 від 20. 06. 2001 р.

Володимир Селезньов.

Письменник, публіцист. Закінчив
Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара.
Публікувався у періодичних
виданнях, зокрема, в газетах
"Собор" (Дніпро), "Лица" (Дніпро),
"День" (Київ), на веб-ресурсах
Портал мовної політики,
Український авторський портал,
UA Modna.

Автор книжок "Антологія помилок
та хибних думок", "Мовні війни:
Міф про«зіпсованість»
української мови".

ISBN 978-966-944-031-0

9 789669 440310

